

NOVA EDICIJA

BOSANSKI
KRUG

BIBLIOTEKA
KLJUČANIN

DŽEVAD
JAHIĆ

JEZIK
BOSANSKIH
MUSLIMANA

o-Croatian

BOSANSKI
KRUG

BIBLIOTEKA
KLIJUCANIN

MAP - EB - 2001
2001

članak u izložbi i knjizi
sinđelića biblioteku

DŽEVAD
JAHIC
IZLOŽBA

JEZIK
BOSANSKIH
MUSLIMADA

Originalni bosanski jezik - srednje i novosrednjevekovni
izvorni tekovinici i novi - srednje i novosrednjevekovni
članci i književni radovi - književni i vještinsko-obraštveni
radovi i druge dokumente - arhiv - 1991.

E-mail: info@bosanski-krug.com

AKT - ne zadržati
0736108

LAS VEGAS-CLARK COUNTY
LIBRARY DISTRICT
833 LAS VEGAS BLVD. N.
LAS VEGAS, NEVADA 89101

Glavni i odgovorni urednik:
Zilhad Ključanin

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetna biblioteka Bosne i Hercegovine Sarajevo

808. 61/62 (091) :: 297 (497. 15)

JAHIĆ, Dževad A.

Jezik bosanskih Muslimana : (kratak sintetski pregled i važniji
istraživački problemi) / Dževad A. Jahić. - Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.
- 139 str.: 22cm. - (Biblioteka Bosanski krug)

ISBN 86 - 7797 - 006 - 1

O autoru: str. 139.
3019270

BOSANSKI
KRUG

BIBLIOTEKA
KLJUČANIN

U 1991. godini uključujući i Međunarodni dan knjige, u saradnji sa
Književnom udružnjom "Bosanski krug", organizatorima ovog
izdanja, učestvujem u izdaji knjige pod naslovom "Biblioteka ključanin".
Ovo je prvi put da se u Bosni i Hercegovini objavljuje
knjiga o bosanskoj književnosti, u kojoj su predstavljene
knjige, autori, spisi, tečajevi, knjižne vlasti, da se tako obnovi
čitanje i književnost. Knjiga je posvećena dr. Muhamedu Hadžiću, mu
čeniku, štampaniku, književniku, književnoj kritičaru, te
članu "Književnog kruga" i "Književne udružnije".

DŽEVAD
JAHIĆ

JEZIK
BOSANSKIH
MUSLIMANA

KULTURNI
BIBLIOTEKA

BOSANSKI
JAZG

Ugovara izvorodog i mala
značajka pomoći

DŽEAVD
JAHIĆ
BIBLIOTEKA

TEZIK
BOSANSKI
MUSLIMANA

Selimi Jahić, rod. Hot

PREDGOVOR

Jezik bosanskih Muslimana (Muslimana, formiranih u granicama nekadašnjeg bosanskog pašaluka) od ranije je, a naročito u posljednje vrijeme, predmet rasprava, pri čemu se najčešće ispoljavaju oprečna mišljenja, nerijetko i vrlo tendenciozna manipulisanja "jezičkom pripadnošću" Muslimana. U jednoj opštoj atmosferi robovanja predrasudama i neznanjima, te nenaučnog pristupanja tom fenomenu, najuočljivije su dvije, među sobom do krajnosti suprostavljene, teze. Jedna se svodi na tvrdnju da Muslimani "nemaju svog jezika", što, zapravo, ide ruku pod ruku sa politikantskom tezom o "nepostojanju", o "izmišljenosti" te nacije. Drugo polazište je da Muslimani imaju svoj vlastiti, zaseban jezik, da im je on u prošlosti i danas "uskraćivan", "nepriznavan", u vezi sa čim se jezički identitet Muslimana poistovjećuje sa nazivom *bosanski jezik*.

Između naučne neutemeljenosti i jedne i druge teze kreću se razmatranja u ovoj knjizi, nastala u rezultatu autorovog gotovo desetogodišnjeg bavljenja jezičkom genezom bosanskih Muslimana, u sklopu slojevitog razvoja na srpskohrvatskom terenu. Naučni pristup odnosu jezičke tradicije i današnje bosanskomuslimanske jezičke fisionomije prema svom istojezičkom okruženju na novoštakavskim govornim osnovama, potrebniji nam je nego ikad. Jedino objektivnim pristupom zakonomjernostima istorijskog razvoja i činjenicama savremenog stanja moguće je ovaj problem shvatiti i objasniti. Samo tako mu se može dati odgovarajuće mjesto i značaj u našoj nauci, pa i trasirati glavni pravci njegovih daljnjih istraživanja.

U prvom poglavlju bavimo se glavnim smjerovima razvoja dijalekata i književnog jezika na novoštakavskim osnovama, unutar kojih se uobičjava jezička slika muslimanskog nasljeda, uklopljena u šira zbivanja na srpskohrvatskom arealu. U kratkem sintetskom pregledu cjelovitosti tog razvoja ukazujemo na najznačajnije momente koji ga određuju, dajući mu obilježe nesumnjive genetske izvornosti i evolutivnog kontinuiteta. Taj razvoj posebno se sagledava u vezi sa nacionalnim konstituisanjem Muslimana i knjigama koje su se, na tu temu, u posljednju deceniju-dvije, kod nas pojavile.

U drugom poglavlju ukazuje se na važnija pitanja iz muslimanske književne i jezičke tradicije. Tu je od naročitog značaja jezička izvornost narodne epike i lirike, koja je i u slučaju bosanskoguslimanske jezičke autentičnosti, u okvirima svoje organske pripadnosti novoštokavskoj folklornoj koine, oodigrala važnu ulogu. Ukazuje se i na funkciju turcizama u ovom stvaralaštvu, te na veoma složen i interesantan predmet budućih istraživanja jezika alhamijado-literature.

U trećem dijelu razmatraju se neke specifične odlike u govorima Muslimana, sa njihovim sagledavanjem u širim, ne samo srpskohrvatskim već i slovenskim prostornim relacijama. To su upravo one osobine koje govorne tipove Muslimana i čine prepoznatljivim i čije se posebnosti, s jedne strane, neopravdano zanemaruju, a s druge, prenaglašavaju. Postojeća tumačenja o uticaju orientalnih jezika na formiranje tih govornih crta kod Muslimana, i ovdje su predmet raspravljanja, a autor iznosi svoja shvatanja zasnovana na rezultatima primjene istraživačkog metoda lingvističke geografije.

Četvrto poglavlje, u formi polemičkog osvrta, bavi se pitanjem nominacije jezika i uloge naziva *bosanski jezik* u procesima srpskohrvatske standardizacije. Prate se tokovi standardizacije unutar bosanskoguslimanskog i bosanskohercegovačkog kulturnog areala, te njihov odnos prema procesima standardnojezičkog razvoja i nominacije jezika.

Nadamo se da će naš pristup ovakvoj složenoj temi izdržati kušnju naučne nepristrasnosti, a knjiga, u granicama svojih moći, biti od koristi svima onima koji se na bilo koji način zanimaju jezičkom tradicijom. Želja nam je da ona bude doprinos razumijevanju među našim sociokulturalnim sredinama. To razumijevanje valjda se može postići jedino iskrenim težnjama ka naučnim istinama, makar do njih uvijek i ne dolazili, i makar nas u njihovim traženjima ometala mnoga naša naslijedena neznanja, krive predodžbe i zablude. Ostvarićemo naš cilj ako ova knjiga, po sudu čitalaca, ostane dosljedna na putu tih istina. Do njih nam je jedino i stalo.

Uvjereni smo u to da nas istine o nama zbližavaju, a laži i neznanja samo razdvajaju.

U Sarajevu, 2. septembra 1991.

Autor

O NARODNOM I KNJIŽEVNOM JEZIKU BOSANSKIH MUSLIMANA

(kratak sintetski pregled)

1.1. Maternji jezik Muslimana je dan jedinstveni jezik Srbovih Muslimana i Češnjoraca, razvojem prečišćenih složina i južnokršćanskim reformama XIX v. formiran na novohrvatskoj dijalektičkoj temi. To je južnoslavenski jezik, što su sličnočinkin racionalizujući zapadnjakoslovenski grupi, izrađujući stariju južnoslavensku, u kojoj su makedonski i bugarski čitao i pišuvali staroslovenski. Zbog posebnih okolnosti formirajući neštoliko samih nacija na jednojužnoslavenskoj osnovi, a dvojčinom nazivom ovog jezika samo moninskegrupe obuhvaćene muslimanima takođe i makedonski i bugarski. U sklopu neštoliko nacija je jednačina bosanskih Muslimana, organizovanih počevši sa svojim brojnim vlastelincima, učinac kojeg nikad nije bio prekidan, neštoliko godina.

RAZVOJ DIJALEKATA I KNJIŽEVNOG JEZIKA

1.2. Bosanski jezik je bio u svakodnevnim poslovima i njegovim razvojem do zavjetnika sličio je drugim; već rada se, po svemu sudeći, učinioju pismoslovensku jeziku grupe, u kojoj se, potom, javlja i učinjuju uantitativne razlike. Te razlike postaju crizitija u periodu kretanja Južnih Slovaca ka Balkanu, da bi se u prvim vijekovima učinjujući botrići na ovim pismoslovenskim vlasti prosljedili. Do desetaka južnoslavenskih grupe na Balkanu već je u osnovnom konstituirana srednja podjela na cijeli zapadni i istočni dio, gde se mogu pozociti o nekoj vrsti zapadnjakoslovenskog (kao i istočnog pismoslovenskog) prajezika. Vjerovatno je da se u zapadnjakoslovenskom prajeziku začinje obraz triju govornih cjelina, te kojih će se kasnije na zapadnjakom balkanskom jeziku razviti čakavština, Štokavština i istočnijih. U vremenu do XII v. zapadnjakoslovenska mjerljica kreće se pravcem differencirajući na zapadni i istočni dio, a negdje do sredin. XV v. na prostoru budućeg sa jeziku razviju se pet osnovnih varijacija: knjižavsko, Štokavsko, zapadnjakoslovensko, istočnjakoslovensko i predistorijsko. Tercija BiH u srednjem vijeku većim dijelom pripada zapadnjakoslovenskom narječju, dok su dolina Drine i područje između od Neretve u sastavu istočnjakoslovenskih, a dolina Una (uz joj i srđan) u sastavu čakavskog narječja. Područje kompane (osvrteno u XV v.) na čitavom svom prostoru pretobudu-

U drugom poglavju učinjuje se mi vodila pitanja iz mnoštva
velikih književne i jezičke tradicije. Tu je od narodnog časopisa jezička
izvornost narodne epike i lirike, koja je i vlasnik bosanskohercegovačkih
jezičkih autentičnosti, o čemu su sve orguljaste pripadnosti
novoslovenskej književnoj kulturi, razlagajući važnu ulogu. Ukaže se i
na funkciju književnosti u svem strukturalistički, te ne većima sličsa i inter-
esantna prednost budućih istraživanja jezika sličnoj do literaturu.

U trećem dijelu razmatraju se neku specifične oslike u gov-
ernima Muslimana, te njihovim sagledavanjem u širim, ne samo
srpskohercegovačkim već i slovenskim povijesnim refleksima. Tu su upravo
one osobine koje govore tipove Muslimana i čine prepoznatljivim i
čija se posmatrati, s jedne strane, doprijedile začemljuju, a s druge,
prenaglašavaju. Postopeč ismješavanja u uticaju orijentalnih jezika na
formiranje tih govornih crta kod Muslimana, i nudio za predavač
razvijanje, a zato činio svoja stvaralačka zainteresovanja na regionalne
principje karakterističnog razdoblja književne geografije.

Četvrto poglavje, u širem polemičkog okvira, bavi se pitanjima
amplifikacije jezika i uloge naziva u novosti jezičkih i proučjama srpsko-
hrcegovačke standardizacije. Prate se takviči standardizacije, unutar
bosanskomuslimanskog i bosanskohercegovačkog kulturnog areala, te
PRIMJERENOST DOKUMENTA I PREDMETA JEDNOVRSNOSTI i
standardizacije jezika.

Nadamo se da će naš pričajan ovakvoj sklonoj temi izdržati
kušnju naučna neprisvođenosti, a knjiga, u granicama svojih crta, ipi
će koristiti svima razloga koji se na njoj koji način razumaju jasnoču i
litervidnost. Zelja nam je da ona bude doprijeće razumijevanje među
najutjecajnijim sociokulturalnim sredinama. To razumijevanje valja se početi
postići jedino skrozno težnjivim ka neufalnim primama, međutim do njih
potrebni su donosići, i makar, da u njihovim značajnijim dimenzijama
nije nadlijedena nezadovoljstva, jer uvek potrebljive i zadovolje. Osvrćemo se
tako i na knjigu, po svemu čitatelja, potencijalnoj djetelnoći na putu slobodne.
Do njih nem je jedino i stalo.

Uvjereni smo u to da neskučno u nama oblikuju, a jezički
povijesni sami razdvajaju.

O NARODNOM I KNJIŽEVNOM JEZIKU BOSANSKIH MUSLIMANA

(kratak sintetski pregled)

1.1. Maternji jezik Muslimana je onaj zajednički jezik Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca, razvojem predstandardnih idioma i jezičkim reformama XIX v. formiran na novoštokavskoj dijalekatskoj bazi. To je južnoslovenski jezik, što sa slovenačkim sačinjava zapadnojužnoslovensku grupu, srodnu sa istočnojužnoslovenskom, u kojoj su makedonski i bugarski (kao i nekadašnji staroslovenski). Zbog posebnih okolnosti formiranja nekoliko naših nacija na jednojezičkoj osnovi, u dvočlanom nazivu ovog jezika samo nominacijski nije obuhvaćena muslimanska (a ni crnogorska) nacija. U sklopu tog identiteta jezička geneza Muslimana organski je srasla sa svojim širim okruženjem, unutar kojeg nikad nije bio prekidan naslijedeni višeetnički kontinuitet sh jezika kao cjeline.

1.2. Prije raseljavanja praslovenske etničko-jezičke zajednice u njoj dolazi do izvjesnih diferenciranja; već tada se, po svemu sudeći, začinje južnoslovenska jezička grupa, u kojoj se, potom, javljaju i značajne unutrašnje razlike. Te razlike postaju izrazitije u periodu kretanja Južnih Slovena ka Balkanu, da bi se u prvim vijekovima njihovoga boravka na ovim prostorima sve više produbljivale. Do dolaska južnoslovenske jezičke grupe na Balkan već je u osnovnim konturama izražena podjela na njen zapadni i istočni dio, pa se može govoriti o nekoj vrsti zapadnojužnoslovenskog (kao i istočnojužnoslovenskoga) praezika. Vjerovatno je da se u zapadnojužnoslovenskom praeziku začinju obrisi triju govornih cjelina, iz kojih će se kasnije na zapadnjem balkanskom terenu razviti kajkavština, čakavština i štokavština. U vremenu do XII v. zapadnojužnoslovenska zajednica kreće se pravcem diferenciranja na zapadni i istočni dio, a negdje do sredine XV v. na prostoru budućeg sh jezika razvija se pet osnovnih narječja: kajkavsko, čakavsko, zapadno-štokavsko, istočnoštokavsko i predtorlačko. Teren BiH u srednjem vijeku većim dijelom pripada zapadnoštokavskom narječju, dok su dolina Drine i područje istočno od Neretve u sastavu istočnoštoka-vskog, a dolina Une i krajevi zapadno od nje čakavskog narječja. Poslije izmjene (dovršene u XV v.) na čitavom ovom prostoru prethodno

razvijene, diftonške vrijednosti jata, unutar dominirajuće zapadnoštokavske fisionomije, bh teren se dijeli na četiri dijalekta. To su zapadnobosanski (tip *klišća* = ikavskoščakavski), itočnobosanski (*kliješća* = ijkavskoščakavski) zapadnohumski (*klišta* = ikavskoštakavski) i istočnohumski (*kliješta* = ijkavskoštakavski). Takvo stanje zatečeno je krajem XV v., kad Osmanski Turci zauzimaju ove prostore i kada na zapadnojužnoslovenskom terenu dolazi do otpočinjanja procesa islamizacije.

1.3. Na području pomenuta četiri srednjevjekovna dijalekta, koje je zahvatalo glavninu terena kasnije formiranoga bosanskoga pašaluka, dolazi do masovne islamizacije. Islamizirano stanovništvo, velikim dijelom bogumilskoga porijekla, čuva kontinuitet sa naslijedenom zapadnoštokavskom pripadnošću iz predturskoga perioda i izdiferenciranošću bh prostora na planu ščakavizam (sjever): ščakavizam (jug) i ikazivam (zapad): ijkavizam (istok). Od druge polovine XV v. i vremena turskih osvajanja, iz hercegovačkog ščakavskog žarišta počinju zračiti dva procesa. Jedan unutarjezički, što se ogleda u novoštokavskim inovacijama, drugi vanjezički, u vidu velikih migracionih pomjeranja, kojima se mehanički prenose, u govornim sistemima većformirane, novoštokavske iradicacije. U rezultatima trajnijeg djelovanja tih procesa, kroz narednih nekoliko vijekova, južno novoštokavsko jezgro širi se ka sjeveru i sjeverozapadu, takod a na bh terenu počinju prevladavati novoštokavski ili novoštokavizirani govor. Formira se zapadniji ikavski novoštokavski dijalekat, sa podtipovima *klišta* (zapadna Hercegovina), *klišća* (srednja i zapadna Bosna), zatim istočnohercegovački novoštokavski tip *kliješta*, te donekle novoštokaviziran istočnobosanski dijalekat tipa *kliješća*. Unutar tih procesa odvija se i govorna evolucija autohtonog slovenskog islamiziranog etnosa. Na bh terenu taj etnos pripada trima navedenim dijalekatskim tipovima, izmiješan sa ostale dvije konfesije, pravoslavnom i katoličkom, sa kojima u složenim kombinacijama i vezama sačinjava bh dijalekatski kompleks postmigracionoga perioda. Jugoistočni krak bosanskoga pašaluka sa svojim islamiziranim stanovništvom pripadao je zoni koju su istočnohercegovačke inovacije vrlo slabo zahvatale. Taj teren predstavlja četvrti (i najjugoistočniji) dijalekatski tip u čijem se sastavu formira muslimansko stanovništvo, a koji pripada zetsko-južnosandžačkom dijalektu. U granicama toga dijalekta muslimansko stanovništvo uglavnom je u sastavu južnosandžačkoga poddijalekta, izmiješano sa pravoslavnom konfesijom istoga južnoslovenskoga porijekla i zajedničkoga govornoga tipa. Mada je teren predmigracionoga zapadnoštokavskog narječja u toku nekoliko vijekova turske vladavine bio išaran migracijama,

muslimansko stanovništvo je u demografskom smislu ostajalo relativno stabilno, manje pokretljivo od drugih konfesija i većim dijelom vezano (ne računajući česte i duge boravke muslimanskih ratnika u sultanovoj vojsci) za svoju slovensku baštinu predturskoga perioda. Položaj slovenskih muslimana u Turskom Carstvu, njihov način života određen pripadnošću islamu i orijentalnoj kulturi i prilična zatvorenost u odnosu na susjedne, dijalekatski istovrsne konfesije, uslovjavaju da baš taj sloj u svojim jezičkim sistemima u znatnijoj mjeri zadrži starije govorne crte. U tim crtama razaznaje se kontinuitet sa srednjevjekovnom zapadnom štokavštinom, pa i sa drugim susjednim narječjima iz toga perioda. To, ipak, ne znači da muslimanski govor iako ti areali ne moraju biti i geografski zapadniji. Tako npr. istočnobosanski i jekavskoščakavski govor Muslimana u cjelini su znatno arhaičniji, dakle, "zapadniji" od zapadnobosanskih ikavskoščakavskih muslimanskih govora, koji su po svojim osobinama "istočniji". Sve to svjedoči o mehaničkome miješanju dijalekata tokom migracija i o nešto usporenjem razvoja velikoga dijela muslimanskih govora u odnosu na aktivno hercegovačko inovaciono žarište. To žarište dobrom dijelom zahvata i muslimanske govore, a najjužniji krak tih govora i sam će se naći gotovo u središtu novoštakavskih impulsa. Ti impulsi će u toku čitavoga turskoga perioda trajno zračiti ka sjevernijim i zapadnijim muslimanskim, a i drugim govorima štokavskog narječja.

1.4. Današnji govorovi Muslimana ni na jednom dijelu središnjeg štokavskoga terena nisu izdvojeni i ne predstavljaju zasebnu, kompaktну cjelinu. Oni su svuda izmiješani sa pripadnicima istih dijalekata i govornih tipova ostale tri nacije sh jezika i štokavskog narječja, pa tek zajedno sa njima na pojedinim terenima čine prostorno kompaktну govornu sliku. Muslimani su pripadnici četiri dijalekta unutar štokavskog narječja; zetsko-južnosandžačkoga dijalekta. Sandžački Muslimani na širem prostoru između Bijelogog Polja i Novoga Pazara, pa i oni nešto dublje uzvodno dolinori Lima, pripadaju zetsko-južnosandžačkom dijalektu, odnosno njegovom južnosandžačkom poddijalektu. Taj poddijalekt zahvata sjeveroistočne dijelove Crne Gore i susjedne krajnje jugozapadne terene Srbije, tj. Sandžak, i to pretežno njegov južni dio. To su arhaičniji govorovi, koje je susjedni jugozapadniji novoštakavski razvoj slabo doticao. Njime se služe ne samo (južno)sandžački Muslimani već i Crnogorci i Srbi u tim krajevima. Na tom dijelu pruža se pojas kombinovanog i jekavsko-ekavskoga govora (tipa *mljeko*; *vjetar*), kojem pripadaju i sandžački

Muslimani, a odlikuje ga, uglavnom, neprenesena, staroštokavska akcentuacija (*bolnica, vđnik*) i neki stariji oblici deklinacije. Mada su ovi govori tokom migracija vjerovatno pomjereni nešto prema sjeveroistoku, po svemu sudeći da je miješani refleks ovdje nastao u srednjem vijeku, kao organska tvorevina na prelazu između prvobitne ijekavske i ekavske zone. To ukazuje i na starinački muslimanski govorni elemenat, koji na krajnjem jugoistočnom dijelu nekadašnjega bosanskoga pašaluka čuva kontinuitet sa štokavskim diferencirajućim crtama iz predturskoga perioda. Jugoistočniji sandžački muslimanski govori imaju i neke inovacije, vjerovatno razvijene pod uticajem albanskog jezika i njegovih kosovskih govorova. Muslimanski govorovi zapadnog Sandžaka, uzvodno dolinom Lima, od Brodareva preko Prijeopolja ka Priboru i Bosni, kao i oni u pljevaljskom kraju, pripadaju istočnohercegovačkom dijalektu. Oni su se našli u domašajima istočnohercegovačkih govornih izmjena; dosljedno su razvili četveročlanu novoštokavsku akcentuaciju (*bóllica, vđnik: móre, knjiga*) i noviju deklinaciju, kao i druge osobine progresivnih ijekavskoštakavskih govorova. Zapadnosandžački govorovi Muslimana čine dijalekatsku cjelinu sa Srbima i Crnogorcima u tim krajevima. Oni se ka zapadu vezuju sa Muslimanima i Srbima u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, koji su, također, nosioci istočnohercegovačkoga dijalekta. Teren istočne Hercegovine i jugoistočne Bosne sa susjednim sandžačkim krajevima predstavlja područje na kojem su se starinački muslimanski govorovi našli u samom centru istočnohercegovačkih novoštokavskih promjena. Oni najjugoistočniji bh govorovi Muslimana čine i važno migraciono izvorište pa su, u odnosu na čitav muslimanski govorni kompleks, najaktivniji prenosnici novoštokavskih osobina po bh terenu i njegovim govorima, ne samo muslimanskim. Na taj način Muslimani jednim svojim dijelom aktivno učestvuju u formiranju i razvoju dijalekta koji je poslužio kao temelj zajedničkoga književnoga jezika. U većem dijelu istočne Bosne, između rijeka Bosne i Drine, te Fojnice i Usore pruža se ijekavskošćakavski istočnobosanski dijalekt. Njime govore Muslimani u tim krajevima, zajedno sa Hrvatima, dok su tamošnji Srbi uglavnom nosioci istočnohercegovačkoga dijelaketa. Ijekavskošćakavski dijalekat zauzima posebno mjesto u središnjem štokavskom kompleksu. On poznaće dosta arhaičnih bosanskih crta (ostaci starije akcentuacije i deklinacije, šćakavizam i sl.). To su ijekavski govorovi, sa prisustvom nekih ekavizama, koji razvijaju i izvjesne vlastite inovacije. Iako ovaj dijalekat nema strukturno značajnije osobine koje bi ga odvajale od novoštokavskih govorova, kao cjelina on, ipak, nije novoštokavski, ma koliko mu se današnja struktura razvijala u novoštokavskom smjeru. Kad se radi o Muslimanima sa bh. terena, ovaj

njihov dijalekat sačuvao je najviše starijih, zapadnijih crta. On predstavlja najtipičniji ostatak od nekadašnje mnogo raširenije zapadnoštokavske fizionomije. Zapadnoštokavske odlike u formi njihovih ostataka donekle je uspjelo očuvati baš muslimansko stanovništvo u istočnoj Bosni; ono je u ovim krajevima uglavnom ostajalo, a svojim ranijim staništima iz predturskoga perioda, bez većih migracionih pomjeranja. Na taj način do naših dana provukli su se ostaci bosanske zapadne štokavštine, koje najviše čuvaju Muslimani u istočnoj Bosni. Muslimani u zapadnoj Hercegovini, srednjoj i zapadnoj Bosni nalaze se u sastavu mlađeg ikavskoga dijalekta, skupa sa govorima Hrvata u tim krajevima, dok su Srbi u zapadnoj Bosni ijkavci i novoštokavci. Muslimani unutar zapadnohercegovačkog ikavskoga poddijalekta, na području Ljubuškog, Čapljine i Mostara, pored ikavizma imaju i štokavizam, koji ih odvaja od sjevernijeg ščakavskog refleksa u srednjoj i zapadnoj Bosni. Sa hercegovačkim ijkavskim govorima Muslimana, i ne samo njih, vezuje ih četveroakcenatska novoštokavska sistema i novije forme deklinacije, sa izjednačenošću oblika dativa, instrumentalna i lokativa plurala. Govori Muslimana srednje i zapadne Bosne pripadaju ikavskoščakavskom poddijalektu mlađeg ikavskoga dijalekta, zajedno sa istovrsnim hrvatskim ikavskoščakavskim govorima. Taj poddijalekat odlikuje nešto usporena novoštokavska razvojna linija. Ovdje se razlikuju centralnobosanski i zapadnobosanski govorni tip. Ovaj prvi zahvata prostor u međuriječju Bosne i Vrbasa. Pored ikavizma i ščakavizma, ima akcentuaciju sa snažnim novoštokavskim tendencijama i slabim ostacima neprenesenih silaznih akcenata, a i tragove starije deklinacije. Zapadnobosanski govorni tip javlja se na terenu zapadno od Bosanske Kostajnice i Bosanskoga Petrovca u granicama BiH. On je ikavski ščakavski, uglavnom novije akcentuacije i deklinacije i sa slabijim ostacima starijih evolutivnih formi.

1.5. Van prostora osnovna četiri dijalekta, kojima unutar štokavskog narječja pripadaju, Muslimani će se manjim svojim dijelovima naći razasuti i po drugim dijalekatskim zonama i ivičnim arealima, u manjini i u govornom okruženju za njih netipičnom (npr. na Kosovu, u sastavu kosovsko-resavskog dijalekta i sl.). Posebno mjesto ovdje pripada iseljeničkim govorima, slovenskomuslimanskim jezičkim oazama u Turskoj, formiranim krajem XIX i u toku XX v. Te oaze nalaze se u evropskom i azijskom dijelu Turske i dijalekatski su heterogene; ovo iseljeničko stanovništvo vodi porijeklo iz različitih krajeva BiH, Sandžaka, Crne Gore, Kosova. Današnji govoriti tih iseljenika u Turskoj (koji svoj maternji jezik zovu **bosanskim ili bošnjačkim**) u neslovenskom jezičkom okruženju čuvaju brojne

konzervirane govorne crte (npr. stariju akcentuaciju, ikavicu, naročito turcizme). Te osobine sačuvane su u okolnostima različite dijalekatske pripadnosti ovih iseljenika, ali i uslovima specifičnog međudijalekatskoga prožimanja koje se među Bošnjacima odvija zbog njihove upućenosti jednih na druge u dominirajućem turskom jezičkom i dijalekatskom okruženju. U govorima Bošnjaka dolazi i do veoma zanimljivih pojava začetih i razvijanih u uslovima bilingvizma, pod uticajem turskog jezika, što je dragocjeno za sociolinguistička posmatranja, naročito sa aspekta teorije jezika u kontaktu. Takva ispitivanja ovih iseljeničkih govora još nisu vršena; ona bi bila značajna kako za proširivanje znanja o jezičkoj tradiciji Muslimana tako i za sh dijalektologiju i sociolinguistiku.

1.6. Muslimanske govore odlikuje i jedna prostorno fragmentarna strukturalna specifičnost. To je pojava kombinovanih, miješanih refleksa jata uslovljenih kvantitetom sloga. Na nekoliko periferijskih zona dijalekatskih tipova kojima Muslimani pripadaju javljuju se takvi miješani refleksi jata, koje, inače, ne nalazimo u pripadnika drugih konfesija. Ovim govorima to daje posebno mjesto u dijalekatskom mozaiku sh jezika. Tu je, najprije, ekavsko-jekavski govor Tešnja i Maglaja (tip: *mleko, vjetar*), smješten na periferijskom zapadnom kraku istočnobosanskog ijekavsko-čakavskoga dijalekta, a isti refleks sačuvan je i na još ponekim uskim oaznim arealima toga dijalekta (Kladanj, možda i Srebrenica i stari sarajevski govor). Takav refleks javlja se i u inače vrlo osobrenom govoru Muslimana Mrkovića kod Bara, na krajnjoj periferijskoj zoni zetsko-južnosandžačkoga dijalekta, u njegovom južnozetskom pojasu. Neki muslimanski govor u dolini Bosne (Žepče) i Neretve (Jablanica) imaju ijekavsko-ikavski miješani refleks (tip: *mljeko, vitar*), dok se kod titogradskih i gusinjskih Muslimana javlja ikavsko-jekavska zamjena (tip: *mliko, vjetar*). I muslimanski sandžački govorи bjelopoljsko-novopazarske zone imaju kombinovanu ijekavsko-ekavsku zamjenu jata (*mljeko, veter*), s tim što za nju znaju i srođni crnogorski i srpski govorи toga područja. Ovakve originalne zamjene jata karakteristične su prije svega za govore Muslimana na štokavskom terenu. Najvjerojatnije je da su se ti refleksi formirali na prvobitnim graničnim područjima između različitih zamjena *jata* i da se do danas, kod starijačkog muslimanskog stanovništva, očuvalo kontinuitet sa stanjem uoči turskih osvajanja naših krajeva. Nije, međutim, isključeno da se u nekim slučajevima ovakvih govornih oaza radi o kombinovanom refleksu, u vrijeme zamjene jata drugdje organski stvorenom i naknadno prenesenom na područja naseljena muslimanskim stnaovništvom. To se moglo dog-

oditi i kod muslimanskoga povratničkog stanovništva iz prekosavskih, dalmatinskih, ili prekodrinskih zapadnosrbijanskih krajeva.

1.7. Govore Muslimana, neovisno od toga kojem dijalektu pripadaju, kao cjelinu karakterišu nekolike tipične crte. Za neke od njih se može reći da su opštemuslimanske. To su, prije svega, vrlo raširena upotreba turcizama (orientalizama) i dosljednost u izgovoru konsonanta **h**, tamo gdje mu je po etimologiji mjesto. Najveći broj turcizama odnosi se na vjerski život i vjerske običaje Muslimana, zatim na pravne pojmove, administraciju, državno uređenje, vojsku, oružje i vojnu opremu, zatim na različite zanate, alate, sprave i sl., a to su sve leksemi iz imeničkog inventara. Velik broj glagola, pridjeva i drugih vrsta riječi orientalnoga porijekla odnosi se na najrazličitije oblasti narodne materijalne i duhovne kulture. Što se tiče konsonanta **h**, on se javlja i u riječima slovenskog i neslovenskoga porijekla, u sistemu podržan znatnim brojem leksema orientalnoga porijekla sa tim velarom. Izgovara se, uglavnom u svim pozicijama u riječi, mada u tom smislu i kod Muslimana postoje neke artikulacione razlike. Ove dvije osobine zahvataju sve muslimanske govore. Na znatno užem prostoru javljaju se i druge neke odlike, koje povezuju muslimanske govore nejednakih dijalekatskih tipova. To su svođenje dvaju afrikatskih parova na jedan (izgovor *četiri, damija*), sonantna geminacija tipa *glánnā, zan'n'i, olléti* i još neke sitnije pojave. Izgovor jednog afrikatskoga para karakterističan je prije svega za srednju Bosnu, za govore Muslimana na liniji Zenica-Travnik-Gornji Vakuf-Sarajevo, a javlja se i u dijelovima istočne Bosne i Sandžaka, centralne i zapadne Hercegovine, pa i u međuriječju Une i Vrbasa. Sonantna geminacija svedena je još na uži teren muslimanskih govora; tipična je za ijkavskoštakavske istočnobosanske govore Muslimana istočno od Sarajeva prema Drini, a pruža se i u dolini gornjega toka Bosne. Ove četiri najtipičnije muslimanske gorovne odlike obično se tumače rezultatom međujezičkih kontakata; smatra se da su, u formi inovacija ili konzerviranih naslijedenih osobina, nastale pod uticajem turskog i arapskog jezika. Nesumnjivo je da markantan orientalni leksički sloj u gorovima Muslimana, i ne samo njih, valja vezivati za faktor međujezičkih kontakata, za uticaj orientalnih jezika i uopšte orientalne kulture. Izgovor konsonanta **h** i njegovo čuvanje mogli su biti uslovjeni ovakvim uticajem, naročito djelovanjem arapskog jezika posredstvom Kur'ana. U nauci, pak, u vezi sa faktorima koji su mogli uticati na očuvanje konsonanta **h** ne postoji jedinstveno mišljenje, a tumačenja su još manje ujednačena kad se radi o afrikatskim parovima i o geminaciji. Neosporno je, međutim, da te pojave muslimanskim gorovima daju posebno obilježje u štokavskom kompleksu. Prve dvije

(turcizmi i konsonant **h**) formirane su u posebnim okolnostima balkanskoslovenskog odnosa prema orijentalnoj kulturi i islamu. To su i dvije najvažnije osobine koje obuhvataju sve muslimanske govore čineći ih prepoznatljivim u širem nemuslimanskom dijalekatskom okruženju. Dosljedno izgovaranje konsonanta **h** u govorima bosansko-muslimanskih čaršija svojevremeno je i Vuka upućivalo na to da taj velar prihvati u književni jezik, kao njegovu sistemsku osobinu. Leksičko-semantičko bogatstvo turcizama, posebno naglašeno u govorima Muslimana, sh jeziku daje i originalno obilježje među slovenskim jezicima.

1.8. Kontinuitet književnog stvaralaštva bosanskih Muslimana na maternjem jeziku čuvaju vrlo bogata narodna lirika i epika, pa i drugi vidovi usmene literarne tradicije. Muslimanska narodna poezija nastaje i razvija se kao dio šireg epsko-lirske novoštokavskog areala, na kojem se vremenom uspostavlja neka vrsta poetskog interdijalekta, u nauci definisanoga kao novoštokavska folklorna koine. Ta koine igra značajnu ulogu u početnoj fazi stvaranja sh književnog jezika, a vidan je, mada još nedovoljno istražen, udio jezika muslimanske narodne poezije u tim procesima. Ova poezija svjedoči o vezanosti Muslimana za rodno tle i jezik, bez obzira na snažne veze sa orijentalnom književnojezičkom komponentom. Ona pokazuje i visoke umjetničke domete narodnog jezika iz njegove predstandardne faze i njegovu aktivnu ulogu u očuvanju kulturnog identiteta. U tom smislu posebno mjesto zauzimaju, i jezički veoma uspjele, umjetničke tvorevine kakve su čuvene balade *Hasanaginica* i *Smrt Omara i Merime*, zatim sevdalinke, pa epika krajiških Muslimana, sandžački junački ep *Smrt Smailagić Meha* itd. Mada i sama pripada novoštokavskoj narodnostvaralačkoj matici, ova poezija na svojevrstan način odslikava miješanje različitih dijalekatskih tipova kojima Muslimani pripadaju i postupno govorno stabilizovanje u novoštokavskom duhu. Tu je uočljivo prožimanje dviju fizionomija; jedne zapadnije, arhaičnije govorne slike, i druge južnije, jezički progresivnije. Kao najznačajnija dijalekatska crta, u tom kontekstu javlja se odnos između ikavizama i ijekavizama, koji je npr. karakterističan za ikavsko-ijekavsku evoluciju različitih varijanata *Hasanaginice*. Tu su još zanimljive i druge diferencijalne odlike, kakve su npr. neizvršena i izvršena nova i jekavska jotovanja, ščakavizam i štakavizam, nerazlikovanje i razlikovanje afrikatskih parova i sl. Jezik sevdalinke, mada i sam blizak novoštokavštini u odnosu na svoju dijalekatsku osnovicu otkriva postojanje triju jezičkih tipova ove muslimanske lirske pjesme. To su zapadni (ili zapadnobosanski), središnji (ili srednjebosanski, dijalekatski istočnobosanski) i jugoistočni tip (ili hercegovački). I jezik

najpoznatijih zbirki narodne epike ukazuje na miješanje različitih dijalekatskih svojstava, a u većem broju osobina posjedi podudarnost sa novoštokavskom, vukovskom normom. Ova narodna poezija svojom jezičkom građom pokazuje kojim su se pravcima razvijali predstandardni idiomi u muslimanskom kulturnom krugu i šire i kako se vršio proces novoštokavske standardizacijske stabilizacije. Detaljnijim istraživanjima jezika muslimanske narodne poezije moći će se preciznije utvrditi njegov udio u matičnim književnojezičkim tokovima i uticaji koje je imao na pravce sh standardizacije.

1.9. U muslimanskoj pisanoj književnoj i jezičkoj tradiciji četverovjekovnog razdoblja osmanlijske vladavine uočljiva su tri razvojna toka. Prvi je pisana aktivnost na narodnom jeziku i bosančici, drugi stvaralaštvo na turskom, perzijskom i arapskom jeziku, treći alhamijado-literatura, književna tvorevina na narodnom jeziku i arapskom pismu. Bosanska kurzivna cirilica ili bosančica upotrebljava se kao svjetovno pismo i igra najvažniju ulogu u očuvanju kontinuiteta slovenske pisane riječi među muslimanskim stanovništvom. Ovo pismo njeguje se na dvorovima sandžakbega, a igra ulogu i u diplomatskim kontaktima sa evropskim zemljama. Bosanski begovi dugo vremena su se u prepiskama sa Dubrovačkom Republikom i drugim susjednim zemljama služili bosančicom, koja se nazivala i "begovo pismo" ili "begovica", a raširena joj je bila upotreba i u privatnoj prepisci. Čak se i neki tekstovi na turskom jeziku pišu tim pismom, što sve govori o dubokim korijenima ciriličke tradicije u Bosni i kod Muslihana. Korpus pisama muslimanskih Krajišnika iz XVI-XVIII v. relevantan je za dalja istraživanja predstandardnih idioma. Ta pisma pisana su narodnim jezikom, sa prevladavanjem ikavizama i prisustvom nekih zapadnijih šćakavskih bosanskih odlika, dok su ona iz Hercegovine i jekavška, sa dominirajućim novoštokavskim crtama. Sve njih, bez obzira na teren sa kojega potiču, karakteriše upotreba turcizama značenjski pristupačnih i onima van muslimanske sredine, kojima su upućivana. Taj vid, neke vrste epistolarne književnosti čuva vezu sa srednjevjekovnom pismenošću i stvaralaštvom na narodnom jeziku iz predturskoga perioda, pri čemu se bosančica u muslimanskom vladajućem sloju doživljava kao vlastito grafijsko nasljede i potvrda slovenskog starinačkoga kontinuiteta u Bosni. Taj jezičkostvaralački tok ide uporedno i sa predstandardnim idiomom u narodnoj poeziji, osobito njenoj epskoj komponenti, ne samo muslimanskoj, pri čemu su uočljivi uticaji koje na njega vrši novoštokavska folklorna koine.

1.10. Uključivanjem u krug islamske kulture i civilizacije Muslimani počinju stvarati svoja djela na orientalnim jezicima, turskom, perzijskom i arapskom. Ta aktivnost (ne samo poetska već i

iz drugih oblasti, čak i iz leksikologije i gramatike) značila je izvjestan zastoj stvaralačke razvojne linije na maternjem jeziku. U vremenu od XV do XIX v. javlja se veliki broj, pa i vrlo znamenitih imena ljudi našeg tla i jezika, koji svojim djelom obogaćuju cjelokupno orijentalno književnojezičko nasljede. Mada je ova književnost pisana na jezicima stranim porijeklu i duhovnom biću njenih stvaralaca, ona je ostavila duboke tragove u književnojezičkoj evoluciji Muslimana. Odnos prema ovakvoj jezičkoj tradiciji jedan je od ključnih elemenata za razumijevanje specifičnosti kulturnog nasljeda i identiteta Muslimana, u kontekstu njihove slovenske etničko-jezičke autohtonosti. Za čitavo vrijeme turske vladavine u Bosni turski jezik je bio jezik administracije, pa i škole, arapskim se služilo u religioznom životu, dok je perzijski, kao klasični jezik orijentalne poezije, bio obavezan predmet u medresama, a po tekijama ga širili derviši mevlevijskog reda. Na turskom, perzijskom i arapskom jeziku muslimanski autori pisali su umjetnička i naučna djela i njihovo stvaralaštvo predstavljalo je osoben izraz balkanskog slovensko-orijentalnog spoja. Od nekoliko stotina bosanskih pisaca na orijentalnim jezicima najviše ih je pisalo na turskom, koji je, kao jezik administracije, našem čovjeku ipak bio najbliži, makar se njime u Bosni masovnije nikad nije govorilo. Za čitavo vrijeme postojanja ovoga književnog rada ostajala je nepremošćena jezička barijera, koja nije dopuštala da to stvaralaštvo sraste sa tlom i ugradи se u glavne evolutivne pravce slovenske bosansko-muslimanske jezičke pripadnosti. Ipak, ni ovakva književnojezička aktivnost nije ostala sasvim van dometa tih glavnih pravaca, tako da se unutar nje javljaju vrlo interesantne pojave probijanja narodnog jezičkog poetskog duha i izraza. Takav slučaj je npr. u poeziji D. Baježidagića (oko 1566-1603), M. Nerkesije Sarajlije (oko 1584-1635), D. Mezakije (umro 1676/77), A. Rizvanbegovića-Stočevića (1839-1903), H. Rizvanbegovićeve (1845-1890). Pjesnik S. Užičanin (1650-1712) npr. u svoje stihove unosi naše narodne aforizme i elemente narodne poezije, dok H. J. Livnjak (XVI-XVII v.) uz svoj putopis sa hadžiluka u Meku, napisan na turskom jeziku, ima kalendar u kojem mjeseci obilježava našim narodnim nazivima. Ljetopis M. M. Bašeskije pokazuje jezičke osobnosti; pisan je turskim jezikom kakvim su se učeni ljudi tog vremena (XVIII v.) u Bosni služili, a u koji su na autentičan način ugrađeni slovenski jezički elementi, pa i čitave rečenice iz narodnoga govora. To pokazuje da se u tadašnjim bosanskim prilikama pisalo na turskom, ali se pri tom, u stvari, mislilo svojim jezikom, koji se cijenio i isticao kao maternji. Udio slovenskih jezičkih osobina u stvaralaštvu Muslimana na orijentalnim jezicima nije dovoljno istražen, ali je neosporno da je postojao. Odražavao je čuvanje

svijesti o tome da Muslimani, pored svog aktivnog učešća u orientalnom jezičkostvaralačkom arealu, nedvojbeno pripadaju svojoj naslijedenoj južnoslovenskoj etničko-jezičkoj matici. Značajno je i to da je cjelokupnu pisano aktivnost na orijentalnim jezicima, pored vrlo raširene muslimanske epigrafike, u vremenu od druge polovine XV v. do sredine XX pratila i intenzivna prepisivačka djelatnost, čiji rezultati se danas ogledaju u veoma bogatom fondu tako nastalih arabičkih rukopisa. Značajan je i prevodilački rad sa tih jezika, posebno prevodi *Kur'ana*, među kojima su najpoznatiji Ljubibratićev iz 1895 (prvi prevod *Kur'ana* kod nas), Čaušević-Pandžičev iz 1937. i najnoviji, dosad najuspjeliji prevod B. Korkuta iz 1977. Mnogo su prevodene i priče iz *Hiljadu i jedne noći* i druga orijentalna literatura.

1.11.U sklopu književnog stvaranja na orijentalnim jezicima javljaju se i radovi muslimanskih gramatičara, leksikografa, sintakšićara, i to iz problematike orijentalnih jezika. Biće je, međutim, leksikografa i gramatičara koji su pokazali zainteresovanost za svoj *bosanski jezik*, najčešće u njegovom odnosu prema nekom od orijentalnih jezika. Veoma rano javlja se leksikografski rad kontrastivno usmjerjen, obično prema turskom jeziku. Najznačajnije mjesto tu pripada *Potur-Šahidiji* (*Makbuli-arifu*), prvom tursko-bosanskom rječniku iz 1631, čiji je autor M. H. Uskuši. To je jedan od najstarijih (rukopisnih) rječnika sh jezika, što je samo po sebi veoma značajno i upućuje na tradiciju vezanosti Muslimana za svoj vlastiti idiom, koja se npr. već početkom XVII v. ogleda u leksikografskom radu. U ovom rječniku, pisanom u stihovima i na turskom, sačuvana je i najstarija poznata grada o maternjem jeziku iz pera jednog muslimanskog autora. Rječnik odlikuju ne samo interesantne leksičke pojedinosti iz *bosanskog jezika* već i druge karakteristične crte, među kojima se izdvaja gotovo dosljedan ikavizam, kao širi bosanski, pa i bosansko-muslimanski pisani manir tog vremena. Osim ovog rječnika sačuvani su i neki rukopisni fragmenti započetih rječnika ili neuspjelih pokušaja njihove izrade. Pored leksikografskog, značajan je i rad na gramatikama, mada se on, koliko je dosad poznato, javlja mnogo kasnije. *Bosansko-turski učitelj* je prva dvojezična, tursko-bosanska i bosansko-turska gramatika, koju je napisao I. E. Berbić i objavio u Carigradu 1893. Ona je bila namijenjena našim ljudima za učenje turskog i Turcima koji su učili naš jezik. Berbić u njoj uspostavlja svojevrstan odnos između tradicionalne arapske i sh. gramatičke terminologije, nudeći i neka vrlo interesantna i originalna rješenja. On preuzima arapske gramatičke termine, samo djelimično ih prilagodjavajući turskom i sh jeziku, zatim ih prihvata od savremenika ili iz postojeće gramatičke tradicije sa čitavoga sh područja, a pribjegava i ter-

minologizaciji opšteupotrebne sh leksike i kalkiranju prema arapskom. Berbićeva gramatika je primjer autentičnog odnosa bosansko-muslimanske lingvističke tradicije prema široj sh tradiciji, s jedne, i orientalističkoj, s druge strane. Ona potvrđuje da ni u gramatičkom radu Muslimana nije prekidana svijest o maternjoj jezičkoj pripadnosti i da taj rad odražava težnju za aktivnim učešćem i u rješavanju nekih strogo lingvističkih, naučnoterminoloških pitanja sh jezika.

1.12. Arapsko pismo vremenom se veoma raširilo među muslimanskim stanovništvom, jer se ono učilo i u mektebima. Od polovine XVII do kraja XIX v. njeguje se poseban vid književnog stvaralaštva na narodnom jeziku arapskim pismom, tzv. alhamijado-literatura. To stvaralaštvo odraz je duboke ukorijenjenosti arebice kao muslimanskoga pisma, ali i težnje da se pomoći nje održava veza sa narodnim jezikom, jer su orientalni idiomi bili dostupni samo uskom krugu obrazovanih ljudi. Stvaraoci ove literature pokazuju veoma prisani kontakt sa maternjim jezikom, koji najčešće nazivaju *bosanskim*; ne samo što na njemu stvaraju svoja djela već o njemu nerijetko govore sa poštovanjem, čak ga i idealizirajući. Mada je taj jezik uobličen u orientalnom, neslovenskom grafijskom ruhu, iz njega izbijaju brojne crte dijalekatskog iskaza posebno u duhu narodne poezije. Iako opterećen prevelikim brojem raznovrsnih, pa i vještački forsiranih knjiških turcizama, jezik ove literature snažno je prožet dijalekatskim variranjima uslovljenim širom bh govornom bazom; u njemu je izražena težnja autora ka maternjoj jezičkoj identifikaciji. Novoštokavska folklorna koine izvršila je snažan uticaj na alhamijado-književnojezički izraz, što se naročito odnosi na U. Cuvidinu (XIX v.) i F. Softu (XVIII-XIX v.), kod kojeg npr. ima veoma malo turcizama. A. Sirija i M. M. Mestvica, iz XIX v., u svom izrazu, pak, imaju naglašene osobine istočnobosanskog (ijekavskoščakavskoga) dijalekta. Arebicom se prvi put bilježe i muslimanske narodne pjesme, što čine poznati muslimanski ljetopisi M. M. Bašeskije i M. Firakije (XIX v.). Naročito je zanimljiv Firakjin izraz; neke šaljive narodne pjesme bilježe se posebnom mješavinom narodnog i turskog jezika, vještačkim idiomom koji je kod pismenih Muslimana mogao igrati sličnu ulogu kakvu je kod Srba imao slavenoserbski. Alhamijado-književnojezički izraz, mada sa veoma jakom tradicijom u BiH, svoje štampane forme dobiće tek u postvukovskom vremenu, kad su tadašnji standardnojezički procesi na području sh jezika bili privedeni kraju. U drugoj polovini XIX v. on stiče neke odlike koje ga čine donekle stabilizovanim (pismo, djelimično formirana ortografija), mada njegova dijalektska baza ni tada nije bila čvrsta; u osnovi mu je bila štokavska i ščakavska i jekavksa struktura, uz snažno prisustvo ikavice, također štokavske i ščakavske. Kao jedan

od predstandardnih pravaca razvoja sh jezika, snažno vezan sa novoštokavskom folklornom koine, alhamijado-književnojezički izraz za Muslimane je bio od velikog značaja, naročito pri njihovom uključivanju u šire standardnojezičke procese s kraja XIX i početka XX v.

1.13. U vezi sa ovom vrstom pisane aktivnosti je i tradicija arebice kao opšteprihvaćenoga pisma prilagodavanoga zahtjevima maternjeg jezika. Pokušaji da se riješe grafički problemi arebice, da se ona što funkcionalnije prilagodi glasovnim osobinama sh jezika, rezultirali su njenim radikalnjim pravopisnim reformama. U XVI i početkom XVII v. njenu upotrebu ne prati nikakva ortografska norma već se uglavnom koristi turska verzija arapskoga pisma. Period XVII-XIX v. vrijeme je vrlo široke upotrebe ovoga pisma, sa djelimičnim ortografskim inovacijama, ali bez originalnih rješenja i utvrđenih pravopisnih pravila i sa neriješenim načinom obilježavanja glasova sh jezika kojih nema u orijentalnim jezicima. Na prelazu iz XIX u XX v. javljaju se različiti pokušaji pravopisnog normiranja arebice. Prvu značajniju reformu arapskoga pisma za potrebe sh jezika izvršio je O. Humo, a značajni su i pokušaji I. Berbića, J. R. Stovre, I. Seljupca, te S. Arifa. Najznačajniji rad na reformi arebice obavio je Dž. Čaušević, koji je na dosta jednostavan način ovo pismo prilagodio našem glasovnom sistemu (njegov način pisanja nazvan je *matufovača-matufovica*). Čauševićeva reforma pokazala je dotad najveći stepen adaptiranosti i stoga je bila dobro prihvaćena. Tu adaptiranost odlikovala su tek mala odstupanja od fonološkoga principa, a iz latinice su uzeti interpunkcijski znaci (tačka, zarez, navodnici). Ni ova reformisana arebica nije bila bez mana, tako da su svoj doprinos njenom daljem grafijskom usavršavanju npr. davali i pojedinci na stranicama muslimanskih listova štampanih ovim pismom. Reforme arebice ukazuju na to da je u muslimanskom kulturnom krugu postojala izrazita tendencija čuvanja orijentalne grafijske komponente, uz obavezan uslov da se ona funkcionalno što bolje prilagodi zahtjevima maternjeg jezika, na kojem se nikad nije prestajalo govoriti i stvarati, pa ni u okolnostima orijentalne jezičke dominacije, koju baš adaptirana arebica uveliko relativizira, omogućavajući narodnom jeziku da opstane kao sredstvo književnog stvaranja.

1.14. Sa pravopisnim reformama arebice vezana je jezička upotreba u muslimanskim vjerskim školama. U tim školama izučavaju se orijentalni jezici, udžbenici su bili na turskom, a jedino neophodna objašnjenja davana su na maternjem jeziku. Osnove arapske pismenosti sve do XX v. u mektebima su se sticale uglavnom iz elifnica (sufara), sa arapskim alfabetom i odlomcima iz *Kur'an*. Do masovnijeg op-

ismenjavanja muslimanskog stanovništva dolazi tek uvođenjem arebice u mektebe, u vezi sa čim su i njene reforme s kraja XIX i početka XX v. U to vrijeme snažne su težnje uvođenja maternjeg jezika u muslimanske vjerske škole, koji je u nastavni plan ruždije ušao 1884. Među onima koji su se najviše zalagali za takve promjene bili su S. Proho, O. Humo, I. Seljubac i dr. Štampaju se i početnice pisane arebicom na narodnom jeziku, a prva je iz 1868., autora M. Agića, u kojoj se mijesaju ikavski i ijekavski oblici i brojni orijentalizmi. Kasnije će se pojavljivati i početnice drugih autora, O. Hume, I. Berbića, I. Seljupca, M. Hajrovića, zatim Dž. Čauševića, E. Mulabdića, H. Mulića, H. Muftića i drugih. Ovi udžbenici, osim doprinosa pravopisnim reformama arebice, značili su i svojevrsnu prelaznu etapu u razvoju muslimanskoga školstva, od njegove orijentalne jezičke tradicije do zvaničnog uvođenja narodnog jezika i nearapske grafije, što se u BiH dogodilo 1913. godine.

1.15. Procesi jezičkih reformi XIX v. zahvataju i muslimansku kulturu, utičući i na njenu radikalnije odvajanje od orijentalne književnojezičke tradicije. U tom pogledu naročitu ulogu odigrala je sakupljanje muslimanskih narodnih pjesama pod uticajem Vuka i njegovih sljedbenika. Sedamdesetih godina XIX v. u BiH dolazi do prodora Vukove reformisane funkcionalne cirilice, koju prihvataju i Muslimani. Tako će se 1866. u "Bosanskom vjestniku" javiti prve muslimanske narodne pjesme štampane tim pismom, koje je sakupio S. Muvekit. Godinu kasnije u tim novinama štampan je istorijski članak *Carski namjestnici u Bosni*, istog autora, jedan od prvih originalnih tekstova Muslimana na narodnom jeziku i ciriličkom pismu. Godine 1868. pojavljuje se muslimanski list "Sarajevski cvjetnik", štampan uporedo na našem jeziku cirilicom i na turskom. Ureduje ga prvi muslimanski novinar M. Š. Kurtčehajić, koji se u svom listu dosljedno zalaže za jasnoću i čistotu narodnog jezika. Jezik "Sarajevskog cvjetnika" blizak je vukovskom tipu književnog jezika i književnojezičkom izrazu Srba i Hrvata u BiH. Tako se Muvekit i Kurtčehajić mogu smatrati i prvim, do sada poznatim muslimanskim vukovcima. Muvekit kao sakupljač narodnih pjesama, Kurtčehajić kao propagator reformatorskih ideja na književnojezičkom izrazu koji će ići ka zблиžavanju triju konfesija-nacija u BiH.

1.16. Povlačenje Turske i dolazak Austro-Ugarske u Bosnu značiće i krupan prelom u kulturi Muslimana i izvještan zastoj kraja turske vladavine. Koncem osamdesetih i početkom devedesetih godina XIX v. javlja se prva generacija muslimanskih stvaralaca na maternjem jeziku i latiničkom pismu, koja je nastavila kulturnoreformske procese evropskog obrazovanja što ih je krajem turskoga perioda naznačio Kurtčehajić. Tu je najznačajniji M. Kapetanović Ljubošak, prvi koji je

izvršio radikalniji duhovni prelom između orijentalne tradicije i zapadnoevropske perspektive, pri čemu je i njegova jezička reforma bila od velikog značaja. God. 1883. izlazi knjižica "Risalei-alhak. Pouka o lijepom ponašanju" (čiji je autor najvjerovatnije Ljubušak), prva do sada poznata publikacija iz pera jednog Muslimana štampana narodnim jezikom i latinicom. God 1887. izlazi Ljubušakovo "Narodno blago", prva zbirka muslimanskih narodnih umotvorina objavljena na maternjem jeziku i latiničkom pismu. Ova knjiga objavila je pionirski posao u prihvatanju latiničkoga pisma kod Muslimana. God. 1896. i 1897. izlaze dvije sveske Ljubušakovog "Istočnog blaga". Ljubušak je autor prvih djela Muslimana na maternjem jeziku i on je bitno uticao na preusmjeravanje razvoja književnog jezika u austrougarskom periodu. Važan je i njegov rad na sakupljanju dijalektološke građe, što ga čini i začetnikom ove vrste istraživanja u BiH. Njegov jezik pokazatelj je prelomne etape razvoja književnojezičkog izraza Muslimana tog vremena. U osnovi mu je maternji (zapadno) hercegovački ikavsko-štakavski poddijalekat i jezik narodne književnosti, a uočljive su i tendencije još nestabilizovane standardizacije koja se u to vrijeme odvija na širem prostoru sh jezika. U toj standardizaciji izražena je Ljubušakova velika bliskost sa Vukom, mada su vidni i uticaji zagrebačke filološke škole. Značajnu ulogu u prihvatanju latiničkoga pisma odigrao je i zbornik "Narodne pjesme Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini" Koste Hermana, iz 1888. i 1889. Ovaj zbornik pokazao je da i narodne epske pjesme Muslimana imaju novoštakavsku podlogu, sa određenim dijalekatskim variranjima, da pripadaju novoštakavskoj folklornoj koine i aktivno sudjeluju u njenom formiranju i razvoju.

1.17. Kasnije uključivanje muslimanskih stvaralaca u književnojezičke pravce koje su zacrtali Kurtčehajić i Ljubušak značiće još aktivnije usmjeravanje ka evropskoj kulturi, uz uvažavanje vlastite tradicije i njenoga prilagodavanja zahtjevima novog vremena. U tom smislu djelovaće stvaraoci kao što su S. Bašagić, E. Mulabdić, O. N. Hadžić i dr. Svoju djelatnost oni će vezati i za novoosnovane muslimanske listove i časopise koji će među Muslimanima sticati sve brojniju latiničku čitalačku publiku. God. 1891. počinje izlaziti "Bošnjak", prvi muslimanski list štampán latinicom, u kojem će se ispoljiti snažne bošnjačke tendencije i, za maternji jezik Muslimana, propagirati naziv *bosanski jezik*, u kontekstu Kalajeve politike bosanske nacije. U ovom listu, međutim, ispoljene su i vrlo kompleksne jezičke težnje. One su, s jedne strane, odraz borbe i struja unutar muslimanskoga političkog i kulturnog života, kao i ekstremnih separatističkih pogleda na identitet Muslimana i njihov jezik. S druge strane, tu su ispoljene i ideje koje u istorijskom slijedu predstavljaju zakonit odraz

težnji ka jezičkoj emancipaciji u uslovima naslijedene slovensko-orientalne simbioznoštvi. Na samom početku XX v., god. 1900, osnovan je i prvi muslimanski književni časopis "Behar", štampan latinicom. On će gajiti posebnu brižnost prema jezičkoj izvornosti, jednostavnosti i jasnoći izraza, ne dopuštajući novoj neslovenskoj knjiško-administrativnoj leksici, posebno onoj germanskoga porijekla, da narušava njegovu izvornost. "Beharovu" jezičku liniju privrženosti narodnom iskazu i njegovanjem leksičke i gramatičke jasnoće nastaviće muslimanski časopisi koji će se kasnije pojaviti, kao što su "Gajret", "Biser" i dr. Sva tako započeta književnojezička djelatnost od početka XX v. kretajuće u pravcu daljeg njegovanja i standardnojezičkog akultivisanja "materijskoga govora", uz postepeno raskidanje veza sa orijentalnom grafijom i prihvatanje latinice i cirilice, u kontekstu sve jačih integracionih procesa unutar sh jezika kao cjeline.

1.18. Tokovi standardizacije kod Muslimana u XX v. tjesno su vezani sa normiranjem na širem sh planu, mada se u jeziku muslimanskih pisaca afirmišu i neke vrijednosti koje su rezultat vlastitoga jezičkoga kontinuiteta. U djelima prve generacije muslimanskih pisaca, koja je na prelazu iz XIX u XX v. iskazala svu svoju pripadnost maternjem jeziku i okretala se zapadnoj kulturi i civilizaciji (S. Bašagić, E. Mulabdić, Osman-Aziz, M. Ć. Ćatić i dr.), zapaža se čvrsta veza sa jezičkim nasljedjem; dijalekatskom izvornošću, iskazom narodne poezije, te formama istočnjačke jezičke prefijnenosti, pri čemu se turcizmi pojavljuju kao vrlo značajan, leksički dominantan i stilskojezički kultivisan sloj. Meduratna generacija stvaralača, gdje i u jezičkom pogledu najveći doprinos imaju H. Humo, H. Kikić, Z. Dizdarević, otkriva i neke nove izražajne mogućnosti vlastitog idioma, značajno obogaćujući naš jezik, posebno njegov leksičko-sfrazeološki nivo. Savremeni muslimanski pisci predstavljaju neku vrstu dosadašnje književnojezičke sinteze muslimanske tradicije kao dijela sh jezičke cjeline. Originalan je i jezički do tančina izbrušen, sa izuzetnim akcenatskim nijansama, pjesnički izraz S. Kulenovića, a njegov roman "Ponornica" predstavlja dosad najpuniju književnojezičku afirmaciju izvornog bosanskomuslimanskoga govornog mentaliteta. Pjesme M. Dizdara u "Kamenom spavaču" svojevrstan su umjetnički domet srednjevjekovne bosanske baštine i njene arhaične bogumilske zapadne štokavštine, jezički transformisane i univerzalizirane u izuzetan moderan pjesnički šapat čovjeka i stvaraoca pred vječnom zagonetkom trajanja i umiranja. M. Scrimović u romanima "Derviš i smrt" i "Tvrđava" dostiže vrhunski estetskoizražajni nivo, pri čemu cijelokupna jezička tradicija Muslimana dobiva i svoje dosad umjetnički najautentičnije i najmoderno izražajne forme. Tu je značajan i Ć. Sijarić, koji unosi

poseban sandžačkomuslimanski izražajni i dijalekatski ambijent, kao i D. Sušić, sa uspjelim jezičkim, naročito leksičko-frazeološkim finesama bosanske kasabe. Bosanskomuslimanska književnost unutar bosanskohercegovačke književnosti i jugoslovenskih književnosti i u jezičkom pogledu jeste autentičan, dosad nedovoljno istražen, razvojni tok, koji znatno obogaćuje književni jezik, čineći ga siliški i izražajno slojevitijim i funkcionalnijim.

1.19. Savremeni standardnojezički procesi kod Muslimana odvijaju se unutar sh jezika. Lingvističke osnove tim procesima postavljene su "Novosadskim dogovorom" iz 1954, čije je ortografsko oživotvorene dato u "Pravopisu" iz 1960. Mada polaze od principa jezičkog zajedništva, ova dokumenta nisu pokazala dovoljno naučnog sluha niti političke distance kad se radi o književnojezičkom nasljeđu Muslimana i njihovom savremenom izrazu. To je bio rezultat ne samo nedovoljno izgradene teorije o naciji i njene neadekvatne primjenjivosti na naše tadašnje prilike već i naslijedenih zabluda filološke nauke. Tu se dijelom radilo i o nedovoljnem poznavanju kulturnog nasljeđa u BiH, naročito muslimanskog. Sve je to uslovilo nedorečenost i nedosljednost kad se radilo o zahtjevu da se prikaže i naučno obrazloži cjelovitost područja našeg jezika. U tjesnoj vezi sa ovim propustima su i neki kasniji naučni poduhvati, koji su na konkretnoj gradi pokazali ozbiljne teorijsko-metodološke slabosti. One su se ogledale u jednostranom pristupu sh jeziku i njegovim naslijedenim varijacijama samo na planu dviju varianata, istočne i zapadne, bez uočavanja i priznavanja cjelovitosti tog jezika, koja se potvrđuje baš na središnjem arealu, na njegovim "međuvarijantskim prostorima". Tako npr. "Rečnik Matica" pokazuje neodgovarajuću zastupljenost leksike muslimanskih pisaca, unatoč tome što su istraživanja već odranije pokazala da je udio te leksike u književnom jeziku kudikamo značajniji. U "Pravopisu" se uočavaju propusti nedosljednog rješavanja upotrebe konsonanta **h**, naročito u primjerima iz jezičke tradicije Muslimana, a nesigurna su i rješenja u transkripciji muslimanskih imena i prezimena. Pitanje ove vrste transkripcije dalo bi se mnogo preciznije rješiti, jer su najnovija istraživanja toga problema pokazala da su u vezi s njim neophodna lingvistički argumentovanja i ortografski elastičija pravila, koja će uvažavati stepen današnje stvarne adaptiranosti tog antroponimijskog sloja gramatičkom sistemu sh jezika. I u ovim pitanjima neke propuste je otklonio "Pravopisni priručnik" (1972), namijenjen upotrebni u školama u BiH, mada više konkretizacijom grade, a manje smjelijim principskim doradama. Turcizmi (orientalizmi), koji su najzastupljeniji neslovenski leksički sloj sh književnog jezika, leksikografski su obradeni u sastavu postojećih rječnika sh jezika,

naročito "Rječnika JAZU" i "Rečnika SANU". Ta obrada, međutim, ima svojih slabosti, a velik broj turcizama iz književnog jezika Muslimana i uopšte sh književnog jezika nije obuhvaćen. Postoji i specijalizovani rečnik "Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku" A. Škaljića (1973), do sada najznačajnije djelo te vrste kod nas, a korisna je u tom smislu i knjiga A. Pece "Turcizmi u Vukovim rječnicima" (1987). Za sagledavanje odnosa turcizama (većim dijelom, u stvari, arabizama) prema njihovim etimološkim izvorima u arapskom jeziku, naročito je važan "Arapsko-srpskohrvatski rječnik" T. Muftića (1973). Orijentalni antroponimijski sloj sh jezika bio je predmet novijih istraživanja, iz kojih je proizašao rječnik "Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini" I. Smailovića (1977), sa veoma bogatom gradom muslimanske antropolonimije orijentalnoga porijekla. Za buduća istraživanja turcizama, u sastavu cjelokupnog orijentalnoga književnojezičkog nasljeđa Muslimana, biće neophodna čvršća saradnja između serbokroatista i orijentalista, jer će se samo tako moći dolaziti do cjelevitijih i naučno zaokruženijih rezultata.

1.20. Bosanski Muslimani su svoj jezik u prošlosti nazivali različitim imenima, što je bila karakteristika nominacije jezika i na širem južnoslovenskom prostoru. To su npr. nazivi slovenski, (slovinski), ilirski, (ilirički) i sl. mada nijedan od njih nije imao šиру primjenu. Naziv bosanski (bošnjački) jezik bio je, međutim, veoma raširen; on kod Muslimana ima najdužu tradiciju. Njime se iskazivala i distanca u odnosu na orijentalnu književnojezičku tradiciju i potvrdjivala stvarna etničko-jezička slavenska pripadnost. Taj naziv odnosio se na jezički prostor širi od onoga na koji se samom odrednicom upućivalo, na jezički nepreciziranu središnju štokavštinu, koja je odranije, i prije reformi XIX v., imala uslove da postane osnovicom zajedničkoga književnog jezika. Sudeći i po nazivu za svoj maternji idiom, Muslimani su i najneposrednije učestvovali u ugradivanju širega predstandardnog idioma u temelje budućeg sh jezika. Naziv *bosanski jezik* uglavnom se prestao upotrebljavati početkom XX v., zaključno sa Kalajevom neuспjelom politikom bosanske nacije i jezika, s tim što se do danas očuvao kod Bošnjaka u Turskoj. Današnje težnje ka jednonacionalnim nazivima mogle bi i sam muslimanski jezički identitet upućivati ka iznalaženju vlastitog (jedno)nacionalnog naziva za svoj maternji jezik.

1.21. Književnojezički izraz Muslimanu danas funkcioniše i razvija se i u užem svom sociokulturnom kontekstu, unutar bh standardnojezičkog izraza, mada sandžački Muslimani dijelom pipadaju i crnogorskom standardnojezičkom izrazu, pa i istočnoj

vajanti sh jezika. Književnojezički izraz Muslimana bh standardno-jezičkom izrazu daje i poseban pečat, čineći ga, skupa sa književnojezičkim izrazima bh Srba i Hrvata, autentičnim i prepoznatljivim u sklopu varijacijskoga bogatstva našeg jezika. Daljnje razvojne pravce bh standardnojezičkog izraza bitno određuju "Simpozijum o jezičkoj toleranciji" iz 1970. i "Pincipi književnojezičke politike u BiH" iz 1971. godine, koji su u isto vrijeme i glavne smjernice za njegova buduća istraživanja.

LITERATURA:

M. Handžić, *Krivični rad bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1934; V. Bogićević, *Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u doba austro-ugarske vladavine 1878-1918*, Historijski zbornik, 1950, 1-4; A. Peco, *Neke fonetske osobine u pismima hercegovačkih muslimana*, Ogledi, 1953, 2; Đ. Pejanović, *Srednje i sručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, Sarajevo, 1953; I. Popović, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad, 1955; P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko nareće*, Novi Sad, 1956; Isti, *Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1957, II; Šp. Kulišić, *Starije etničke formacije i etnički procesi u obrazovanju naroda Bosne i Hercegovine*, Pregled, 1961, I; S. Čerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo, 1963; J. Vuković, *Bosanski i hercegovački i jekavski govorni tipovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija, 1963; Isti, *Refleksi međujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosanskohercegovačkih govorova*, Naučno društvo BiH, 1963, XX knj. 7; H. Čurić, *Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878*; D. Barjaktarević, *Novopazarско-sjenički govor*, Srpski dijalektološki zbornik 1966, XVI; M. Hadžijahić, *Bibliografske bilješke o prijevodima Kur'ana kod nas*, Bibliotekarstvo, 1967, 3; A. Peco, *Uticaj turskog jezika na fonetiku štokavskih govorova*, Naš jezik, 1967, XVI; A. Nametak, *Rukopisi tursko-hrvatskosrpski*

-
- * Bibliografska napomena: Proučavanje književnojezičkog nasleda Muslimana do danas nije dalo zaokruženje rezultate, mada su mnoga pojedinačna pitanja istraživana, naročito u sklopu šire serbokroatističke i orijentalističke problematike. U okvirima istraživanja iz dijalektologije, leksikologije i istorije sh jezika, pa i ispitivanja jezika narodne poezije, jezika štampe i starijih i savremenih pisaca, kao i nekih kontrastivnih priloga naših i inostranih orijentalista, iz ove oblasti značajni su radovi serbokroatista A. Pece, I. Smailovića, J. Vukovića, M. Ajanovića, H. Kune, M. Okuke, Dž. A. Jahića, M. Karadža-Garićeve, H. Glibanović-Vajzovićeve, M. Šipke, arabiste S. Jankovića i književnih istoričara M. Rizvića i A. Isakovića. Nastojanje cijelovitijeg sagledavanja ove problematike u kontekstu kulturne i političke istorije Muslimana nalazimo u knjigama M. Hadžijahića i K. Suljevića. Prvi pokušaj sintetskog obuhvata jezičke geneze Muslimana predstavlja rad Dž. A. Jahića "Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanjem Muslimana" (1985). U dosadašnjim izučavanjima jezičke baštine i savremenog izraza Muslimana ukazano je na niz novih problema i na pravce njihovih budućih istraživanja, jer mnogi aspekti ovog smjera razvoja sh jezika naučno još nisu dovoljno objašnjeni.

rječnici, Grada za povijest književnosti Hrvatske, 1968, 29; A. Schmaux, *Pojava srpsko-srpskohrvatske jezičke interferencije*, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, 1968, VI knj. 4; A. Belić, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika I. Fonetika*, Beograd, 1969; T. Muftić, *O arebici i njenom pravopisu*, Prilozi za orientalnu filologiju, 1969, XIV-XV; L. Vujović, *Mrkovički dijalekat*, Srpski dijalektološki zbornik, 1969, XVIII; A. Peco, *Nacionalno osjećanje i jezička praksa*, Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti, 1969/70, 3; I. Smailović, *Nova leksičkografska studija*, Jezik, 1969/70, 1; D. Brozović, *Standardni jezik*, Zagreb, 1970; P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, 1971; M. Moguš, *Fonološki razvoj hrvatskog jezika*, Zagreb, 1971; A. Peco, *Jedan aktualan problem naše fonetike (izgovor i pisanje foneme h)*, Naš jezik, 1971, XVIII; M. Rizvić, *Behar (književnoistorijska monografija)*, Sarajevo, 1971; Sv. Marković, M. Ajanović, Zv. Dikić, *Pravopisni priručnik srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika*, Sarajevo, 1972;

M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, Sarajevo, 1972; S. Smlatić, *U Kalabaku kraj Izmira*, Iseljenički almanah, 1972; D. Brozović, *O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR BiH*, Radovi sa Simpozijumu "Srednjevjekovna Bosna i evropska kultura", 1973; Dž. Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973; M. Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I-II*, Sarajevo, 1973; H. Šabanović *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973; A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo, 1973; M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo, 1974; Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku, Sarajevo, 1974; M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1974; *Naši iseljenici u Turkoj*, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1974; *Proučavanje bosansko-hercegovačkih govora, dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive*, Sarajevo, 1974; V. Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1975; A. Peco, *Iakovskočakavski govor u zapadne Bosne (I dio. Uvod i Fonetika)*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, 1975, I; I. Smailović, *Problemi utvrđivanja porijekla i značenja muslimanskih ličnih imena u Bosni i Hercegovini*, Radovi Instituta za jezik i književnost, 1975, II; M. Šipka, *Jezički savjetnik*, Sarajevo, 1975; H. Glibanović-Vajzović, *Afrikmate č, č, dž, d u riječima orijentalnog porijekla*, Radovi Instituta za jezik i književnost, 1976, III; M. Rizvić, *Pisma muslimanskih krajišnika pisana bosančicom od XVI do sredine XIX stoljeća kao oblik stare epistolarne književnosti*, Godišnjak Instituta za književnost, 1976, V; I. Smailović, *Pisanje naših i tudi imena orijentalnog porijekla*, Književni jezik, 1976, 3/4; Isti, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977; Isti, *Prilagodavanje muslimanskih imena orijentalnog porijekla našem jeziku*, Književni jezik, 1977, 3;

H. Glibanović-Vajzović, *Glas h u pravopisnim priručnicima i rječnicima savremenog jezika*, Radovi Instituta za jezik i književnost, 1978, V; T. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo, 1978; H. Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku*, Književni jezik, 1978, 3; A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd, 1978; S. Janković, *Onimička interpretacija dubljenih oblika naših muslimanskih imena*, Književni jezik, 1979, 4; S. Halilović, *Turcizmi u "Derviši i snrt"* Meše Selimovića, Književni jezik, 1980, 4; N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980; *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo, 1981; H. Glibanović-Vajzović, *Turcizmi u djelu Petra Kočića*, Radovi Instituta za jezik i književnost, 1982, IX; *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1982; Sl. Lemetić, *O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom bosanskom govoru*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 1982, 1; H. Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, Sarajevo, 1983; H. Glibanović-Vajzović, *Upotreba pisama u bosanskohercegovačkoj periodici do 1918. godine (u svjetlu vjersko-nacionalnih odnosa)*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984, 5-6; J. Đešević, *Refleksi jata u plavsko-gusinjskom*

govoru, diplomski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1984; R. Hadžiefendić, *Turcizm i funkciji imenovanja likova u "Dervišu i smrti" i "Na Drini čuprija"*, Književni jezik, 1984, 4; Dž. Jahić, *Dijalekat i meduetnički (medunarodni) odnosi*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 1984, 5-6; Isti, *Izoglosa i faktor medijezičkih komunikata*, Južnoslovenski filolog, 1985, XL; Isti, *Neki hipokorističi muslimanski imena orientalnog porijekla u rogatičkom i bjelopoljskom govoru*, Onomaološki prilozi, 1984, V; L. Hadžiosmanović, S. Trako, *Tragom poezije bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo, 1985; Dž. A. Jahić, *Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanjem Muslimana*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 1985, 11-12; M. Karadža-Garić i H. Glibanović-Vajzović, *O gramatičkoj terminologiji u djelu "Bosansko-turski učitelj" Ibrahima Berbića*, Književni jezik, 1985, 1; M. Pašić, *Refleksi jata u govoru Žepči i okoline*, diplomski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1985; M. Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985; S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1986; R. Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb, 1986; H. Glibanović-Vajzović, *Ojkonimi orientalnog porijekla u Bosni i Hercegovini sa dijahronog i književnojezičkog stanovišta*, Književni jezik, 1986, 3-4; Ista, *O turcizmu u srpskočrvačkom jeziku sa sociolinguističkog stanovišta*, Književni jezik, 1986, 2; M. Huković, *Alhamijadoknjizvenosti i njeni stvaraoci*, Sarajevo, 1986; Dž. A. Jahić, *Jezička izvornost i narodna pjesma, na primjeru ikavsko-ijekavske evolucije "Hasanaginice"* Odjek, 1986, 21; I. Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo, 1986; I. Čedić, *Odnos jezika Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka prema bosanskohercegovačkoj jezičkoj praksi s kraja XIX vijeka*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1987, H. Glibanović-Vajzović, *Arapsko pismo u srpskočrvačkom jeziku*, ANUBIH 1987, knj. LXXXII, 18; A. Isaković, *Neminovnosti*, Tuzla, 1987; Dž. A. Jahić, *Uloga "bosanskog jezika" u procesima srpskočrvačke standardizacije*, Pregled, 1987, 2; M. Okuka, *U Vukovo doba*, Sarajevo, 1987; A. Peco, *Turcizm u Vukovim rječnicima*, Beograd, 1987; M. Šipka, *Književnojezička politika i jezička kultura*, Sarajevo, 1987; A. Zukić-Šubara, *Zamjena jata u govoru Jablanice i okoline*, diplomski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1987. Dž. A. Jahić, *Jezički izvori sevdalinki*, Odjek, 1988, 21; A. Salković, *Bosanskohercegovački početnici do 1918. godine*, Pregled, 1988, 2-3; H. Vajzović, *Pričam ti priču. Govor Bošnjaka u Turskoj*, Oslobođenje, 1988, 18. aprila; H. Mehmedbašić, *Nezaboravna Bosna*, Iseljenički almanah, Sarajevo, 1989.

TRETIRANJE JEZIKA U VEZI SA NACIONALNIM KONSTITUISANJEM MUSLIMANA

(u povodu pojave knjiga o muslimanskoj genezi i identitetu)

2.1. U posljednjih dvadesetak godina pojavilo se nekoliko knjiga posvećenih nacionalnom formiranju Muslimana. One su neosporno krupan pomak naprijed u primjeni naučnih kriterija pri objašnjavanju porijekla i identiteta ove nacije. To su knjige Atifa Purivatre¹, Salima Ćerića², Muhameda Hadžijahića³ i Kasima Suljevića⁴. Relativno mali vremenski intervali u kojima su se pojavljivale govore o tome da je naučno obrazlaganje muslimanskog nacionalnog bića ušlo u svoju intenzivniju fazu i da, stoga, istorijskim zabludama, predrasudama i neznanju ostaje sve manje prostora pred faktima nauke.

Pri našoj najopštijoj ocjeni ovih knjiga ne zanemarujemo činjenicu da je svaka od njih, kako se pojavljivala, u javnosti podizala nemalo prašine. Na žalost, kao što se to kod nas u ovakvim slučajevima po pravilu dogada, ta prašina uskovitlava se više oko samog čina razmatranja o jednom nacionalnom identitetu nego oko same konkretne razrade tog identiteta, više, dakle, na formalnoj osi, manje na onoj suštinskoj, problemskoj. To se dogadalo zbog same problematike kojom se knjige bave, a koju mi najčešće smatramo "osjetljivom". Smatramo je takvom zbog naše opšte nedovoljne

-
- 1) Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana* (Rasprave i članci), Sarajevo, 1969, str. 275 (dalje u tekstu: *Purivatra*).
 - 2) Salim Ćerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968, str. 246 (dalje u tekstu: *Ćerić*).
 - 3) Dr Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo, 1974, str. 262 (dalje u tekstu: *Hadžijahić*).
 - 4) Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka, 1981, str. 264 (dalje u tekstu: *Suljević*).

spremnosti, koja ima duboke istorijske korijene, da se prema vlastitoj prošlosti i sadašnjosti odnosimo oslobođeni naslijedenih inercija. Uostalom, svagda se u našim prilikama dogada tako; podiže se oluja onda kad se naučne istine oštro suprotstave do tada snažnim predubjedenjima, kojima su pokrovitelji primitivizam i neznanje. Ne zanemarujemo činjenicu da su ove knjige, vezano za neke pojedinosti iznesene u njima, izazvale i opravdane polemičke tonove, koji su u nauci posve normalna stvar. Ovom prilikom, pak, posebno nas zanima na koji način se u njima tretira jezik kao jedan od elemenata nacionalne identifikacije i koje sve istraživačke probleme u vezi s njim one naznačuju i aktueliziraju.

2.2. Knjige o kojima govorimo ne posvećuju ni blizu jednaku pažnju jezičkom pitanju. To se, po našem mišljenju, ne dogada zbog toga što se u shvatanju njegove relevantnosti autori među sobom razilaze već stoga što svako od ovih djela odlikuje pristup uveliko određen autorovom vokacijom, izborom grade i uopšte ciljevima i metodama istraživanja. Purivatrina knjiga gotovo da i nema jezičkog aspekta već se autor na nekoliko mjeseta zadovoljava opštijim konstatacijama o jeziku kao elementu formiranja i postojanja nacije. Vrlo kratko on se zadržava na nekim pojedinostima iz literarnog nasljeda, posredno vezanim za tradiciju jezičke upotrebe.⁵ Ćerićev rad, pak, u ovom smislu predstavlja napredak jer vodi više računa o kulturnoistorijskim momentima koji se ugraduju u nacionalnu individualnost. Ti momenti u Ćerićevim tumačenjima sagledavani su u nerazdvojivom spoju sa državnim, političkim, ekonomskim i, posebno, religioznim momentima i okolnostima formiranja nacije. I sam naslov knjige nedvosmisleno upućuje na to koliko slovenska jezička pripadnost stanovništva koje je primilo islam igra važnu ulogu u njegovom nacionalnom određenju. Ćerić na nekoliko mjeseta ističe da slovenska jezička pripadnost Muslimana jeste najpouzdaniji svjedok o njihovoj autohtonosti, a jezičku jednoobraznost nacija koje govore srpskohrvatskim jezikom posmatra kao najmarkantniji istorijski fakat što presudno određuje odnose među nacionalnim posebnostima na našem tlu. Fakat zajedničkog jezika kao znaka istog etničkoga porijekla tom jeziku daje i jednu "dodatnu vrijednost", čineći ga u našim međugenezama posebno dragocjenom zajedničkom nam riznicom. Ta njegova kvaliteta sama po sebi ne odbacuje činjenicu da postoje neke razlike u tradicijama njegove upotrebe. Te razlike nikad nisu mogle

5) *Purivatra*, sr. 19-24.

dovesti u pitanje zajedničko jezgro, a to jezgro ima svoju duboku istorijsku liniju nastanka i razvoja. O tome Ćerić na jednome mjestu ovako zaključuje:

"Nema nikakve sumnje da su narodi koji govore srpskohrvatskim jezikom istog porijekla. Bez obzira na različite pravce kojima su prodirali na Balkan, bez obzira na etape doseljavanja i mesta zaposjedanja novog terena, oni su bili toliko koherentni da su se služili jedinstvenim jezikom, a vjerovatno istim ili sličnim običajima koje su donijeli iz stare postojbine... Očevidno je da se radilo o jednoj etničkoj cjelini koja je docnije živjela u različitim uslovima. Razvoj više naroda na jedom istom jezičkom području rezultat je objektivnog razvoja u kome se kasno pojavila podudarnost ciljeva njihovih političkih pokreta i realnost uslova da se ti ciljevi ostvare".⁶

Ćerić se zadržava i na nekim specifičnostima u tradiciji jezičke upotrebe kod Muslimana. On posebno izdvaja obilježje literarnog stvaralaštva na maternjem jeziku, naročito muslimansku epiku i liriku, potom tradiciju u upotrebi naziva za jezik, upotrebu orijentalnih jezika na našem tlu, alhamijado-literaturu kao poseban izraz muslimanske kulture, bosančicu kao pismo muslimanskih feudalaca, pa i neke osobine govora Muslimana koje te govore, kako Ćerić kaže, "karakterišu kao cjelinu". O svim tim momentima dalo bi se, naravno, i podrobnejše govoriti, ali i onoliko koliko je, u sklopu cjelevitije obrade muslimanskog identiteta, sedamdesetih godina o tome Ćerić napisao dovoljno je da se shvati sva relevantnost jezičkog nasljeda i osnovne zakonitosti njegovog ugradivanja u mozaik nacionalnih posebnosti južnoslovenskog tipa.

2.3. Hadžijahićev pristup muslimanskom identitetu je i izrazito kulturnoistorijski, pa stoga autor jezičkom nasljeđu kao elementu etničke i nacionalne tradicije posvećuje dosta pažnje. Nacionalno formiranje Muslimana Hadžijahić posmatra kao fenomen zasnovan na dubljoj kulturnoistorijskoj genezi, sa jednom najopštijom tezom da nacionalog identiteta nema bez kulturne razvojne linije, kao elementa nadgradnje koja se formira na baznoj liniji razvoja, ekonomskoj i političkoj. Ta kulturna razvojna linija, prema Hadžijahićevom pristupu, nesumnjiva je potvrda začetka i konstituisanja nacije. Autor polazi od fakta slovenske jezičke i etničke povezanosti, zadržavajući se podrobnejše na nastanku i upotrebi različitih naziva za središnji

6) Ćerić, str. 124, nap. 119.

južnoslovenski jezički tip kojim se po doseljenju Slovena na Balkan govorilo. Posebnu pažnju on obraća na tradiciju upotrebe naziva za jezik. To su nazivi **slavenski**, **slovinski**, **slavski**, **ilirski**, **ilirički**, **bosanski**, **bošnjački**. Svi oni odnose se na jedan isti jezik nastajući i odomaćujući se u zavisnosti od konkretnih prilika, posebno od svijesti o opštoj jezičkoj povezanosti, uveliko ovisno i od gledanja na misiju jezika u kulturnom zbližavanju Južnih Slovena. Nazivi **bosanski** ili **bošnjački** jezik imaju kod Muslimana najdužu tradiciju, a bitno je to da su se oni odnosili na širi jezički prostor od onoga na koji se jezičkoformalnom odrednicom upućuje.⁷ Odnosili su se, zapravo, na čitavu, istinu teritorijalno i jezički nepreciziranu, središnju štokavštinu, koja je još odranije, prije jezičkih reformi, imala uslove da posluži najprihvatljivijom osnovom za zajednički jezik. Dakle, i znatno prije Vuka, začinju se i formiraju uslovi (koji u smislu organizovanih akcija kao posljedica nacionalnih buđenja još ne sazrijevaju) da se središnji štokavski tip uzme za osnovicu književnog jezika. Taj tip se tada odreduje kao **bosanski** ili **bošnjački** govor odnosno jezik.⁸ Hadžijahić se, nadalje, zadržava na "osobitostima kulture bosanskih Muslimana";⁹ tradiciji muslimanske junačke pjesme i sevdalinke, kao i drugih vidova stvaralaštva na maternjem jeziku, potom na bosančić, kao specifičnom pismu i, naročito, na alhamijado-tekstovima. Zanimljiva su i razmatranja o jeziku u islamskim školama, naročito o akcijama usmjerenim na uvodenje novoštakavštine. Pošto su te akcije imale svoje

-
- 7) U našim prilikama tako je, u stvari, odvajkada bilo. Tako se i danas u nazivu za naš književni jezik javlja raskorak između onoga što se njime formalno obuhvata i onog što se pod tim nazivom stvarno podrazumijeva.
 - 8) "Jezik u Bosni, a često i izvan nje, redovito se nazivao bošnjačkim... Bosanski naziv za jezik upotrebljava se često i u diplomatskom ophodjenju na Porti; isto je tako taj naziv za jezik uobičajen kod svih pisaca Muslimana, od kojih izvjestan broj piše bosanskim jezikom, a arapskim pismom" (Hadžijahić, str. 24-25). "Karakteristično je i to da su se mnoge slovensko-muslimanske etničke grupe izvan Bosne, počevši od Novopazarskog Sandžaka pa dalje na istok, osjećale Bošnjacima i svoj jezik nazivale bosanskim, a da se ne može dokazati da se tu radi o eventualnim bosanskim doseljenicima" (Hadžijahić, str. 22).
 - 9) "Nema sumnje da je prije svega pripadnost islamskoj religiji osnovna činjenica koja je uslovila etničko diferenciranje Muslimana. Poznato je da islam nije samo vjersko-moralno učenje koje se ispoljava i kroz utvrđeni ritual već je to čitav sistem ponašanja. Treba ipak naglasiti da je u bosanskoj sredini (slično kao i u drugim etničkim sredinama) islam primio i odredene posebne nacionalne crte, s jedne strane, pod utjecajem stare slavenske religije, a, s druge strane, pod utjecajem bogumilstva" (Hadžijahić, str. 102).

organizovanije vidove, o kojima autor i detaljnije govori, to mu dopušta da u vezi s njim zaključi:

"Kod Muslimana, slično Vukovom pokretu za narodni jezik i književnost u Srbu i ilirskom pokretu u Hrvata također se razvio, ali sa znatnom retardacijom, pokret za uvođenje narodnog jezika u škole i za širenje literature na narodnom jeziku. Pokret je nastao i razvijao se na specifičan način i pod specifičnim prilikama, pri čemu je bilo od osnovne važnosti kako se opredijeliti prema do tada naslijedjenim orientalnim tradicijama".¹⁰

Pokretanje listova i osnivanje kulturnih društava početkom XX vijeka tijesno su vezani za dosljedniju upotrebu maternjeg jezika. Na taj način muslimanske mase postepeno se oslobođaju orientalne jezičke usmjerenosti, mada je orientalni jezički elemenat već od samih početaka išao skupa sa upotrebom maternjeg jezika i mada je imao i svoja originalna rješenja u rezultatu slovensko-orientalne simbioze. U svojim završnim razmatranjima o muslimanskom identitetu Hadžijahić govori o faktoru nacionalnog diferenciranja u odnosu na jezičku homogenost, pri čemu zaključuje:

"Osnovno je da se u toku historijskog razvoja formirao etnički individualitet koji se i po objektivnim i po subjektivnim značajkama razlikuje od Srba i Hrvata barem u toj mjeri u kojoj se Srbi i Hrvati razlikuju međusobno, bez obzira što su i jedni i drugi i treći južnoslovenskog porijekla i govore jednim jezikom".¹¹

Kulturni pokret Muslimana, prema tome, tijesno je vezan sa jezičkim tendencijama; te tendencije i kod Muslimana imaju nacionalno obilježe. U vezi s tim Hadžijahić kaže:

"Slični, mnogo raniji pokreti kod Srba (Vuk) i Hrvata (ilirski pokret) zapravo su integralni dijelovi nacionalnih pokreta. Program za uvođenje narodnog jezika čini najizrazitiji dio buržoaskih nacionalnih pokreta. Prema tome, nesumnjivo nacionalni karakter ima pojave 'Behara', 'Gajreta', 'Islamske štamparije', program za odbacivanje udžbenika na turskom i arapskom jeziku i uvođenje udžbenika na narodnom jeziku, makar i arapsko-turskim pismom".¹²

10) *Hadžijahić*, str. 123.

11) *Hadžijahić*, str. 246.

12) *Hadžijahić*, str. 143.

2.4. Suljevićeva knjiga posvećuje dosta pažnje jeziku kao jednom od osnovnih elemenata nacionalne identifikacije. Pošto je ovo djelo među dosadašnjim sintetskim obradama nacionalnog razvoja Muslimana u teorijskom smislu, čini se, otišlo najdalje, što je to učinilo i u razmatranjima o ulozi jezika u nacionalnom formiranju. Zahvaljujući zavidnom nivou izgradenosti svog teorijskoga prilaza nacionalnom fenomenu, Suljević jezik stavlja na ono mjesto koje mu u nacionalnim relacijama i pripada, pri čemu njegovu ulogu unekoliko i relativizira. On se bavi i nekim od najznačajnijih momenata u vezi sa muslimanskom jezičkom genezom, obrazlažući savremeni teorijski pristup odnosu jezik-nacija i stvaralački ga primjenjujući na naše kulturnoistorijske prilike. Pri tome se posebno bavi odnosima među jezičkim tradicijama, Vukovim zabladama u dosljednoj primjeni filološkoga kriterija u nacionalnom određenju, sve to sagledavajući u opštem sklopu južnoslovenskoga kulturnog nasljeđa. Smatramo da je ovaj autor dao do sada i najizgradenije gledanje na neka naša dosta složena jezička i kulturna pitanja u vezi sa nacionalnim formiranjima. On je, zapravo, ulogu jezika u nacionalom raspoznavanju Muslimana, i ne samo njih, sagledao na način koji mu je omogućio da se argumentovano razračuna sa nekim našim tvrdо ukorijenjenim nacionalnoromantičarskim zabladama. Tako npr. Suljević objašnjava kako dolazi do toga da se jeziku daje politička dimenzija i kakvog odraza ta dimenzija ima na utvrđivanje njegovog naziva:

"Nema naroda bez jezika, prema tome svaki narod je i 'zajednica jezika', ali svaki narod **nije** svoj jezik institucionalizirao, što znači da svoj jezik nije imenovao nacionalnim imenom, nije mu dao političku dimenziju u vrijeme nacionalnog pokreta za oslobođenje, borbi za nacionalnu školu i u nacionalnoj kulturi uopće, dižeći ga tako na rang nacionalnog pitanja".¹³

Fakat religiozne heterogenosti i jezičke homogenosti u Bosni i Hercegovini istorijski je naslijedena pojava¹⁴ i iz njega proizilaze i

13) Suljević, str. 32.

14) "Bosna i Hercegovina stoljećima je nosila religiozno-konfesionalnu heterogenost i lingvističku homogenost, dva otvorena medija koji su se integrativno spajali izvan njenih granica i jezički i religijski. Bili su to presudni činoci u nacionalnoj etnonomogenizaciji, jer su se putem religije i jezika svi pravoslavci inkorporirali u srpski nacionalni korpus, a svi katolici u hrvatski nacionalni korpus. Prema tome, sa aspekta nacija, hrvatske i srpske, oni se pokazuju kao integrirajući, a sa aspekta Bosne i Hercegovine kao dezintegrirajući... Ovdje je vjerska identifikacija i religija u njoj kulturnoj dimenziji bila osnova za nacionalno diferenciranje i ona koja

naše današnje akcije u vezi sa jezikom. Suljević ih, inače, ne smatra poduhvatima strogo usmjerenim na ostvarenje određenih političkih ciljeva već ih sagledava kao izraz daleko širega kulturnoga kontinuiteta u odnosu na koji društvo danas ima i više sluha i više odgovornosti:

"Pošto jezička pitanja nisu samo lingvistička, nego oduvijek političko-socijalna, nacionalna, višenacionalna; to je onda iziskivalo da u jeziku i oko jezika ne vode politiku samo lingvisti, niti to može biti monopol pojedinih institucija nego i interes širih društveno-političkih subjekata. Negativne tendencije, a u osnovi nacionalističke, vodile su narušavanju zajedničke jezičke strukture bosanskohercegovačkih naroda i njihovog autohtonog jezičnog izraza. Na tome se zasnivao nužan i **samoodnos** poslije polustoljetne pasivizacije prema pitanju jezika u Bosni i Hercegovini i 'republičkim standardizacijama'. Dvovarijantno podvajanje jezika vodilo bi cijepanju superstrukture, značajnog konstitutivnog elementa zajedništva na kome je formirana kultura Bosne i Hercegovine. Bilo bi to suprotno tradiciji jezika, interesima bosanskohercegovačkih naroda, jezičnoj funkcionalnosti i racionalnosti, te je otuda uslijedilo i njegovo političko definiranje i ustavno normiranje."¹⁵

Zaključujući o osnovim svojstvima jezika u našim međunarodnim formiranjima, Suljević kaže:

"Zato, pitanje odnosa jezika i muslimanske nacionalnosti nužno se dovodi u vezu sa pitanjem mesta bosanskohercegovačkih naroda i njihovog autonomnog izraza u sklopu cjeline jezika, koji je jedan, ali nije i jedinstven. Dalje sociološko pitanje vodi u kom odnosu se pojavljuju četiri naroda i **jedan** jezik kao njihov zajednički, prvo, u slučaju **imena ili naziva**, drugo, u slučaju 'nacionalnih varijanti', treće, u slučaju **dva pisma**, i četvrto, u slučaju **leksike i termina**. Pristup oslobođen emotivno-iracionalnih naboja pokazuje da u svim slučajevima nacionalno određenje gubi na intenzitetu, jer izlaze iz okvira jednonacionalne strukture".¹⁶

U svakom slučaju Suljevićev odnos prema genezi jezičke upotrebe u vezi sa nacionalnom genezom teorijski je izgrađeniji i

spaja izvan Bosne i Hercegovine i ona koja razdvaja unutar Bosne i Hercegovine" (Suljević, str. 88-89).

15) Suljević, str. 250.

16) Suljević, str. 250.

emocionalno nenabijeniji u odnosu na neka gledanja u našoj lingvističkoj literaturi.¹⁷ Valja ga, stoga, uzimati i kao jedno od uspješnih teorijskih polazišta za sociolingvistička istraživanja bosanskohercegovačke i uopšte jugoslovenske baštine kad se radi o odnosu jezik - nacija.

2.5. Knjige o nacionalnosti Muslimana koje su se kod nas pojavile u posljednjih dvadesetak godina, osvjetljavaju, dakle, i mnoga pitanja u vezi sa jezičkom tradicijom i odnosom prema tradicijama drugih "srpskohrvatskih nacija". Knjige Muhameda Hadžijahića i Kasima Suljevića u tom smislu nude nam najviše.¹⁸ One su bacile više svjetla na odnos jezičke geneze prema nacionalnoj genezi kod Muslimana nego što je to do sada u našoj nauci učinjeno. Lingvistička nauka i inače ne raspolaže naučno fundiranim širim obradama odnosa jezik - nacija u našim međunarodnim prilikama.¹⁹ Kad se, pak, radi o muslimanskoj nacijskoj, te obrade su tek u začetku. I baš zbog toga za ovaj aspekt istraživanja Hadžijahićevu i Suljevićevu knjigu smatramo dobrim polazištim.

2.6. U vezi sa razvojem muslimanske nacionalnosti i jezičke fundiranosti njenog identiteta, u ovim knjigama obrazlažu se sljedeća kulturnoistorijska fakta:

Prvo. Polazište u formiranju naših nacionalnih posebnosti je zajednička slovenska etnička i jezička osnova. Ona je služila i danas služi najmarkantnijom sponom među našim nacionalnim individualitetima. Ta spona ima svoje najdublje istorijske korijene.

Drugo. Muslimani nisu ni od koga primili jezik već su govorili i govore svojim jezikom. Oni su učestvovali u njegovom stvaranju, čuvanju i bogaćenju. Stoga se pojave negiranja istorijskih činjenica, kakvo je npr. Maslešino rasudivanje u vezi sa njegovom tvrdnjom da

-
- 17) Pri ovome mislimo na još uvijek prisutne posljedice lingvističkih prepucavanja iz sedamdesetih godina, što su bila stavljena u službu otvorene političke borbe, a koja su, zapravo, bila nabijena zastrašujućim fanatizmom, uskogrudošću, šovinizmom najgore vrste.
 - 18) Pri tome, naravno, ne mislimo da Purivatrina i Ćerićeva knjiga zbog toga gube na kvalitetu; svjesni smo da se tu radi o razlikama u konцепцијama istraživanja problematike muslimanske geneze.
 - 19) U posljednje vrijeme, međutim, javlja se veći interes za sociolingvističku problematiku, koji u jugoslovenskim razmjerama rezultira i organizovanijim formama. V. *Jezik i nacionalni odnosi*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 5-6, Sarajevo 1984, str. 450.

Muslimani "govore srpskim ili hrvatskim jezikom", uzimaju kao primjeri nenučnih zastranjivanja.

Treće. Pošto su se Muslimani ranije identificirali kao **Bošnjaci** ili **Bosanci**, kod njih postoji tradicija upotrebe naziva **bošnjački** ili **bosanski** jezik za svoj maternji idiom.

Četvrti. Još mnogo prije Vuka kulturni radnici među Južnim Slovenima zalogali su se za *bosanski govor* odnosno *bosanski jezik*, idealizirajući ga kao najljepši, najmilozvučniji i sl., preporučujući ga za osnovu zajedničkoga književnog jezika.

Peto. Orijentalni jezici igraju vidnu ulogu u pisanoj tradiciji Muslimana, a velik je broj domaćih stvaralaca koji pišu na ovim jezicima.

Šesto. Poseban pečat muslimanskoj pisanoj tradiciji daje al-hamijado-literatura, pisana na maternjem jeziku arapskog pisma.

Sedmo. U leksici turcizmi čine izrazit nešlovenski sloj i u pisanoj, usmenoj i uopšte dijalekatskoj tradiciji Muslimana.

Osmo. I kod ove nacije, kao kod Srba i Hrvata, javlja se pokret za uvođenje narodnog jezika u škole i uopšte u literaturu, koji je uslijedio kasnije u odnosu na srpsku i hrvatsku kulturnu sredinu.

Dевето. Upotreba maternjeg jezika i njegov stvaralački kontinuitet kod Muslimana nikad nisu prekidani. U grafiji naročitu ulogu u očuvanju toga kontinuiteta ima bosančica, adaptirano ciriličko pismo.

Deseto. Specifična obilježja ima bogato usmeno stvaralaštvo Muslimana, posebno junačka epika i narodna lirika, koje čuvaju kontinuitet umjetničkog iskazivanja na maternjem jeziku.

Jedanaesto. U dijalektima postoje izvesne osobine koje se mogu smatrati govornim odlikama tipičnim za Muslimane.

Zadržaćemo se ovom prilikom i nešto više na svakom od ovih pitanja, nastojeći da ih problemski donekle produbimo. Cilj nam je, također, da na neke od istraživačkih problema posebno ukažemo i da iznesemo svoje gledanje na najvažnije pravce budućih istraživanja.

2.7. Jezička srodnost već od samih početaka zajedničkog življenja na Balkanu povezivala je južnoslovenske etnose u jednu cjelinu, a ta srodnost bila je dugo vremena glavni uzročnik tendencija formiranja jedne narodne cjeline srazmjerne jezičkog bliskosti. I u našem slučaju se, međutim, pokazalo da jezička bliskost sama po sebi nije dovoljna da neutralizuje i druge važne, pa i važnije, faktore koji utiču na diferenciranje. Ti drugi faktori, prije svega religiozni i državni, djelovali su upravo suprotno od faktora jezičkog jedinstva; ugradivali

su se u temelje formiranja nacionalnih individualnosti. Okolnosti cijepanja hrišćanske crkve uticale su na izdvajanje jednog zapadnog i drugog istočnog individualiteta, religiozno razdvojenih na katoličanstvo i pravoslavlje. Mada su etničke cjeline na zapadu i na istoku dijalekatski donekle ipak bile razdvojene (na zapadu dominiraju čakavština i kajkavština, dok je istok štokavski), u toku vijekova održava se jedan koine koji možemo uslovno odrediti kao središnji štokavski, a koji, posebno u narodnom stvaralaštvu, održava kontinuitet svijesti o široj jezičkoj povezanosti, bez obzira na jezičku razdjeljenost regionalnih literatura. Treći religiozni elemenat, islamski, naslojava se na zatečenu zapadno-istočnu odnosno katoličko-pravoslavnu podijeljenost, hvatajući duboke korijene na središnjem štokavskom terenu. I to baš onom koji je i inače predstavljao neke vrste dijalekatsku čupriju između zapada i istoka. U takvim najopštijim religiozno-jezičkim okolnostima formiraju se tri nacionalna individualiteta, kojima glavni pečat udara religiozna trojnost uobičena u okviru srodnog dijalekatskog mozaika zapadnojugošlavenskoga tipa. Toj religioznoj trojnosti podršku daje i državna, teritorijalna razdvojenost, kontinuitet srednjevjekovnih državnih tvorevina na zapadu, istoku i na središnjem terenu.²⁰ Tako se katoličanstvo vezuje za svoju državnu maticu Hrvatsku, pravoslavlje za Srbiju i Crnu Goru, a islam za Bosnu.²¹ Naravno, ta su vezivanja ovde predstavljena u najgrubljim crtama, pri čemu se, dakako, ne zanemaruje istorijska činjenica katoličkog i pravoslavnog kontinuiteta i na središnjem terenu, koji pokriva Bosna kao postojana državna tvorevina. Ipak, ni faktor religiozne podijeljenosti nije apsolutno presudan za nacionalna diferenciranja na našem tlu. O tome, naime, svjedoči identitet crnogorske nacije. On se opire i jezičkoj i religioznoj srodnosti u odnosu na srpsku individualnost, a njegovom formiranju podršku prije svega daje kontinuitet crnogorske državnosti, koji prate i druge posebnosti što se u istorijskom spletu sklapaju u mozaik nesumnjive posebnosti.

20) U teoriji lingvističke geografije jedan od njenih postulata vezan je za faktor uticaja administrativno-političkih granica na formiranje lingvističkog pejsaža. O tome detaljnije: Dževad A. Jahić, *Lingvistička geografija - predmet i metodi istraživanja, dosadašnji rezultati*, Zbornik Radova Savjetovanja o pitanjima standardizacije geografskih naziva u jezicima naroda i narodnosti SFRJ, Sarajevo 1984, str. 135-156.

21) Pri tome, naravno, ne isključujemo katolički elemenat u Sloveniji niti pravoslavni u Makedoniji, koje ovom prilikom izdvajaju faktori drugačije jezičke pripadnosti.

Tri nacionalne cjeline u čisto dijalekatskom smislu formiraju se na štokavskoj osnovi (srpska, muslimanska, crnogorska), dok se hrvatska posebnost razvija na čakavskoj i kajkavskoj bazi, uz pripadnosti i široj (zapadnoj) štokavskoj cjelini. Vukova reforma i ilirski pokret, pak, zatečenu jezičku srodnost ističu kao osnovno geslo svoje borbe za utvrđivanje književnog jezika na novoštokavskim osnovama. Pri tome dubrovačka književnost, pisana novoštokavskim tipom ijkavskog izgovora (ne računajući ikavizam kao pjesnički manir), biva prihvaćena kao most kojim se najprestižnija hrvatska literarna tradicija u jezičkom smislu vezuje za šиру štokavsku tradiciju.²² Naslijedena jezička srodnost u kulturnim reformama XIX vijeka iskorištena je za to da se formira jedan zajednički književni jezik, na jezički inače nejedinstvenoj literarnoj tradici. Ta jezička srodnost, u čijoj je osnovi dijalekatsko, novoštokavsko ujednačavanje, koje se ugrađuje u bazu zajedničkog jezika, do izvjesne mjere zaustavlja proces međunarodnih diferenciranja. To zaustavljanje govori o specifičnom toku i ishodu razvoja naših nacionalnih posebnosti koje ne prati, na drugim stranama uobičajena, i jezička posebnost. Stoga tom i takvom jeziku, stamenom mostu - gradevini koji se kroz istoriju očuvao da svjedoči o nama i našoj genezi, u naučnom smislu svagda valja posvećivati više pažnje nego što se to drugdje u svijetu sa fenomenom jezika čini. Naše posebnosti su u stvari uveliko i u našim srodnostima. To se na najupečatljiviji način ogleda baš u našem jezičkom specifikumu, koji najčešće određujemo formulom **1 jezik = 4 nacije**.²³ Tu posebnost mi počesto zanemarujemo, ili je, naprsto, ne shvatamo. Stoga nije ni čudo što se za jezičku dimenziju u našim raspravama počesto misli da je nametnuta, da je posljedica lingvističko-politikantskih uobrazilja i profesionalnih isključivosti, da je u službi dnevne politike i sl. U službi takvih zastranjivanja u shvatanju šire dimenzije ovog problema u stvari je naša nedovoljna svijest o relevantnosti jezika u našim prilikama, o relevantnosti koju niko nije izmislio već je ona naše "nužno zlo", naše breme što nam ga je istorija

-
- 22) Ni jedna od ostalih pisanih tradicija sa hrvatskog tla nije posjedovala jezička svojstva kojima bi se nametnula na način na koji je to mogla dubrovačka književnost, a ni jedna, opet, nije imala takav prestiž kakav je kultura Dubrovnika imala.
 - 23) Naša specifičnost i ne ogleda se toliko u tome što imamo jedan standardni jezik za četiri nacije, jer i drugdje ima slučajeva da jedan jezik biva komunikaciono sredstvo za više nacija. Ona se ogleda u tome što su te četiri nacije teritorijalno i uopšte kulturnoistorijski tako izmješane da one čine jedan zbijajući osoben splet drugdje neponovljiv.

tutnuta i koje je, stoga, nemoguće jednostavno odbaciti. Ono je, zapravo, naša sudbina.

2.8. Sve do najnovijeg vremena, u kojem je nauka uspjela razbiti mnoge od naših krivih predodžbi, manipulisalo se jezičkom istovjetnošću Muslimana sa drugim našim nacijama srpskohrvatskog jezika, odlikom koja je najčešće služila "argumentom" za tvrdnju da Muslimani "nemaju svoga jezika". Danas je posve jasno da se iza ovakvih, reklo bi se apsolutno laičkih ubjedjenja, krije namjerno prikrivanje notornih istina, kao refleks političkih težnji, ili predubjedenje koje ide u sferu ličnih opterećenja. Vrlo je interesantno, međutim, da su takve tvrdnje dolazile i iz pera onih koji su se znali osvjedočiti kao marksisti stvaralačkoga kova, kakav je slučaj sa Veselinom Maslešom. Njegova tvrdnja da Muslimani "govore srpskim ili hrvatskim jezikom", koju citira Suljević,²⁴ ako zanemarimo mogućnost Maslešinih ličnih opterećenja, za nas može biti znak za to koliko je uopšte u našoj literaturi (ne računajući onu najnoviju) odnos između jezičke jednoobaznosti i nacionalne diferencijacije bio slabo razrađeni koliko se tu lutalo, čak i u "Marksovom šinjelu". Naravno da je jednom marksisti kakav je Masleša moralo biti jasno to da bi "nemati svog jezika" za muslimansku naciju, kao, uostalom, i za druge naše nacije, značilo "nemati sebe", ne postojati. To što je maternji jezik Muslimana onaj isti jezik koji je maternji i za Srbe, Hrvate i Crnogorce (naravno, ne u svemu jedinstven) i jeste specifikum na kome se itekako može oštiti i teorijsko i praktično istraživačko pero. Po Maslešinoj logici i za druge nacije srpskohrvatskog jezika moglo bi se reći da "nemaju svoga jezika", jer on nije samo njihov već je i "nečiji drugi". Suljević u svojoj knjizi npr. za ovaku Maslešinu tvrdnju kaže da ona "ne počiva samo na Staljinovoj definiciji nego i na građanskoj svijesti i nacionalističkim koncepcijama. Za njenu zasnovanost nedostaje induktivno-analitički pristup, nužan da osnaži ili obesnaži svaku teoriju".²⁵ Maslešnim gledanjima pridružuje se i etnolog i geograf Milenko Filipović u jednom inostranom enciklopedijskom izdanju, iz ne tako davne 1965. godine, na čemu se u svojoj knjizi zadržava Purivatra. Prema Purivatrinim navodima, Filipović u tom izdanju, naime, tvrdi da su Muslimani po jeziku i po svojim bitnim etničkim osobinama dijelovi srpskog, hrvatskog i drugih ovdašnjih naroda, da nemaju, dakle, ni svog

24) Suljević, str. 249.

25) Suljević, str. 249.

jezika.²⁶ Takva tvrdnja, koja potiče iz relativno novijeg vremena, govori u stvari o dubokim korijenima koncepta koji pominje Suljević i o tome kako se taj koncept pod plaštom nauke protura i na "neutralnom terenu", u inostranim izdanjima.

U istorijskoj nauci poznati su, naime, i primjeri "jezičkog opredjeljivanja" Muslimana, kao sredstva političkih manipulacija i unutar muslimanskih redova. Da ova nacija "nema svoga jezika" i da se mora opredjeljivati ili za "srpski" ili za "hrvatski" jezik paroliziralo se samo onda kad je koju od muslimanskih stranaka karakterisala srpska ili hrvatska politička tendencija.²⁷ Stoga Suljević, u vezi sa svim nenaučnim zastranjivanjima i političkim mahinacijama u vezi sa jezikom, u svojoj knjizi zaključuje:

"Jer, Muslimani nisu niotkoga primili jezik, govore *svojim* jezikom. Učestvovali su u njegovom stvaranju, čuvanju i bogaćenju kao i ostali narodi istog jezika. Na tom jeziku dali su i ostvarenja narodne i umjetničke književnosti. Jezik je jedno, a naziv jezika drugo. Naziv jezika, njegovo ime je stvar konvencije, te kao što se jezik historijski mijenja, vremenom se mijenja i njegov naziv. Istina, Muslimani nisu transponirali i svoje ime u današnji naziv jezika, što im ne umanjuje nacionalno određenje i identifikaciju".²⁸

2.9. Tradicija upotrebe naziva **bošnjački** odnosno **bosanski** jezik vrlo je jaka, a ona je svakako u direktnoj vezi sa upotrebom imena **Bošnjaci** odnosno **Bosanci** za muslimanski elemenat u granicama bosanskoga pašaluka.²⁹ Ta tradicija govori o tome da u formiranju Muslimana maternji jezik igra važnu ulogu. Njegovo očuvanje, unatoč

26) "Tu se, naime, tvrdi da je kod Muslimana 'tek u toku proces nacionalnog opredjeljenja prema Srbima i Hrvatima, dok je sličan proces u Makedoniji i Crnoj Gori već daleko odmakao'. Do kakvog apsurga idu ove teorije vidi se po tome što bi Muslimani opredjeljeni kao 'Srbi', 'Hrvati', 'Makedonci' itd. činili grupe muslimanskog stanovništva 'koje su po jeziku i po svojim bitnim etničkim osobinama dijelovi pomenutih naroda'".

27) O jeziku kao sredstvu političke borbe u doba Austro-Ugarske v. Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973, str. 133.

28) *Suljević*, str. 249.

29) "Ranije su se Muslimani etnički identificirali kao Bošnjaci ili Bosanci, pa i bosanski Turci (pojam turci općenito je uziman u vjerskom smislu), a svoj su jezik nazivali 'bosanskim jezikom'" (*Hadžijahić*, str. 243). V. u ovoj knjizi rad *Uloga bosanskog jezika u procesima srpskohrvatske standardizacije*.

snažnim pritiscima i širenjima orijentalnog jezičkog elementa u sklopu bogate islamske kulture na našem tlu, jedna je od istorijskih poluga na kojima se učvršćuje nacionalna individualnost. Ovdje se radi o individualnosti formiranoj u specifičnom balkanskom spoju između slovenskog etničkog i jezičkog identiteta i islama kao velike svjetske religije, koja slovenski identitet nije dovodila u pitanje. Upravo taj slovenski jezički supstrat³⁰ bio je duboko ukorijenjen u svijesti muslimanskog etnosa, predstavljajući vezu sa iskonskom etničko-jezičkom pripadnošću, na koju nova religija, dnesena putevima istorije, veže svoj osebujan slovensko-orijentalni vez na balkanskoj osnovici. Baš stoga su se nazivi Bošnjaci, Bosanci, kao i bošnjački, bosanski jezik dugo čuvali, kao jezičkoformalne odrednice koje su krile aktivan stav prema vlastitom porijeklu.³¹ U lingvističkom smislu, ovakvi nazivi za jezik pokrivali su središnji štokavski prostor, na kojem su se novoštokavske razvojne tendencije miješale sa zapadnjim štokavskim odlikama, u jezičkom smislu arhaičnijim, evolutivno sporijim. Taj prostor bio je, međutim, u geografskom pogledu centralni, zbog čega su se na njemu i inače sudarili mnogi povijesni vjetrovi, ostavljajući posljedice u vidu kulturnih interferencija. Zato je jezik koji ga je odlikovao imao predispozicije da, i prije organizovanih pokušaja standardizacije, posluži nekom vrstom prečutne središnje južnoslovenske komunikacione spone, u vremenima kad naše nacionalne geneze nisu još mogle uroditи zrelim plodovima. Kasnije prihvatanje naziva srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik kod Muslimana, u rezultatu kulturnoistorijskih previranja XIX vijeka, ni u kojem slučaju ne znači to da je u njihovom nacionalnom formiranju postojala distanca prema pitanju vlastitog jezika. Tu distancu vidnije nije uspijevao uspostaviti ni orijentalni jezički sloj, inače snažno prisutan u pisanoj tradiciji. Da te distance u osnovi nije bilo i da je maternji jezik u nacionalnoj evoluciji Muslimana bio od presudne važnosti najbolje govor ukorijenjenost upotrebe pominjanih naziva za jezik kojim se govorilo i stvaralo (o tome detaljnije u ovoj knjizi u radu *Uloga bosanskog jezika u procesima srpskohrvatske standardizacije*). Ta

30) Pojam *supstrat* ovdje upotrebljavamo u smislu pripadnost slovenskom elementu, koji je supstratski u odnosu na noviji orijentalni elemenat. Pri tome ne zaboravljamo da se terminom *supstrat* u našem južnoslovenskom slučaju najčešće označava balkanski, neslovenski supstrat, npr. ilirski, trački i sl.

31) Ovakav naziv za jezik, naravno, nisu upotrebljavali samo pripadnici islamske religije. O tome *Hadžijahić*, str. 24-38.

ukorijenjenost svjedoči o vrlo aktivnom odnosu prema autentičnom jezičkom nasljeđu, kao najpouzdanim znaku vlastite autentičnosti. To nasljeđe čuvano je kao potvrda etničke izvornosti i kao svjedočenje o samoodržavanju na ovim prostorima, što ih je istorija maštovito išarala.

2.10. U razvoju pisane riječi na našem tlu postojala je duže vremena jedna opšta koncepcija da se za zajednički jezik uzme "najljepše narjeće".³² Tako npr. prema Hadžijahićevim navodima, iz sredine XVII vijeka o tome govore Mikaljina biježenja da "u 'ilirskom jeziku' ima mnogo i različitih načina govora, ali svako veli, da je bosanski jezik najljepši, radi čega bi svi ilirski pisci morali nastojati da njim pišu".³³ U lingvističkom smislu teza o "ljepšem" i "ružnjem" dijalektu ili jeziku nije održiva. Šta se, međutim, pod takvim estetskim odrednicama u istoriji pisane i usmene riječi kod nas i drugdje podrazumijevalo posebno je pitanje koje bi valjalo detaljnije obrazlagati, a za naše prilike i dublje istraživati. Središnji štokavski prostor i u svijesti najvećih autoriteta predvukovskog vremena mogao je jezički važiti kao "najljepši" zbog toga što je on u jezičkom smislu posjedovao najveći broj, da uslovno kažemo, "prosječnih" štokavskih osobina, koje su kao takve mogle imati širu komunikacionu sposobnost, osobito na relaciji istok-zapad. Šta je sve, pak, u kulturnoistorijskom smislu davalo povoda za formiranje svijesti o "bosanskom govoru" kao toskanskom ili atičkom u našim prilikama, mnogo je važnije i složenije pitanje. Koliku je potporu Vukovoj reformi i ilirskom pokretu taj *bosanski govor* kao "opštelijski" idiom pružao u vidu neke vrste folklornoga koinea pitanje je koje je u našoj lingvističkoj literaturi obradivano,³⁴ mada su i tu, jasno, mnogi istraživački aspekti ili još neotkriveni ili tek dotaknuti.³⁵ U svakom

32) "Kanižlić, Katančić, Appendini, Ivan Popović, kojemu je bosanski govor među slavenskim isto što i antički među grčkim, u nastojanju za književnim jedinstvom Južnih Slavena, zalagali su se za usvajanje bosanskog govoru kao općega književnog jezika još mnogo prije manifesta od 1850., u kojem su se najpriznatiji srpski, hrvatski i slovenski književnici i učenjaci izjasnili za južno narjeće kao 'najpravije i najbolje'" (Hadžijahić, str. 31).

33) Hadžijahić, str. 30.

34) V. Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine (Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika)*, u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb, 1970, str. 85-119.

35) O tome posebno na kraju ovog rada.

slučaju, to je krupan problem naše kulturne prošlosti. U njemu se, prije svega, ogledaju zakonitosti naših međunarodnih geneza, koje i jesu glavni predmet interesovanja i onda kad izdvajamo samo jednu od nacionalnih individualnosti, u nastojanju da se baci više svjetla na neke konkretnе pojave. Kako su se zajednička nacionalna nasljeđa npr. uradivala u formiranju svijesti o bosanskom jezičkom prostoru kao našem toskanskom za budući književni jezik, takvo pitanje, naravno, nemoguće je postavljati i razrješavati u apstrakcijama nacionalnih "zatvorenih bašta" već ga valja razradivati u širim okolnostima međunarodnih vezanosti.

2.11. Orijentalni jezici, opštepoznato je, igraju vidnu ulogu u kulturi Muslimana, mada je i njihov udio u tom smislu još uvijek nedovoljno istražen. Turski jezik bio je jezik administracije, pa i škole, a arapskim se služilo u religioznom životu. Na turskom, arapskom i perzijskom jeziku naši ljudi pisali su umjetnička i naučna djela.³⁶ Njihovo stvaralaštvo predstavljalo je svojevrstan izraz balkanskog slovensko-orientalnog spoja. Taj spoj u lingvističkim pristupima do danas nije dobio svoje cjelovitije interpretacije. Naime, među orientalistima i serbokroatistima suočenim sa mnogim pitanjima našega kulturnog nasljeđa i dalje стојi podubok, dosad neprevladan jaz.³⁷ A orijentalnom jezičkom nasljeđu Muslimana valjalo bi pristupati kao dijelu cjelokupnoga kulturnog nasljeđa našeg tla, prateći stvarne odnose prema kontinuitetu stvaralaštva na maternjem jeziku. Postojanje složenih međuodnosa u toj sprezi zahtjeva tjesnu saradnju među orientalistima i serbokroatistima, koja, na žalost, do danas nije dostigla zadovoljavajući nivo.³⁸

36) V. Džemal Čelić, *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, Odjek 15-30. septembar 1982., br. 18, str. 14, gdje se npr. помиње blizu pet stotina stvaralača "od epigrafičara do pisaca krupnih i zapaženih djela proze i poezije".

37) O tome smo pisali ranije; v. Dževad A. Jahić, *Prizma i naše lingvističko ogledalo (o jezičkom proučavanju alhamijado-literature)*, Odjek 1-15. juni 1981, broj 11, str. 18, 26. V. isti rad u ovoj knjizi.

38) Ovim ne želim ni najmanje obezvrijediti pojedine individualne napore niti najnovije organizovane akcije koje se poduzimaju u Institutu za jezik i književnost u Sarajevu i u Orijentalnom institutu. Međutim, te akcije još uvijek ne daju prave rezultate, mada ima i časnih izuzetaka; v. Ismet Smailović, *Muslimarska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Monografije knj. 1, Sarajevo, 1977, str. 579.

2.12. Arapsko pismo ima, također, važnu ulogu u muslimanskoj tradiciji. Već u XV vijeku bosanskohercegovački Muslimani počinju pisati tim pismom, ali na svom maternjem jeziku. U vremenu od XVI do XIX vijeka razvija se specifičan vid literature na maternjem jeziku arapskom grafijom. Ta literatura zahtijeva, kao i uopšte muslimanska pisana tradicija na orijentalnim jezicima, dublji istraživački pristup. Ovi vidovi stvaralaštva književnoistorijski su do danas prilično istraženi,³⁹ ali u jezičkom pristupu još nemamo širih razrada.⁴⁰ Taj pristup omogućice budućim istraživačima da sagledaju do sada neotkrivene jezičke veze između alhamijado-literature i domaće epske i lirske baštine. Biće, potom, od velike koristi tu pisano tradiciju pratiti u funkciji muslimanskoga kulturnog razvoja i oslobadanja od orijentalne jezičke, pogotovo grafijske komponente. Za istoriju predstandardnih idioma na našem tlu, međutim, od posebnog je značaja to kako se jezik alhamijado-literature ugradivao u prestandard Muslimana, kao i čime se sve vezivao za predstandardne idiome drugih nacionalnih tradicija. Naročitu pažnju trebalo bi obratiti na veze sa novoštokavskom folklornom koine, opštijim dijalekatskim idiomom kojim su uveliko prevladavane etničko-religiozne i druge naslijedene barijere na srednjedinarskom prostoru. Uopšte se može reći da je alhamijado-literatura odigrala važnu ulogu u izgradivanju muslimanskoga predstandarda, ali da ta uloga u njenoj kompleksnosti do danas naučno nije objašnjena.

2.13. Jezičku tradiciju i inače je nužno posmatrati u njenoj kompleksnoj pojavnosti, pri čemu se počesto raščlanjuje sloj tradicije pisane riječi, koji je u našim prilikama i naročito Šarolik,⁴¹ od govornog, dijalekatskog sloja, u koji su najneposrednije ugrađeni elementi materijalnog i duhovnog razvoja tradicionalne etničke kulture. Oba ova sloja kod Muslimana spaja jedna markantna leksička odlika, bogata orijentalna leksika, tzv. turcizmi. Njihov velik broj i u srpskočrvenatskom

39) Književnoistorijskom obradom ove literature u okviru svoje doktorske disertacije pozabavio se Muhamed Huković (Muhamed Huković, *Alhamijado-književnost i njeni stvaraoci u Bosni i Hercegovini*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1980.).

40) O tome Dževad A. Jahić, *Prizma i naše lingvističko ogledalo*; Herta Kuna, *Neopravдано negiranje*, Odjek 1-15. septembar 1981, broj 17, str. 12; Dževad A. Jahić, *Kritika ili pridika (povodom članka Herte Kunice "Neopravдано negiranje")*, Odjek, 1-15. oktobar 1981, broj 19, str. 20, 22.

41) Džemal Čelić, *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, str. 14-15.

jeziku uopšte, a posebno u pisanoj tradiciji i u govorima Muslimana, kazuju o tome da je orijentalna kultura ne samo posredstvom Muslimana izdubila duboke tragove na širem balkanskom prostoru. Ostavljajući po strani složena pitanja funkcionalanja tog leksičkog sloja u pisanoj riječi, zaključujemo da on danas predstavlja najuočljiviju jezičku odliku narodne kulture Muslimana. Jezička svojstva tog sloja na upečatljiv način govore o svojstvima slovensko-orijentalnih interferencija na našem tlu i njihovom odrazu na formiranje muslimanske individualnosti. Turcizmi u živoj upotrebi iskaz su viševjekovne tjesne vezanosti za orijentalnu materijalnu kulturu, preko koje se, naravno, uspostavljaju i bliske veze sa duhovnom kulturom sa Istoka.⁴² Islam kao religija i *Kur'an* kao njeno nezaobilazno štivo i u ovom smislu svakako igraju vidnu ulogu. O ovom sloju leksike u srpskohrvatskom jeziku pisano je do sada u okviru različitih naučnih disciplina,⁴³ a dosta grade prikupljeno je i publikованo.⁴⁴ Rječnici srpskohrvatskog jezika sadrže znatan broj turcizama, a Škaljićev *Rječnik turcizama*⁴⁵ sadrži ukupno 6878 riječi iz različitih oblasti života. Ono što nam, međutim, u proučavanju ove leksike posebno nedostaje to je da još uvijek nemamo čak ni najgrubljih predstava o tome kako riječi i njeno značenje teritorijalno variraju, na dijalektском nivou, na nivou bazne narodne kulture, tj. na koji način izolekse i izoseme povezuju ili deferenciraju jedan lingvistički odnosno kulturnoistorijski prostor. Valja, se dakle, u budućim istraživanjima okrenuti praćenju sloja turcizama u srednještokavskim govorima, a unutar njega sa naročitom pažnjom pratiti značenjska variranja kao elemenat variranja i razvoja bazne etničke kulture. Nadalje, do danas su nam ostale posve nepoznate veze

42) Ne bismo se, naime, u potpunosti mogli složiti sa konstatacijom M. Hadžijahića da su se turcizmi širili "preko domaćih ljudi, naročito onih kojci su se isticali većom istočnjačkom naobrazbom" (*Hadžijahić*, str. 85). Da nije bilo snažne, uostalom i presudne, potpore koju je orijentalna materijalna i duhovna kultura davala širenju turcizama (što se većim dijelom vršilo i mimo posredovanja tih obrazovanih ljudi), u srpskohrvatskom jeziku i, posebno, u središnjim štokavskim govorima, ne bismo imali ni blizu toliko turcizama koliko ih danas imamo.

43) U okviru etnologije, folkloristike, istorije, dijalektologije, pa i posebnih disciplina kakva je npr. balkanistika.

44) Počev od Vukovog *Rječnika*, preko *Rječnika JAZU* i *Rečnika SANU*, različitih etnografskih, istorijskih i drugih publikacija, pa sve do nepublikovane grade po različitim institucijama, muzejima i sl.

45) Abdulah Škaljić, *Turcizni u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo, 1973, str. 662.

među različitim nacionalnim tradicijama na srednještokavskom terenu kad se radi o ugrađivanju turcizama u četvoronacionalni mozaik. A baš srazmjera u stepenu tog ugradivanja govori o međuuticajima, prožimanjima, omogućava nam da otkrivamo zakonitosti u čuvanju kontinuiteta istorijske vezanosti među našim nacijama. Da bi se ovakve bazne veze mogle uočavati i tumačiti, i turcizmima, kao dijelu dijalekatske leksičke valja pristupati arealnim metodom.⁴⁶ Taj metod omogućuje posmatranje terena kao usistemnjene, horizontalno predstavljene cjeline, čije je unutrašnje diferenciranje indikativno za nacionalne geneze uopšte. Odnos između orientalnog leksičkog fonda u umjetničkoj pisanoj i usmenoj tradiciji i u narodnoj tradiciji u užem, dijalekatskom smislu, posebno je zanimljivo polje istraživanja (v. u ovoj knjizi rad *Turcizmi u narodnoj epici i lirici*, na marginama Škaljićevog *Rječnika*). U centru interesovanja tu bi morao biti odnos između onoga što je u umjetničkoj, stvaralačkoj refleksiji već zapisano i onog što u živoj riječi još uvijek postoji. I u tom smislu odgovore očekujemo tek od budućih istraživanja.

2.14. Oblast koja je u jezičkoj tradiciji Muslimana još uvijek jedna od najneistraženijih svakako je pokret za uvođenje maternjeg jezika u škole, koji je i izrazito kulturnoga karaktera. Naime, istorijske činjenice govore da je taj pokret postojao, da je bio odraz složenih društvenih previranja, da je imao svoje organizovanje forme.⁴⁷ Mada je istorija školstva u Bosni i Hercegovini u istorijskoj nauci relativno istražena oblast⁴⁸ i mada se u takvima istraživanjima problem jezika izdvaja kao jedan od gorućih,⁴⁹ može se reći da je u nacionalnoj genezi

-
- 46) V. Dževad A. Jahić, *Dijalekat i medunacionalni odnosi - na primjeru leksičko-semantičkih izoglosa u narodnoj materijalnoj kuluri istočnobosanskih Muslimana i Srba*, Jezik i nacionalni odnosi, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 5-6, Sarajevo 1984, str. 393-405.
- 47) *Hadžijahić*, str. 123.
- 48) V. npr. Đorđe Pejanović, *Srednje škole u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske, Austrije i stare Jugoslavije*, Sarajevo, 1953; Hajrudin Čurić, *Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1967; Vojislav Bogićević, *Istorijska razvijka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1981*, Sarajevo, 1967; Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, 1972. i dr.
- 49) Zbog toga što se razvoj i uopšte karakter školskog sistema i njegov odnos prema vlastima uveliko mjeri i "demokratičnošću" ili "nedemokratičnošću" jezika na kojem se nastava odvija, pišu udžbenici i sl.

Muslimana pitanje uvođenja maternjeg idioma u škole u istorijskim okolnostima XIX vijeka ostalo uveliko nerazjašnjeno. Uloga listova koji se štampaju na maternjem jeziku u sklopu tendencija postepenog distanciranja od orijentalne jezičke pripadnosti, tendencija koje su bile svojevrstan izraz otpočinjanja procesa nacionalnog osvješćivanja Muslimana, zahtijeva studiozni sociolingvističke istraživačke poduhvate.⁵⁰ Istina, u novije vrijeme u Institutu za jezik i književnost u Sarajevu obavljaju se istraživanja jezika štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine. Do sada publikovani rezultati rada na ovom projektu⁵¹ pokazuju da ovakva istraživanja pružaju mnogo podataka za bolja razumijevanja odnosa unekoliko različitih standardnojezičkih tradicija prema procesu stabilizovanja zajedničkog standardnog jezika krajem XIX i početkom XX vijeka.

2.15. Bosanska cirilica ili **bosančica** upotrebljava se kao svjetovno pismo i ona igra najvažniju ulogu u očuvanju kontinuiteta slovenske pisane riječi među muslimanskim stanovništvom. Ovo pismo njeguje se na dvorovima sandžakbega, a igra ulogu i u diplomatskim kontaktima sa evropskim zemljama. Bosanski begovi dugo vremena se u međusobnim prepiskama i u kontaktu sa Dubrovačkom Republikom služe bosančicom, koja se katkad naziva i "begovo pismo" ili "begovica". Čak se i neki tekstovi na turskom jeziku pišu tim pismom,⁵² što sve govori o dubokim korijenima ciriličke tradicije u Bosni kod Muslimana. U vezi sa grafijskim svojstvima bosančice i uopšte jezikom na kojem je pisana, ostaju, međutim, mnoge pojedinosti još uvijek nerazjašnjene. Do danas su ostale nedovoljno poznate veze u upotrebi ovoga pisma i njegovim odlikama kad se radilo o međukulturnim prožimanjima nacionalnih tradicija. Za istraživanje predstandardnog razvoja valjalo bi posebno ispitati jezik pisama krajiških Muslimana, neosporno važan korpus koji govori o pravcima razvoja pisanoj jeziku u uslovima očuvanja neprekinitosti upotrebe maternjeg idioma u pisanoj riječi.⁵³

50) V. Hanka Glibanović - Vajzović, *Upotreba pisana u bosanskohercegovačkoj periodici do 1918. godine (u svjetlu vjersko-nacionalnih odnosa)*, Jezik i nacionalni odnosi, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 5-6, Sarajevo, 1984, str. 405-415.

51) V. Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine, Radovi Instituta za jezik i književnost u Sarajevu VIII, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1981, str. 307.

52) Džemal Čelić, *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, str. 14.

53) V. Asim Peco, *Ikavskočakavski govor zapadne Bosne*, Bosansko-hercegovački dijalektološki zbornik knj. I, Sarajevo, 1975, str. 7-260.

Takva kulturna razvojna linija ostvarivala se baš bosančicom, pismom koje je muslimanskim vladajućim slojevima bilo veoma blisko i koje se doživljavalo kao vlastito grafijsko nasljeđe. To nasljeđe valjaće u budućim istraživanjima cijelovitije obraditi i odrediti mu mjesto u sklopu muslimanske kulturne tradicije uopšte, posebno njegovu vezu sa drugim tradicijama i njegovu ulogu u očuvanju snažnih kulturnih veza sa pripadnicima drugih religiozno-nacionalnih grupa.

2.16. Veza literarne tradicije kod Muslimana sa orijentalnim jezicima i arapskim pismom svakako je tijesna i ona uveliko određuje specifičnost u toj tradiciji. Neosporno je da se literarno stvaralaštvo odvija i na orijentalnim jezicima (arapskom, turskom, perzijskom), a da je velik broj umjetničkih ostvarenja nastao i u grafijsko-jezičkoj simbiozi kakva odlikuje alhamijado-literaturu. Već je pomenuto, međutim, da bosančica, kao adaptirano ciriličko pismo, igra značajnu ulogu u očuvanju kontinuiteta domaće pisane riječi među Muslimanima. Spoj između orijentalnog (stvaralaštva na orijentalnim jezicima), orijentalno-slovenskog (alhamijado-literatura) i slovenskog (bosančica) u pisanoj tradiciji Muslimana čine nešto posve specifično. Stoga je donekle i razumljivo što je to nasljeđe do sada samo fragmentarno zahvatano, što se još nije stiglo do njegovih cijelovitijih objašnjavanja.

2.17. Jedan vid stvaralaštva, međutim, ovdje igra najpresudniju ulogu. Radi se o narodnoj epici i lirici bosanskohercegovačkih Muslimana, fenomenu koji je nastao i razvijao se kao dio šireg epskog i lirskog novoštokavskog areala, na kojem se vremenom stabilizuje jedan novoštokavski idiom, neke vrste novoštokavski interdijalekat. Taj idiom ugrađen je u osnove epskog načina kazivanja na srednjedinarskom terenu, i u nauci definisan kao novoštokavska folklorna koine.⁵⁴ Ovoga puta ostavljamo po strani pitanje odnosa jezika folklorne literature prema dijalektima koji su joj bili u osnovi, problem nastanka novoštokavske folklorne koine i njenog definisanja,⁵⁵ pa i

54) V. Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine*, str. 102-118.

55) "NŠFK (novoštokavska folklorna koine, primj. Dž. A. J.) predstavljala je specijaliziran novoštokavski interdijalekt, kombiniran od osobina koje su u novoštokavskim govorima relativno najraširenije, ali koje najvjeroatnije nisu nikada kao cjelina koegzistirale ni u jednom konkretnom organskom mjesnom govoru, interdijalekt protkan arhaizmima, leksičkim i gramatičkim, slabo zastupljenim u novoštokavskim mjesnim govorima, markiran pojedinim naglašeno lokalnim osobinama što su zajedno s arhaizmima sačinjavale fond petizama, lako

pitanje njenog udjela u formiranju standardnog jezika i njegovom usvajanju na terenu srpskohrvatskog jezika, o kojem se u našoj lingvističkoj nauci do sada pisalo.⁵⁶ Za nas je ovoga puta od značaja udio muslimanske narodne poezije u nastanku i stabilizovanju novoštokavske folklorne koine, udio koji je u literaturi tek dotaknut i koji tek valja detaljnije istraživati. Herta Kuna u svom radu *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku* ("Književni jezik" 3, god. VII, Sarajevo, 1978, str. 5-29) prva se sa lingvističkog stanovištva okrenula tom problemu, ukazujući na mnoge njegove istraživačke aspekte. Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije tako, prema Kuninim riječima, "u odnosu prema standardnom jeziku, uključujući i problematiku te poezije prema vukovskoj, kao i prema tipu govora samih Muslimana, dobiva posebnu dimenziju, s obzirom da je na temelju tog odnosa moguće približiti se razjašnjavanju funkcionalisanja novoštokavske folklorne koine pri usvajanju standardnog jezika. Naime, ovo posmatranje može da nam pruži makar i djelomičan odgovor na dva osnovna pitanja u okviru standardizacionih procesa, prvo, u samoj Bosni i Hercegovini, a zatim i na cijeloj teritoriji srpskohrvatskog jezika. Prvo je pitanje koliko je i ova poezija imala udjela u stvaranju folklorne novoštokavske koine, koja je odigrala vrlo bitnu ulogu u samoj inicijalnoj fazi stvaranja standardnog jezika, i drugo, u kojoj je mjeri postojanje ove poezije sudjelovalo u pozitivnom trendu procesa usvajanja standardnog jezika ne samo kod Muslimana nego i uopće na tlu Bosne i Hercegovine".⁵⁷ Na osnovu konkretnе jezičke analize uzoraka muslimanskih epskih pjesama Kuna utvrđuje dvije osnovne činjenice: "prvo postojanje uzajamnog jezičkog uticaja različitih dijalekatskih area zastupljenih u muslimanskoj narodnoj poeziji (što je naročito vidljivo u oblasti jata i jotovanja, kao i u nekim općim sintaksičkim crtama); drugo, u nizu osobina postoji podudaranje s jezikom Vukove narodne poezije i tamo gdje se ona ne podudara sa standardnom srpskohrvatskom normom, što sve govori o nesumnjivom

stiliziran tradicijom u vršenju funkcije za koju je specijaliziran i zbog te stilizacije relativno prilično apstraktiziran i relativno prilično normiran i homogen s obzirom na veličinu teritorija na kojem se upotrebljavao" (Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine*, str. 104-105).

56) O čemu opširnije: Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine*.

57) Herta Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije*, str. 9.

pripadanju i ove poezije novoštokavskoj folklornoj koine i o sudjelovanju u njenom razvoju".⁵⁸ U ovom radu, koji i inače smatramo dobrim polazištem za istraživanje jezika ove poezije, posebno u odnosu na novoštokavsku folklornu koine i uopšte na standardni srpsko-hrvatski jezik, naznačeni su i sljedeći istraživački problemi koje bi dalje trebalo razraditi: 1. pitanje jezičkog ujednačavanja ove poezije i jezičkih nivoa na kojima se ono ostvaruje; 2. dijalektska variranja i njihov odraz na jezička variranja u ovim pjesmama; 3. odnos između jezika ove poezije i jezika srpskih i crnogorskih narodnih pjesama, s jedne strane, i jezika zapadne literarne tradicije, s druge strane; 4. uloga te poezije u formiranju novoštokavske folklorne koine i usvajanju srpskohrvatskog standardnog jezika kod Muslimana.⁵⁹

2.18. U jezičkim istraživanjima ove poezije trebalo bi, po našem mišljenju, posebno obraditi i sljedeća pitanja:

1. Odnos jezika muslimanske epike prema jeziku naše epske tradicije uopšte.

2. Pravci novoštokavskog ujednačavanja u ovoj epici u odnosu na jezik narodne lirike (sevdalinke) i prelaznih epsko-lirske formi (balade, romanse).

3. Stvarni udio dijalektske baze u varijantama epskih pjesama zabilježenim u najpoznatijim njihovim zbirkama (Hermanovoj, Marjanovićevoj).

4. Odnos između južnije i jugoistočnije jezičke tradicije ove epike i one zapadnije, krajiške. Kojim pravcima i na koji način se kroz ovaj vid narodnog stvaralaštva odvijala borba između novoštokavštine i zapadnijih, arhaičnijih crta.

5. Posebna analiza grade epskih pjesama po svim jezičkim nivoima, uz dublju analizu funkcionalisanja zasebnih kategorija; npr. refleksajata u fonetsko-fonološkom sistemu (v. u ovoj knjizi rad *Jezica*

58) Herta Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije*, str. 28.

59) U vezi sa ovim četvrtim pitanjem npr. Kuna zaključuje da su Muslimani "usvojili standardni jezik bez većih potresa i uključivali se potpuno ravnopravno u standardizacione procese u bosanskohercegovačkoj sredini. Ovo je bilo moguće zahvaljujući vrlo razvijenoj muslimanskoj narodnoj epskoj tradiciji na srpskohrvatskom jeziku, rasprostranjenoj na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, koja je po svemu sudeći, vrlo intenzivno učestvovala u formiranju novoštokavske folklorne koine" (Herta Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije*, str.8).

izvornost i narodna pjesma na primjeru ikavsko-ijekavske evolucije 'Hasanaginice'), ili aorista, imperfekta, habituala i sl. u glagolskom sistemu, zatim ustaljenih epiteta kao bijeli dvori, oči čarne i sl., upotreba datih sintagmi tipa ići kuli, doći moru i sl. u sintaksi itd. U vezi sa ovim, koji jezički nivoi pokazuju najizrazitije ujednačavanje u pravcu novoštokavske folklorne koinе, a koji vidnije odstupaju.

6. Posebno praćenje nekih od osobina veoma važnih za uticaj muslimanskog predstandarda na srpskohrvatski standard uopšte (npr. upotreba konsonanta h i sl.).

7. Odnos jezika narodne epike prema jezičkoj tradiciji narodne pripovijetke pa i drugih formi prozognoga kazivanja kod Muslimana.

8. Funkcija dijalektizama u formiranju deseteračkog stiha i njihov odnos prema dijalektizmima koji nemaju takvu funkciju.

9. Leksika ove epike kao elemenat narodne materijalne i duhovne kulture Muslimana. Funkcionisanje turcizama u njoj (v. u ovoj knjizi rad *Turcizmi u narodnoj epici i lirici, na marginama Škaljićevog Rječnika*), njihovo leksičko-sementičko variranje i ujednačavanje i udio dijalekatske osnove u tim procesima.

10. Odnos epske jezičke tradicije pema jeziku alhamijado-literature, pa i jeziku tekstova pisanih bosančicom, kakva su npr. pisma krajiških Muslimana.

11. Kontrastivna jezička analiza regionalnih varijanata ovih pjesama i proučavanje odnosa među regionalnim i širim novoštokavskim epskim jezičkim manirima u ovoj poeziji.

12. Uticaj jezika ove epike na neke pojave u govorima, kakve su npr. ustaljene pripovjedačke konstrukcije, epiteti, potom i zasebne morfološke kategorije tipa *Dunavo* (za Dunav), kakve npr. nalazimo u ijekavskoštakavskim govorima istočne i jugoistočne Bosne⁶⁰ (preuzete iz deseteračkog stiha i danas se upotrebljavaju u govorima, van epske realizacije tih govorova).

13. Jezičke forme u kojima danas ta epika živi među Muslimanima i šire i odnos tih formi prema jeziku najranije zabilježenih varijanata, pravci savremene jezičke evolucije tog vida narodnog stvaralaštva.

60) Dževad A. Jahić, *Ijekavskoštakavski govorovi istočne i jugoistočne Bosne*, doktorska disertacija u rukopisu, Filološki fakultet, Beograd, 1981, str. 35.

14. Uticaj jezika ove poezije na jezik pisaca u čijim djelima narodna tradicija ima duboke korijene, npr. kod Andrića (up. Andrićevu *dizliju sarajska*, sa pridjevskom formom preuzetom iz narodne epike, gdje je ta forma u funkciji deseterca).

Istraživanja svih ovih i drugih pitanja u vezi sa narodnom epikom Muslimana imaju jedan svoj najopštiji cilj: da se utvrdi njen **udio u procesima srpskohrvatske standardizacije**.

2.19. Dijalekatska diferenciranja i inače imaju svoj specifičan odnos prema nacionalnoj diferencijaciji. Najopštija zakonitost ogleda se u tome da faktor teritorijalne razudenosti za diferenciranje biva primaran, da je on diferencirajući faktor prvog stepena, a da elemenat etničke (nacionalne) podijeljenosti samo nijansira odnose unutar prvog stepena raslojavanja.⁶¹ U knjigama o nacionalnoj genezi Muslimana ne posvećuje se, naravno, vidnija pažnja dijalektu kao baznom jezičkom elementu narodne kulture, ali se, ipak, na nekoliko mesta, izdvajaju neke od govornih osobina za koje se obično misli da su krakteristične za Muslimane. Tako Ćerić na jednome mjestu kaže da "govor Muslimana", mada i sam iznijansiran, ima i "neka jedinstvena obilježja koja ga karakterišu kao cjelinu. Među najrasprostranjenije osobnosti toga govora mogu se ubrojati naročito: česta upotreba slova **h**, zamjena slova **č** slovom **ć**, naglasak na drugom slogu, zanemarivanje slova **d** u sredini riječi ispred suglasnika, služenje ikavštinom (zapadna Bosna i Hercegovina, srednja i istočna Bosna) i šakavštinom (srednja Bosna)".⁶²

Govori Muslimana u stvari posjeduju samo dvije osobine koje ih karakterišu kao cjelinu; čuvanje foneme **h** i visoka frekvencija turcizama.⁶³ Ostale osobine, koje se u literaturi ponekad navode kao "muslimanske", istina, karakterišu dio tih govora, ali ni u kojem slučaju sve njih, a u ponekoj od ovih osobina ni veći njihov dio. Muslimani se

61) Dževad A.Jahić, *Dijalekat i medunacionalni odnosi*, Sveske instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 5-6, Sarajevo, 1984, str 393-405.

62) Ćerić, 131.

63) Ove dvije osobine nisu jednake diferencijalne vrijednosti u odnosu na govore drugih nacionalnih grupacija sa kojima Muslimani zajedno žive. Npr. na jednom terenu na kojem su izmješani Srbi i Muslimani prvi nemaju foneme **h** u sistemu, ali imaju i izvjestan broj, pa i znatan, turcizama, čija frekvencija, istina, nije ni ubližu jednakoj onoj u govorima Muslimana.

u etničkom pogledu ni na jednom dijelu bosanskohercegovačkog ili sandžačkog terena nisu izdvojili da bi živjeli u širim kompaktnim jednonacionalnim zonama već su svuda, manje ili više, izmiješani sa drugim etničko-nacionalnim cjelinama na srednještakavskom terenu. Idući od jugoistoka, sandžački Muslimani govorno među sobom nisu jedinstveni; veći njihov dio pripada zetsko-južnosandžačkom dijalektu, dakle, starijem štokavskom (Bijelo Polje - Novi Pazar - Sjenica) sa specifičnostima u zamjeni *jata* (to su ijkavsko-žikavski govor), dok govor Muslimana u slivovima Lima, Tare i Čehotine pripadaju istočnohercegovačkom dijalektu, dakle, novoštakavski su. Muslimani u istočnoj Hercegovini i dijelu istočne i jugoistočne Bosne (negdje do linije Vlasenica - Srebrenica) pripadaju istočnohercegovačkom dijalektu, dok su oni na terenu sjeverno od Sarajeva prema Tuzli, Doboju, do Save, ijkavsko-žikavski istočnobosanski. Muslimani u srednjoj Bosni su ikavci šćakavci i pripadaju starijim ikavskim govorima, dok su oni u zapadnoj Bosni dio mlađih ikavskih govorova, kao i Muslimani u zapadnoj Hercegovini. U dijalekatskom pogledu, dakle, Muslimani su (kao, uostalom, i druge naše nacionalne cjeline) daleko od homogenosti i unutar štokavskog narječja pripadaju nekolikim dijalekatskim tipovima. Naročito je važno to da su oni svugdje izmiješani ili sa jednom ili dvije etničko-nacionalne grupacije, sa kojima u tim uslovima miješanja najčešće obrazuju zajedničke govorne tipove, uz samo neke, u odnosu na čio govorni sistem, male razlike. Imajući na umu ovaku najgrublju sliku dijalekatskog mozaika kojem Muslimani pripadaju, nije nam teško razumjeti pojavu da na jednom dijelu terena Muslimani sa Srbinima ili Hrvatima npr. čine govornu cjelinu, odvajajući se od druge govorne cjeline kojoj inače pripada dio stanovništva sa kojim ih vezuje ista nacionalna pripadnost.⁶⁴ Zbog svega toga, konstataciju, kakva je npr. Cerićeva,⁶⁵ valja primati sa rezervom i za nju reći da je u lingvističkom smislu dosta neprecizna, uveliko i neodrživa. Da je to tako pokazaćemo ako kratko komentarišemo svaku od osobina koje Čerić izdvaja kao "muslimanske". Prvo, "česta upotreba slova **h**", kako kaže Čerić, koja je uistinu

64) V. Dragomir Vujičić, *Dijalekatska baza i standardnojezički izraz u odnosu na nacionalnu strukturu u Bosni i Hercegovini*, Jezik i nacionalni odnosi, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa 5-6, Sarajevo 1984, str. 383-393.

65) I Hadžijahić navodi slične govorne osobine (ikavizam, stariju akcentuaciju, starije padežne oblike, neizvršeno jootovanje i sl.), ali je on značno oprezniji, napominjući da "niko ne tvrdi da bi to bile govorne osobine specifično Muslimana, niti da su te osobine zastupljene kod cijelokupne muslimanske populacije" (Hadžijahić, str. 91).

karakteristika svih muslimanskih govora.⁶⁶ Lingvistički korektnije formulisano, tu se, zapravo, radi o čuvanju foneme **h** u sistemu govora Muslimana (sa čime ide i stabilnost izgovora foneme **f**). Drugo, "zamjena slova č slovom č u stvari je pojava nerazlikovanja afrikatskih parova, koja već nije odlika svih ovih govora već, otrprilike, samo polovine njih. Treće, "naglasak na drugom slogu" u stvari se odnosi na pojave neprenesenog silaznog akcenta sa unutrašnjih slogova ka početku riječi, dakle, na nedosljedan razvoj u novoštakavskom duhu, kojih ima u ovim govorima, ali samo u nekim, uglavnom ograničenim na (srednje) bosanski prostor. Četvrto, "zanemarivanje slova d u sredini riječi ispred suglasnika" u stvari je sonatna geminacija tipa *dn> nn* (glánnna žénna), *dn'> n' n' zän'i*, *dl>l* (ollèti), pojava koja se, istina, razvila samo u govorima Muslimana, ali u njihovom manjem dijelu, ograničenom uglavnom na prostor ijekavskoštakavskih istočnobosanskih govora.⁶⁷ Peto, "služenje ikavštinom (zapadna Bosna i Hercegovina, srednja i istočna Bosna)". Ikavština jeste karakteristika nekih muslimanskih govora, ali samo nekih (zapadnobosanskih, srednjobosanskih, zapadnohercegovačkih), dok velik dio govora Muslimana ima ijekavizam kao iskonsku zamjenu *jata*. U vezi sa Ćerićevim navodom da i istočna Bosna ima (ili je imala) ikavski refleks, takvu tvrdnju ne možemo prihvati čak ni za eventualni predmigracioni ikavski supstrat u ovom dijelu Bosne,⁶⁸ da ne govorimo o savremenom stanju ovih govora koje je ijekavsko (ijekavskoštakavski i ijekavskoštakavski istočnobosanski govor). Što se tiče "ščakavštine srednje Bosne", ona tamo jeste govorna odlika, karakteristična za neke ijekavske i ikavske govore, ali ni u kojem slučaju nije uopštena u govorima Muslimana i ne može se smatrati osobinom koja ove govore karakteriše "kao cjelinu", kao što se to ne može smatrati ni za jednu od navodnih osobina sem za čuvanje **h**.

Čuvanje foneme **h**, nerazlikovanje afrikatskih parova, sonantna geminacija (pa i još poneka osobina) u govorima Muslimana počesto se dovode u vezu sa uticajem orijentalnih jezika, osobito sa

66) V. Dževad A. Jahić, *Izoglosa i faktor medujezičkih kontakata (na primjeru sonantne geminacije dn> nn, dn>'n'n' dl> ll u dijalektima slovenskih jezika)*, Južnoslovenski filolog XL, Beograd, 1984, str 88-90. V. isti rad u ovoj knjizi, dat pod naslovom *Neke specifične pojave u govorima Muslimana*.

67) Dževad A. Jahić, *Izoglosa i faktor medujezičkih kontakata*, str. 79.

68) O tome v. Dževad A. Jahić, *Ismet Smailović: Jezik Hasana Kikića (prikaz)*, Književni jezik 2, Sarajevo 1981, str. 51, nap. 3.

uticajem arapskog posredstvom *Kur'ana*.⁶⁹ U prethodnim razmatranjima vidjeli smo da su orijentalni jezici odigrali krupnu ulogu u razvoju pisane riječi kod Muslimana, a ovdje vidimo da se taj uticaj, kao mogućnost, produžava i na tradiciju usmene riječi, na dijalekat. Mada je odranije u literaturi bilo otpora ovakvoj tezi,⁷⁰ u naša dva rada objavljena u novije vrijeme nastojali smo, osobito lingvogeografskom metodom i argumentacijom, dovesti u pitanje osnovanost ovakvih tvrdnji.⁷¹ Ne ulazeći ovom prilikom ponovo u taj problem, zaključimo samo to da ga ,ipak, do danas ne smatramo riješenim, naprosto zbog toga što mu nedostaju i šira i dublja naučna osvjetljenja. Mišljenja smo da u vezi sa ovom pojmom istraživanja valja proširiti na različite izvore iz pisane tradicije, i one na orijentalnim jezicima ili pismima i na one maternjeg jezika, potom na obimniju i lingvogeografski detaljnije proučenu dijalekatsku gradu, posebno onu proisteklu iz rada na dijalektološkim atlasima.

2.20. U razmatranjima različitih aspekata naših kulturnih geneza, ma kojim stazama i bogazama hodili, svagda dolazimo do jednog najopštijeg i najrelevantnijega fakta: nacionalne geneze u našim prilikama prije svega su međunacionalne geneze. One su jedan, drugdje neoponovljiv spoj među individualitetima nastalim na razmedima velikih kultura i religija. Najpostojaniji izraz tih individualiteta po našem ubjedjenju je u autentičnosti spoja među njima. Ta sprega, ostvarena kroz zajednički temelj i međusobne uticaje, svakoj od nacionalnih cjelina ne samo da ne ugrožava individualnost već ga na izvjestan način i naglašava. Ti individualiteti cprstaju u originalno

69) Pavle Ivić npr. o tom uticaju kaže: "Na prvi pogled ovakve izgovorne osobenosti nemaju ničeg zajedničkog s islamom. Ali samo na prvi pogled. U samoj stvari na jezičke navike naših Muslimana uticao je glasovni sistem turskog i arapskog jezika, u slučaju h podržavajući konzervaciju nasledenog stanja, a u slučaju ē i ī odnosno đ i đ uništavajući jednu supitnu glasovnu distinkciju koje nema ni u turskom ni u arapskom" (Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, 1971, str. 77).

70) V. Asim Peco, *Strani uticaji na fonetiku srpskohrvatskog jezika*, Anal Filološkog fakulteta knj. VI, Beograd 1966, str. 321-330; Asim Peco, *Uticaj turskog jezika na fonetiku štokavskih govora*, Naš jezik n.s. knj. XVI, sv. 3, Beograd, 1967, str. 127-145.

71) Dževad A. Jahić, *Izoglosa i faktor medujezičkih kontakata*; Dževad A. Jahić i Branko Đ. Tošović, *Redukcija i assimilaciona gemitacija grupe dn u ijekavskoštakavskim govorima istočne Bosne i u pskovskim srednjoruskim govorima (konstrastivna analiza)*, Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti 13, Banja Luka, 1980, str. 77-94.

isprepletenim diferenciranjima unutar slovenske etničko-jezičke nerazdvojivosti.

Takvu nerazdvojnost valjalo bi i strožijim lingvističko-filološkim kriterijumima istraživati, problemski je i teorijski produbljivati, a njena dosadašnja tumačenja u nekim aspektima i kritički preispitati. U takvoj opštoj istraživačkoj concepciji morali bismo se detaljnije pozabaviti i nekim do sada tek dotaknutim pitanjima iz jezičkog nasljeđa kao jednog od svjedoka muslimanske nacionalne posebnosti.

Ujedno, u ovoj knjizi, u kojoj se poslužio za osnovu i materijal za razvoj svoje teorije i metodike istraživanja etničko-jezičke nerazdvojivosti, autor je uveo i novi termin "jezičko-jezička nerazdvojivost". Uz ovaj termin, koji je uveo u jezikoslovnu literaturu, autor je takođe uvedao i novi termin "jezičko-jezičku teoriju". Ovi termini su uvezeni u knjigu "Jezičko-jezička nerazdvojivost" i "Jezičko-jezička teorija" u skladu sa uvedenim terminom "jezičko-jezička nerazdvojivost" u knjizi "Jezičko-jezička teorija" (članak "Jezičko-jezička teorija" u knjizi "Jezičko-jezička nerazdvojivost"). U ovoj knjizi, u kojoj je uvedena i razvijena teorija jezičko-jezičke nerazdvojivosti, uvedeni su i novi termini "jezičko-jezička teorija" i "jezičko-jezička teorija".

U ovoj knjizi, u kojoj je uvedena i razvijena teorija jezičko-jezičke nerazdvojivosti, uvedeni su i novi termini "jezičko-jezička teorija" i "jezičko-jezička teorija".

U ovoj knjizi, u kojoj je uvedena i razvijena teorija jezičko-jezičke nerazdvojivosti, uvedeni su i novi termini "jezičko-jezička teorija" i "jezičko-jezička teorija".

JEZIČKI IZVORI SEVDALINICE

čitavom sevdalinici. Uz ovaj jezik, u kojem se ne mogu pronaći ni jedne riječi iz srednjovjekovnog hrvatskog jezika, u sevdalinici se pojavljuje i mnogo novih riječi, često u posebnim kontekstima, koji nisu uobičajeni u hrvatskom jeziku. Ovo je značajno i u drugim dijelovima sevdaliničke poezije.

3.1. U svrhu prethodno izloženih teza, joška i prema formaciji njegovo standardni jezik nade parohije književnosti odigrava još veću ulogu. Knjižna riječica u XIX. vijeku i danas ostavlja izjednačujuće rezultate moguću da zahteva znaci, univerzitet i akademiju i nekih jezičkih vlastnosti načeg srodnog stvaranja. Na temelju tog smatramo da XIX. vijek formira te knjižnu tradiciju, podizgradijući narodni jezik i život, univerzitet "preduvjetom" i gospodarskoj potrebi, koji se u novi arhitekturi deluje kao novoštokavčka folklorna kolica.¹⁾ Ovo teorijsko razdoblje je novoslovensko folklorno sredstvo, u kojem se svaki novi pjesnik mora da se uči i da se obaveća, a osim u književnosti i književnoj tradiciji prethodnih pjesnika.

KNJIŽEVNA I JEZIČKA TRADICIJA

Književna tradicija, u kojoj su pjesme i književnost bile bio predmet običajnih liriziranja, mijenjala je svoj pristup u sljedećim koracima: primjenom književnog literaturnog značaja i novim zavjetima na uzgodbu (filologiju) zapovednik.²⁾ Dijalektotički smuti kao značajne kriterije autentičnosti postaju za vlasnika i širenja narodne pjesme, a sljedeći korak je zavjet bez obilje jezika, važnijih elemenata za čuvanje i razvijanje same je pjesme. Njihove odjeli u vajenja, jedino dijalektom je mali narodni spektar i šireći se svrda je crnito nezračnost i neotkrivenost. To slijedi ne znati da je novi jezik zanimljiv samo se tog zapešta. Neko interesovanje ovoga putja zakuplja pisanje adreža rastičnih dijalektotičkih aranđela i nastupaže i drugi narodni pjesmi.

- 1) V. Duliba Šebanić, *Hrvatski književni folklorni kanoni* (Polož spomenički znameniti pjesnici), u knjiži *Standardni jezik*, Zagreb, 1978., str. 85-115.
- 2) V. Duliba Jošt, *Neki manuelistički povezani s radom književnoga jezika narodne poezije*. Novčić, satznički slavista u Vojnom arhivu, Rješeni i uspoređeni, 4, strana 1, str. 129-131.

interpretacijom difterodaktilije postar slovenski crnolice je učinio nezadovoljstvo.

Takođe se razlikuju i odnos prema metodama lečenja. Uzkučanju, uzrokovanoj je i teorijski predviđeno, a njena dijabetička komplikacija u delimičnoj mjeri je mogla biti preprečena. U takvoj opšoj strukturičnoj konceptiji smrtonosno je dozvoljeno potiskivati i nudiću do nade tek zdravstvenim pravilima i jedinstvenog učinkita kroz još jednu značajnu mehanizmu poslušnosti.

KNJIŽEVNA I TEATRALNA TRADICIJA

JEZIČKI IZVORI SEVDALINKE

3.1. U istoriji predstandardnih idioma sh. jezika i procesu formiranja njegovog standarda jezik naše narodne književnosti odigrao je važnu ulogu. Jezičke reforme u XIX vijeku i dalekosežnost njihovih rezultata uveliko mogu da zahvale snazi, umjetničkoj ubjedljivosti i uopšte jezičkoj vitalnosti našeg narodnog stvaralaštva. Na temeljima tog stvaralaštva do XIX vijeka formira se jedan široko prihvaćen, nadogradujući narodni jezički izraz, umjetnički "produhovljen" i govorno izbrušen, koji se u nauci najčešće definiše kao novoštokavška folklorna koine.¹ Oko teorijske fundiranosti te novoštokavške folklorne koinje mnoga pitanja ne mogu se smatrati riješenim; u daljim istraživanjima strukturu i funkcionalisanje toga koinjea sa različitim problemskih aspekata u našoj nauci tek će trebati razjasniti.

3.2. Jezički izraz naše narodne epike i lirike do danas nije bio predmet ozbiljnijih istraživanja. Njemu se nije pristupalo dosljednjom primjenom lingvističkog istraživačkog metoda i sve se završavalo na uzgrednim (filološkim) zapažanjima.² Dijalekatski areali kao konkretna etničko-jezička podloga za nastajanje i širenje narodne pjesme, u slučaju novoštokavške baze sh. jezika, važan su elemenat za cijelovitije sagledavanje same te baze. Njihov udio u vajanju jezičke **fizionomije** naše narodne epike i lirike do sada je ostao neistražen i neobjašnjen. To nikako ne znači da je ovaj jezik zanimljiv samo sa tog aspekta. Naše interesovanje ovoga puta zaokuplja pitanje **udjela različitih dijalekatskih areala u nastajanju i širenju narodne pjesme**.

-
- 1) V. Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavška folklorna koine (Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika)*, u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb, 1970, str. 85-119.
 - 2) V. Dušan Jović, *Neke metodološke petpostavke izučavanja jezika narodne poezije*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Referati i saopštjenja 4, sveska 1, str. 139-151.

3.3. Istraživač koji pristupa jeziku narodne epike i lirike s obzirom na njegovu dijalekatsku osnovicu eminovno se suočava sa sljedećim principskim pitanjem: kako uči u suštinu te nepekidne jezičke dinamičke, pokretljivosti, mijenjanja, miješanja, koji tako markantno odlikuju ovaj vid književnog stvaralaštva? Da li je, zapravo, uopšte moguće sagledati i osnovne konture te dinamike kad je u biti svake narodne pjesme njen široki "narodni" karakter? U tom smislu u njoj je neizbjegljivo međudijalekatsko miješanje i prelivi koje je vrlo teško, gotovo nemoguće pratiti. A ta ista pjesma je u odnosu na svoj jezički temelj, na dijalekat, govorna umjetnička tvorevina, koja, da bi to bila, mora prevladavati lokalne međe i u jezičkoformalnom smislu pripadati što većim prostorima. Iz ovakvih pitanja proizlaze neki naši "početni zaključci", što izgledaju obeshrabrujući, ali koji nikako ne znače da treba dići ruke od ovog istraživačkoga problema. Jezički izraz narodne poezije teško je uhvatljiv, a **dinamika u odnosu na dijaleka-tsku bazu** njegova je osnovna zakonitost. Zbog toga se, po našem sudu, valja okretati istraživanju **zakonitosti te dinamike**. Našoj polazišnoj tezi o izrazitoj razudenosti jezika ove poezije i udjela dijalekatskih tipova u njoj odgovarala bi jedna lijepo izrečena misao iz pera Ludvika Kube, češkog muzikologa, koji je krajem prošlog vijeka putovao našim krajevima u potrazi za izvornom pjesmom. Kuba, naime, kaže sljedeće:

"Ta pjesma se ponekad širi stotinama milja, ide od usta do usta, godinama slobodno živi, pa i vjekovima i hiljadama godina... Doduše, malo koji muzičar smatra narodnu pjesmu velesilom koja povezuje nevidljivim, ali neodoljivim vezom milione i milione srodnih pojedincaca u moćne skupine i cjeline, koje zovemo narodima; prije će u njoj da vidi siroče koje luta svijetom bez oca i majke, nepoznatog roda i porijekla, i živi od dobročinstva onih sa kojima se sretne na svome putu.

A tu je svako - to je stvarno istina - zaodijeva po svom ukusu, nikome ne ode sa usana a da je malo ne promijeni. Nekoje od tih promjena mogu biti korisne, nekoje štetne, bez obzira da li je pjesmu dotakao prijatelj ili neprijatelj... pjesma uvijek pretrpi veće ili manje promjene, ne samo u različitim krajevima, zavisno od toga gdje se i kada pjeva, već i od raznih ljudi koju jednu te istu pjesmu pjevaju na različite načine".³

3) Ludvik Kuba, *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, str. 26-27.

Sve ovo o čemu Kuba govori ima neposrednog odraza na jezičku fizionomiju narodne pjesme, fizionomiju koja je i sama vrlo difuzna i koja (u jezičkom smislu) "živi od dobročinstava onih sa kojima se sretnе na svom putu"; što bi značilo da u sebe stalno prima raznovrsne jezičke crte. Ta jezička difuznost za istraživača može biti vrlo primamljiva, a otkrivanje makar i njenih osnovnih kontura za nauku od nemale koristi.

3.4. Narodna poezija, kao neprekinuta nit usmenoga književnog stvaralaštva na našim prostorima, predstavlja glavni vid očuvanja predstandardizacijskoga kontinuiteta centralne štokavštine. Ona očrtava posebnu stvaralačku maticu oko koje se formira i bogati jedan jezički izraz, novoštokavska folklorna koine. Taj izraz se u tokovima razvoja predstandardnih idiomata sh. jezika potvrđivao kao idiom sposoban da u jednu širu stvaralačku cjelinu poveže više naših kulturnih areala, među sobom unekoliko različitih, ali genetski povezanih u etničko-jezičkom smislu.⁴

U književnom stvaralaštvu bosanskih Muslimana, poznato je, značajnu ulogu ima i orijentalni jezički elemenat. On kroz nekoliko vijekova (XVI-XIX stoljeće) daje poseban pečat tom stvaralaštvu, vidno ga odvajajući i zatvarajući u odnosu na glavne zapadnojužnoslovenske i srpskohrvatske etničko-jezičke tokove. Međutim, za čitavo to vrijeme izrazite bliskosti sa orijentalnom kulturom i jezicima, u muslimanskom kulturnom arealu ne dolazi nikad do prekida stvarne pripadnosti slovenskom jezičkom elementu. To je elemenat koji je u nacionalnoj genezi bosanskih Muslimana iskonski i koji se u osobenoj simbiozi, posredstvom orijentalne kulture i islama kao svjetske religije, spaja sa onim istočnjačkim. U očuvanju tog slovenskog etničko-jezičkoga kontinuiteta najvažniju ulogu odigrala je baš narodna poezija, koja kod Muslimana pokazuje izrazitu srodnost sa širim srpskohrvatskim epsko-lirskim okruženjem, ali je odlikuju i neke posebne crte.

3.5. Sevdalinka (ljubavna pjesma, pjesma o ljubavi) u kulturi bosanskih Muslimana ima posebnu ulogu. To je narodna pjesma u kojoj je u jezgrovitom muzičko-književno-jezičkom obliku iskazano jedno autentično narodno biće, prepoznatljive ambijentalnosti, naglašene senzualnosti i životne i opšteliudske tragičnosti. O tom vidu narodnog

4) V. rad u nap. I.

stvaralaštva do sada je usputno prilično pisano,⁵ a tek u novije vrijeme pojavile su se ozbiljne naučne studije koje fenomenu sevdalinke pristupaju sa izgradenim teorijsko-metodološkim modelom.⁶

Sevdalinka je, u vremenu od XVI do XIX vijeka, nastajala na području nekadašnjega bosanskoga pašaluka. Odražavala je posebnost i izvornost čaršijskog bosanskog ambijenta, njegovih dućana i bazerdana, mahala i bašta (bašča), izvora i rijeka, momaka i djevojaka, njihove ljepote, mladosti i sevdaha. Kroz nju je na jedan neponovljiv, umjetnički uvjerljiv način opjevana ljepota življenja i mladosti kao i ljubavna i životna bol, ali je tu, kao rijetko gdje, postignuta i ljepota i autentičnost riječi i izraza. U jeziku te ljubavne pjesme najprije prepoznajemo ambijent u kojem snažno zrači orijentalna kultura upletena u organski plet sa balkansko-slovenskom dominirajućom osnovom i baznom sh. jezičkom strukturu. Tu prepoznajemo umjetnički transformisan govor bosanskih šehera i kasaba u vrijeme turske vladavine, puls i ritam toga govora. Kroz taj govor nepoznati narodni pjevači udahnuli su mirise i ispili sokove iskonske ljepote osjećanja, postižući zadivljujući sklad između izvornosti osjećanja i jezičkog izraza kojima se ona iskazuju. Istraživanja sevdalinke sa književnoistorijskog aspekta pokazuju da ta pjesma nastaje, živi, mijenja se i bogati u bosanskim mahalama i čaršijama, da je ona izraz tog načina življenja, poimanja života i ljubavi.⁷ Njena žarišta su centri orijentalne materijalne i duhovne kulture u Bosni, prije svega Sarajevo, a onda i druge veće pa i manje kasabe širom bosanskoga pašaluka.⁸

3.6. O jeziku sevdalinke malo je pisano, više uzgredno, u sastavu književnoistorijskih zapažanja, a rijetko i sa nekog od lingvističkih ili širih filoloških aspekata.⁹ Sa dijalektološkog aspekta to

-
- 5) Munib Maglajlić, *Historijat bilježenja i zanimanja za sevdalinku*, u knjizi *Od zbilje do pjesme*, Banja Luka, 1983, str. 23-36.
 - 6) Munib Maglajlić, *Od zbilje do pjesme*, Banja Luka, 1983, str. 219; *101 sevdalinka*, prizvod Munib Maglajlić, Mostar, 1978, str. 183.
 - 7) Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I*, Sarajevo, 1973, str. 14.
 - 8) Munib Maglajlić, *Od zbilje do pjesme*, str. 15-21.
 - 9) Sa filološkog aspekta o pjesmi Ali-paša na Hercegovini v. rad Asima Pece: *Ali-paša i Mara; filološko-sociološki pristup narodnoj pjesmi iz Hercegovine*, Odjek, 15-31. mart 1986. br. 6, str. 10-11.

pitanje je posve neistraženo. Ovaj tekst predstavlja prvi pokušaj očrtavanja cijelovitije slike jezičke fisionomije sevdalinke u odnosu na njene gorovne izvore, na njenu dijalekatsku bazu.

Sevdalinka se formira u jednom širem govornom arealu, ali osnovno svojstvo njenog nije pripadnost govornim odlikama terena kao dijalekatskoga prostornoga kontinuma već osobinama njegovih glavnih kulturnih centara, središta u kojima ta pjesma nastaje i najintenzivnije živi. Koliko god je, međutim, moguće u principu utvrditi njenu čaršijsku postojbinu, toliko je i nemoguće tu pjesmu oivičiti u okvire sredine u kojoj je rođena. Ona se brzo širila od mahale do mahale, od čaršije do čaršije, a procesom toga grananja u njoj se prepliću i različite jezičke crte. Tu su, prije svega, gorovne crte bosanskih centara, pri čemu nije isključeno da se tu uplete i poneka osobina svojstvena terenu. Bilo da se ona otud prenosi u govor čaršije, ili da je iz jezika pjevača ili kazivača na svom beskrajnom putu zakačila i koju tipičniju "seosku" govornu karakteristiku. Ako jezičko formiranje sevdalinke uporedimo sa narodnom epskom pjesmom, uočićemo bitnu razliku: epska pjesma nastaje na terenu i širi se po njemu kao dijalekatskom prostornom kontinumu. U njenom jezičkom građenju učestvuje teren kao cjelina, jer su najbolji njeni pjevači upravo sa terena, sa epskih areala. To i jeste glavni razlog što su narodne epske pjesme sa većim stepenom dijalekatskih crta u sebi, za razliku od sevdalinke, koja pokazuje veći stepen jezičkog ujednačavanja. Podloga tog ujednačavanja je u istovrsnosti ambijenta u kojem sevdalinka nastaje i živi. Čak i neovisno od toga što u dijalekatskom pogledu bh. čaršije i nisu bile jednoobrazne, kao što to nisu ni danas. Ipak, gorovne osobine tih čaršija među sobom su manje različite u odnosu na bh. teren kao cjelinu i njegovo unutrašnje diferenciranje koje je poslužilo kao podloga za jezičko diferenciranje epske narodne pjesme. Te čaršije imaju i izvestan broj strukturno značajnih crta koje ih vezuju, suprotstavljajući se svojim okolnim terenima. Stoga one predstavljaju i neke vrste jezičkih oaza kad se radi o osobinama koje u govornim sistemima nastaju ili se čuvaju pod uticajem faktora međujezičkih kontakata (u slučaju bosanskih centara, pod uticajem orijentalnih jezika, širenje turcizama, čuvanje konsonanta h i sl.).

3.7. Nastanak i najintenzivniji život sevdalinke vezuje se za najveće bh. centre, za najrazvijenija privredna, politička i kulturna središta, prije svega za Sarajevo, a zatim i za Banja Luku, Mostar, Tuzlu. To su centri u kojima se ova pjesma stvarala i njegovala, ali je ona nastajala i pjevala se i u drugim sredinama. Tu su i Travnik, Livno, Maglaj, pa Doboj, Prijedor, Gradačac, Tešanj, Jajce, Foča, Pljevlja.¹⁰ U strogo dijalekatskom smislu Sarajevo se nalazi na terenu

ijekavskošćakavskog istočnobosanskog dijalekta, istina, na krajnjem njegovom jugoistočnom dijelu, na samoj "granici" prema istočnohercegovačkom dijalektu.¹¹ Tuzla je smještena u dubini tog istočnobosanskog dijalekta, pa sa Sarajevom u tom smislu sačinjava dosta blizak istočnobosanski govorni areal.¹² Udio tog areala u jezičkom formiraju sevdalinke, barem u njenom izvornom stvaranju i izvođenju, morao je biti znatan, čak i dominirajući. Banja Luka, odnosno onaj dio stanovništva u njoj koji najviše i učestvuje u stvaranju i čuvanju sevdalinke, dijalekatski je ikavska šćakavska, sa "zapadnijim" jezičkim crtama, u kojima je ipak veoma uznapredovala novoštakavska evolucija.¹³ Tu je i Mostar, koji u govornom smislu predstavlja prelazni ikavsko-ijekavski tip, nalazeći se na "granici" između istočnohercegovačkih i jekavskoštakavskih govora.¹⁴ Četiri glavna centra sevdalinke dijalekatski se među sobom razlikuju, mada postoji sarajevsko-tuzlanska istočnobosanska govorna bliskost u odnosu na banjalučko-mostarsku dijalekatsku nesrodnost. Ostali centri za koje se vezuje nastajanje i život sevdalinke također pripadaju nejednakim dijalekatskim tipovima, a osnovna razlika među njima najuočljivija je na planu ikavizama i ijkavizama. Sve te čaršije čuvaju i kroz jezik sevdalinke pokazuju ili "zapadnije" jezičke crte (Banja Luka, Travnik, Prijedor, Livno, Jajce), zatim "istočnije" ili "južnije" osobine (Mostar, Foča, Pljevlja) i "središnje" crte (Sarajevo, Tuzla, Gradačac, Tešanj).

-
- 10) V. Munib Maglajlić, *Od zbilje do pjesme*, str. 19.
 - 11) Đuro Šurmin, *Osobine današnjeg sarajevskog govora*, Rad JAZU 121, Zagreb, 1895, str. 186-209; Dalibor Brozović, *O problemu ijekavsko-šćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik knj. 2, Zagreb, 1966, str. 119-208.
 - 12) Ivan Brabec, *Govor Tuzle i okolice*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb, 1955, str. 223.
 - 13) Asim Peco, *Ikavskošćakavski govor zapadne Bosne*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik I, Sarajevo, 1975, str. 1-267.
 - 14) Matej Milas, *Današnji mostarski dijalekat*, Rad JAZU knj. 153, Zagreb, 1903, str. 47-98; Vladimir Čorović *Der Dialekt von Mostar*, Archiv für slavische Philologie XXIX, Berlin 1907, str. 497-517; Jovan Vuković, *Karakteristične osobine mostarskog govora*, Glasnik Jugoslovenskog profesorsko društva knj. XVII, sv. 1-12, Beograd, 1937, str. 953-964.

3.8. Ako jezik sevdalinke posmatramo kao cjelinu, u odnosu na njegovu dijalekatsku osnovicu, uočićemo najprije visok stepen jezičkog ujednačavanja. To ujednačavanje svoje uzroke ima prije svega u sljedećem: **Prvo.** Dijalekatski izraz u svojoj unjetničkoj funkciji uvijek podrazumijeva tendenciju ujednačavanja, težnju ka interdijalekatskoj ili naddijalekatskoj funkcionalnosti. **Drugo.** Sevdalinka zahvata bh. teren, koji je inače prostorno središte novoštokavske folklorne koine, i ujednačavanja u njoj predstavljaju i širi proces jezičkog neutraliziranja na našem središnjem epsko-lirskom arealu. **Treće.** Bez obzira na to što bh. čaršije pripadaju različitim dijalektima, u njihovim govornim sistemima postoje neke osotine što ih vezuju, koje su genetski jednoobrazne ili su stabilizovane pod uticajem migracionih kretanja iz pravca juga i jugoistoka ka sjeveru ili sjeverozapadu.¹⁵ **Cetvrtto.** U govorima bh. čaršija, pogotovo bosanskih, javljaju se i neke jezičke crte, kakve su npr. velika frekvencija turcizama, ili dosljedna upotreba konsonanta **h**, osobine po kojima su ti govorji jedinstveni koje čine specifičnu govornu fizionomiju formiranu u okolnostima međujezičkih kontakata.¹⁶ **Peto.** Na jezičku ujednačenost sevdalinke, kao, uostalom, i drugih vidova narodnoga književnog stvaralaštva, ne samo kod Muslimana, utiče i način bilježenja tih pjesama i redaktorske intervencije u njihovom pripremanju za štampu i samom objavlјivanju. I u zbirkama sevdalinki u tom smislu uočljiva je tendencija približavanja vukovskoj normi.

3.9. U našim najnovijim objavljenim zbirkama sevdalinki,¹⁷ i pored osovne karakteristike njihovog vidnog jezičkog ujednačavanja i velike bliskosti sa vukovskom novoštokavštinom, daju se uočiti konture triju jezičkih tipova sevdalinke s obzirom na njenu dijalekatsku bazu 1. **zapadni** (ili **zapadobosanski**) tip; 2. **središnji** (ili **srednjebosanski**, dijalekatski istočnobosanski, v. u tekstu uz nap. 11); 3. **jugoistočni tip (hercegovački)**. Karakteristične osobine svakog od triju jezičkih tipova

15) V. Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, 1971, str. 48-82.

16) V.npr. Ivić, *Isto*, str. 76-79.

17) Ovoga puta analizirali smo jezičku gradu iz sljedećih zbirki sevdalinki: *101 sevdalinka*, piredio Munib Maglajlić, Mostar, 1978, str. 133 (dalje u tekstu uz primjere skraćenica M); *Sevdalinke, balade i romanse Bosne i Hercegovine*, priedio Sait Orahovac, Sarajevo, 1986, str. 899 (skraćenica 0); Ludvik Kuba, *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, str. 623. (skraćenica K).

sevdalinke daju se rekonstruisati analizom sa dijalektološkog aspekta, koja predstavlja svojevrsnu jezičku rekonstrukciju narodne umotvorine. U toj umotvorini ispod njenog dominirajućeg novoštokavskog sloja (bliskog standardnojezičkom) leže naslage dijalekatske pripadnosti, koje nije lako ni otkriti ni opisati. Naša analiza dijalekatske utemeljenosti jezika sevdalinke dovela nas je do sljedećih zaključaka o svojstvima svakog od navedenih jezičkih tipova.¹⁸

Zapadni (zapadnobosanski) jezički tip sevdalinke. Odlikuju ga sljedeće najuočljivije crte: 1. ikavski refleks jata, pr: al' joj babo na čardaku *sidi* (M 21); kad ja nemam Omerova lica/*bila* lica kao *mlika bila* (M 65); gondžec Meho *divojku* vodaše (0 98); 2. neizvršena nova **jotovanja**, pr. kad ti *pojem* kolo igrat'/nek dimije pošuškuju (M 89); *dojdi*, dilbere, dovečer na pendžer (K 50); Oj, vezire, jere mi *ne dođeš*? (K 187); 3. šćakavizam, pr: soko se begu moljaše: *pušći* me, beže Alibeg/da idem dragoj na pendžer (K 55); *Pušcite* me, mladen jengijice,/pušćite me za goru na vodu... *pušćenica* na zelenu bašču (M 85); 4. nemijenjanje velara k u riječima orijentalnoga porijekla, pr: *Selam alejk*, mlad efendija,/A on meni *Alejk selam* Kaži čija si? (M 81); il' je *melek*, il' dženetska hurija (M 119); 5. ženska imena u nominativu i vokativu nastavak -e, pr. u njega su do dvi jaukljije,/mlade *Hate* i starije *Fate* (K 74); *Hate* Fati tiho poručuje (K 74); na ti, *Fate*, pa osladi usta (K 53).

Središnji (srednjebosanski, istočnobosanski) jezički tip sevdalike. Odlikuju ga sljedeće najtipičnije crte: 1. ijekavska zamjena jata, pr: tu dolazi *l'jepa* Diša (M 35); l'jepo ti je *cvijeće* u *proljeće* (M 43); pošeto je gondžec Mehmed-beže,/po Vratniku, *bijeloj* mahali (M 93); 2. neizvršena jekavska i nova **jotovanja**, pr: *dotjera* je Muji pod čadore (M 70); za glavom joj *zadjevena* lala (M 109); puhni mi, puhni, ladane,/dojdi mi, *dajdi*, dragane (K 150); 3. šćakavizam, pr: ah, moj dragi, moje sitno *jerišće* (K 62); eno Turci u džamije,/pušći me, draga, da idem (K 64); 4. pluralski oblici lične zamjenice 3. lica sa inicijalnim velarom **h**, pr: jer kad meni na um *pane* draga (0 71); ne bi li mu na srce *panula* (0 75); Kada meni na um *pane* draga,/ja ne gledam tamne oči mraka (K 98); 6. muška lična imena tipa *Mujo*, *Jovo* imaju promjenu po obrascu

18) U daljim istraživanjima jezika sevdalinke valjalo bi detaljnije pregledati gradu i iz ostalih zbirki, kao što su zbirke koje su sastavili Mešić, Dizzdar, Kurt, Bugarinović, Dvorović, Milošević, Vasiljević-Šahinpašić, Zovko, Baščaušević, Žiga (v. Munib Maglajlić, *101 sevdalinka*, str. 129-150.).

imena ž.r.na - a, pr: dotjera je *Muji* pod čadore (M 79); ja bih znala gdje bih izvirala/kraj dućana *Ahme* bazredana/ne bi l' *Ahmi* žeda dodijala (0 75).

Jugoistočni (hercegovački) jezički tip sevdalinki. Karakterišu ga sljedeće crte: 1. ijkavска zamjena jata, pr: nek se čuje po *cjelom* Mostaru,/kad kucne sahat od čelika (M 50); Sve tičice *zapjevale*, jedna *ne pjeva* (K 229); 2. izvršena jekavska i nova jotovanja, pr: neg' ja idem svako jutro, da ga *očeram* (M 72); *polećela* dva goluba bijela (0 427); *dolećela* tica lastavica (K 79); Sunce sjaše, kiša rosijaše,/gondže Meho *devojku* vodaše (K 171); Kad ja *podem* na Bimbašu na vodu (K 164); 3. štakavizam, pr: *Ne išti* me, sama ču ti doći (O 389); Aman, pašo, i otac i majko,/pušti nama devet Visočana (K 211); 4. mijenjanje velara k u riječima orijentalnoga porijekla, pr: *Selam alejć*, Bakrevića Čazo (O 389); Pa ti idi klanjat *ićindiju* (O 180); a pod njome od sedefa *šćemlija* (M 75); otpasi mi britku sablju/britku sablju *demišćiju* (K 99); 5. jotovanje u leksemi sjutra, (s'utra) pr: Sinoć mi je s mora došla,/a *šutra* će odlaziti (K 125); 6. prelazak konsonanta č u t ili j u prilogu sinoć, pr. Ej, *sinot* meni kara haber dode (K 103); sjajna zv'jezdo, de si *sinoj* sjala,/de si *sinoj* sjala? (K 64); 7. muška lična imena tipa *Mujo, Jovo* imaju promjenu po obrascu imenica m.r, pr: utekla je pašina robinja/i odvela *Muja haznadara* (K 100); *Mujo doga* po međanu voda (K 215); Stara *baba* na avliji nade (K 217); 8. u gen. pl. imenica ž.r. ruka, noga nastavak - a, pr: a jutros mi utekla djevojka,/sa jaltaka, sa bijelih *ruka* (K 50); 9. u dativu ličnih zamjenica oblici mene, tebe, pr: Otkud mene žalost biti neće? (K 103); 10. oblici prezenta velju, viđu, pr: ja mu *velju*: Dobro jutro (K 138).

Ovakvo stanje u raspoznavanju triju jezičkih tipova sevdalinke gradom ovih pjesama ne može se baš lako dokazati. Valja naglasiti da se tu radi o nijansiranju dijalekatskih crta, o njihovoj relativnoj zastupljenosti i prodiranju u nesumnjivu novoštokavsku istočno-hercegovačku jezičku strukturu. Ne smiju se, pri tome, zanemariti okolnosti u kojima se sevdalinka bilježi pa i jezička shvatanja i jezičko osjećanje sakupljača i redaktora. I sevdalinka, kac i epska pjesma, od čina svog autentičnog zvodenja, pa do objavljivanja, prolazi kroz faze raznovrsnoga prilagodavanja, čime,neminovno, biva podvrgnuta i jezičkome mijenjanju. Da ne govorimo o toj stalnici govornoj evoluciji na neuvhvatljivim putevima narodne pjesme, počev od prvog pjevača sve do njenog širenja po velikim prostorima.

Ako npr. uporedimo ikavizam sa ijkavizmom, uočićemo snažnu tendenciju ijkaviziranja i onih sevdalinki što su gotovo sigurno nastale na zapadnom arealu i prvo bitno morale imati ikavski refleks. Ta ijkavizacija, međutim, mogla se izvršiti i prije bilježenja pjesme. Jer

sevdalinka se širi i po drugim krajevima, koji joj, primajući je iz druge sredine, u znatnoj mjeri nameću i svoja jezička obilježja. To znači da sevdalinke koje svrstavamo u zapadni jezički tip u stvari nemaju ni u blizu dosljednu ikavsku zamjenu jata. Tu se radi o prisutnim ikavizmima, ali ikavizmima vidno narušenim i jekavskim refleksom. Taj refleks zrači i nameće se, naprije sa istočnijih i južnijih terena, a biva unošen i zapisivačkim i redaktorskim intervencijama. Za središnji jezički tip konstatovali smo i jekavski refleks; on je dominirajući, ali će se katkad u pjesmama toga tipa javiti i ikavizmi. Ovdje se radi o ikavizmima koji se na različite načine čuvaju u ijkavskom sistemskom okruženju, predstavljajući zapadnije dijalekatske fragmente, ili u jeziku pjevača, ili u maniru zapisivača i intervencijama redaktora. Ako se ikavizam javi i u pjesmama našeg jugoistočnog jezičkog tipa, tada će se najčešće raditi o ikavizmu iz govora mostarskih Muslimana.¹⁹ To znači da pjesme svih triju jezičkih tipova znaju za ikavizme, u njima zastupljene u jednakoj mjeri. Njihova frekvencija sve više se smanjuje idući od zapadnoga ka jugoistočnom jezičkom tipu sevdalinke.

Kad se prati odnos između ovih triju jezičkih tipova, uočljivo je snažno zračenje središnjeg jezičkog tipa i na zapadni i na jugoistočni i širenje njegovih osobina po drugim arealima. To se pri samom izvođenju sevdalinke dogada u uslovima prestiža Sarajeva kao njenog centra i grananja istočnobosanskih govornih odlika posredstvom sevdalinki nastalih i pjevanih u tom bosanskom središtu. Tako npr. u pjesmama jugoistočnoga tipa javlja se tendencija uspostavljanja formi bez izvršenih jekavskih jotovanja,²⁰ ili oblici promjene **Muje, Muji**, pa i neke druge strukturno sitnije crte.

3.10. Ako uporedimo naša tri jezička tipa sevdalinke sa postojećim tipovima ili arealima muslimanske epike,²¹ doći ćemo do saznanja da okolnosti nastanka i širenja jedne i druge vrste narodne poezije utiču na formiranje različitih usmenih poetskih tipova na jednom istom dijalekatskom prostoru, kao njihovoj govornoj podlozi. Kad se radi o sevdalinki, središnji areal je žarišni, najproduktivniji. On predstavlja najuticajniji ne samo motivski već i jezički uzor. Zapadni i

19) V. Jovan Vuković, *Karakteristične osobine*, str.953-964.

20) Naravno, te forme će se širiti i pod uticajem standardnojezičkih nejotovanih oblika.

21) v. Muhsin Rizvić, *Knjижevno stvaranje*, str. 10-14; Denana Buturović, *Studija o Hermanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Sarajevo, 1976, str. 153-166.

jugoistočni areal gravitiraju tom središnjem, što se može zapaziti na primjerima jezičkih prilagodavanja. Kod muslimanske epike imamo situaciju da među sobom borbu vode dva najizrazitija njena tipa, **zapadni** (*krajiški*) i **južni** (*hercegovački*), a da središnji prostor biva nekom vrstom prelazne zone, koja uglavnom prima, a malo daje.²² Otud npr. veća frekvencija ikavizama u muslimanskoj epici u odnosu na ikavizme u sevdalinki.²³

3.11. Ako se vratimo jezičkoj izvornosti sevdalinke, uočićemo jednu pojavu koja, opet, uveliko relativizira stanje nijansiranja njenih "supstratskih jezičkih tipova". Radi se o zastupljenosti neke vrste **opštih dijalektizama** u njoj, koji ne pokazuju dijalekatsko diferenciranje već će se slobodno javljati u sevdalinki sa svih strana bh. terena. Stiče se utisak da ti opšti dijalektizmi ovoj pjesmi daju i jedan poseban folklorni jezički pečat medudijalekatskoga karaktera. Zapravo, takve dijalekatske crte u sevdalinki postaju neka vrsta jezičkog manira i potvrda njene autentičnosti i vezanosti za konkretni bosanski ambijent. I ovdje, međutim, vrijedi relativnost njihove zastupljenosti s obzirom na različite kriterije što se primjenjuju kod bilježenja i objavljivanja sevdalinki u zbirkama. U tim zbirkama ipak se daju uočiti najtipičnije vrste ovih opštih dijalektizama.²⁴

Fonetski dijalektizmi. 1. različite konsonantske i somantske elizije, pr: Ko je tebi *tako* ime nadio (M 19); Nisam moga odgojila lica/za *takoga* Omer-poturicu (O 258); U Muje su oči sokolove,/u Ahmeta kao *ujanjeta* (O 275); Kad ja podoh na Bendbašu,/na Bendbašu na vodu,/i povedoh bijelo *janje* za sobom (O 446). Polećela šarka *čica*, perja šarena (K 63); niz livade nekošene,/niz *čenicę* nežnjevene (K 115); *čelica* me medom zadojila (K 221); 2. sekvenca *hv* > *f*, pr: *Falila se Šarića kaduna*,/u hamamu među kadunama (M 50); Hrti srnu *ufatiše*,/a sokoli bijelu vilu (K 174); Kako kome čašu dodavaše,/svaki joj se pod grlo *fačaše* (: 130); 3. konsonantske asimilacije i disimilacije, pr: Ja kakva je

22) V. Đenana Buturović, *Isto*.

23) Detaljnija lingvistička istraživanja ovih dvaju dominirajućih epskih areala tek bi trebalo da potvrde tezu o opravdanosti i samog njihovog utvrđivanja u književnoistorijskoj nauci, odnosno da budu potvrda i o postojanju odgovarajućih jezičkih areala epske pjesme kod Muslimana.

24) I ovdje važi ono što je rečeno u vezi sa proširenjem istraživanja i na starije zbirke, v. nap. 18.

Đulbegova kaduna,/odavle je do Stambola ne ima (M 13); zakući se, draga, *kovča* od čakšira (K 89); Da me hoće pogledati *šnjima* (K 110); 4. prelazak že > re, u prezentu glagola *moći*, pr: Sudi nama da se ne svadamo,/jera *more* koji poginuti (O 168); Kolika je Jahorina planina,/siv je soko prelećti *ne more* (K 148); 5. dosljedno javljanje sonanta j u leksemi *mehana* (*mejhana*), pr: pa od jada ode u *mejhanu* (O 310); neka gore svi redom dućani,/i *mejhane*, gdje sam vino pio (O 323); odričnom obliku *nema*, pr: zapitaču što u dvoru *nejmaš* (K 68); Što će meni moja majka i tvoja,/kad mi *nejma* Ali-bega kod mene? (K 119); u prilogu *tu(tuj)*, pr: Rosna livada brdom njihala,/tuj mi djevojka biser nizala (K 62); U Mostaru dva nova dućana,/tuj mu sjede do dva bazerdana (K 49); 6. sonant r u prijedlogu bez (brez) pr. *more* li biti 'tica *brez* glasa,/tica *brez* glasa, a ja *brez* pasa (K 81). Kad ja stanem večerati *brez* tebe,/ta večera, čini mi se, čemerna (K 169).

Morfološki dijalektizmi. 1. upotreba opšte zamjenice *vas* (sav),²⁵ pr: u subotu tenefe penjali,/u nedjelju *vas* dan preigrali (M 29); *Vas* je Mostar na sobet pozvala (O 81); 2. glagolski oblici tipa *uljegla*, *naljegla*, pr: *Naljegoše* na vodu djevojke (O 171); Tad *naleze* ženjen Osman-beže (K 50).²⁶

Leksički dijalektizmi. 1. pokazna riječca *nuto*, pr: *Nuto*, majko, dobroga junaka! (O 53); *Nuto*, neno, puha na orahu,/Nuto, majko, duše djevojačke! (O 178); 2. upotreba riječce *bolan*, pr: *Bolan*, dragi, prodi mi se dvora (O 175); *Bona*, Umo, ženi ti se Mujo (O 301); 3. upotreba riječce *na*, *naj* pr: *Na* ti, Fata, pa osladi usta (K 53); *Naj* ti, momče, prsten,/moj te rod ne hoće (K 52); upotreba priloga pješe, *plaho*, *odsele*, pr: vila jaše, za njom Osman pješe (K 168); Tog se *plaho* prepanula Zlata (O 225); ne ljubim nikog već tebe;/*odsele* neću ni tebe (K 54).

Posebna vrsta opštih dijalektizama u sevdalinki se, kao, uostalom, i u epskim pjesmama sh. jezika, javlja izslogotvornih potreba stiha, bilo to da se radi o dijalektizmima u funkciji povećanja broja slogova ili u funkciji njihovog smanjenja.

Dijalektizmi u funkciji povećanja broja slogova u stihu. U toj funkciji najčešće se javljaju dijalektizmi sa različitim partikulama uz priloge i zamjenice. Pr: Bolujući opet će mi doći,/ašikujuć nigda,

25) U ovom primjeru u stvari se radi i o fonetskom dijalektizmu.

26) Sigurno je da će se u detaljnijim istraživanjima jezičke grade sevdalinke moći ukazati na znatno veći broj primjera i vrsta morfoloških dijalektizama.

nikadere! (M 14); *tude* sjedi hadži Jusuf Efica (M 75); A, moj sinko, čelebija Mujo,/tebe paša od *sinočke* traži,/od *sinočke* tere do *jutroske* (O 379); Zalud *njojzi* sva ljepota njena (M 22); Pošetala Mostarka djevojka,/na *njojzi* su tri nova beluka (O 179); Mjesec sjeda pred zoru kad treba,/kad moj dragi ide od *meneka* (O 378); pa će *naske* ovdje, dušo, vidjeti,/pa će *naske* našim'majkam' kazati,/pa će *naske* naše majke karati (O 419).

Dijalektizmi u funkciji smanjenja broja slogova u stihu. To su ovdje dijalektizmi sa različitim vokalskim ili konsonantskim elizijama. Pr: Akšam geldi, a ja u *Saraj'vo* (M 117); koje *'no* je u kafezu raslo (M 22); Kad je danju *'vakav* za gledanja,/ja kakav je noću za ljubljenja (O 47); Koliko je na mahrami grana,/on *'liko* ga dopanulo rana (O 314); Jesi l' *vid'la* bega Jusuf-bega? (K 64); Terziane, moj *vel'ki* zijane (K 82); nisam bio u *pjanoj* mehani (O 218), *isko* lani, pa mu je ne dali (M 51); Svaka ima po ašika svoga,/l'jepa Fata *trdes'* i jednoga (M 36); *Okle* tebi te tolike jabuke? (K 82); Žen' se, ago, *oklen* teži draga (K 106); *Otlen* ide zlato Ale uz basamake (K 229).

3.12. Jezičko ujednačavanje u sevdalinki naročito je uočljivo na nivou dosljedne upotrebe konsonanta **h**, ne samo u riječima orientalnoga porijekla. Toj dosljednosti snažnu podršku daje vezanost sevdalinke za njene jezičke korijene, za gorovne odlike sredine u kojoj ona nastaje, ambijenta sa naglašenom orientalnom kulturom. Poznata osobina govora Muslimana je da oni dosljedno izgovaraju i čuvaju konsonant **h**. To je svojevremeno i Vuka (pošto je takva osobina uočio i u govoru Dubrovnika) navelo na to da u sistemu sh. jezika uvede (bolje reći vratiti) konsonant **h** i da tako riješi jedno od najznačajnijih pitanja u njegovoj jezičkoj reformi uopšte.²⁷

U sljedećim leksemama jezik sevdalinke dosljedno zna za konsonant **h**: 1. u poziciji na početku riječi, pr: Čelo joj je turska *hamajlija* (O 146); Izgubila sitnu *hamajliju* (M 66); Oblaze ga redom jaranice,/donose mu *halvu* i baklavu (O 196); 2. u sredini riječi, pr: *Pehlivani* Savu preletješe (M 29); Od *mahrame* vas se Mostar sjaji (O 52); *mahramicu* zlatom opletenu (K 59); *šećer-kahvu* majci ti donesem (O 98); *kahva* mu je nasred Sarajeva (K 219); *Sahat* kuča, moje srce puca (M 53); Bazerdani *čohu* prelaguju (O 40); kad moj babo jordandžije

27) V. Aleksandar Belić, *O Vukovim pogledima na srpske dijalekte i književni jezik*, Glas SANU, knj. 82/49, Beograd, 1940, str. 101-243.

neće,/koji pali gorkoga *duhana* (O 202); takoder i u riječima slovenskoga porijekla, pr: Bog će dati i kiša će pasti,/zemlja će se *mehlem* učiniti (O 121); Tamburalo momče uz tamburu,/tambura mu od *suhoga* zlata (O 53); *Vehni*, dragi, dok ne podem za te (O 155); *Uvehla* ti višna na jaliji (O 78); Kad *puhnuše* sabah-zorski vjetrovi,/razviše se po hazbašči dulovi (M 64); *istruhnuće* dok do tebe dode (K 60); *Lahko*, *lahko*, kićeni svatovi (K 144) itd.

3.13. Leksičko-semantički aspekt jezika sevdalinki u odnosu na njegovu dijalekatsku bazu predstavlja posebno pitanje, kojeg smo se u ovoj knjizi dotakli (*Turcizmi u narodnoj epici i lirici*). Za nas je ovom prilikom važno istaći da se na tom jezičkom nivou u sevdalinki pokazuje i najveći stepen ujednačavanja, bez obzira na nijansiranja u tipovima koje smo u ovom radu utvrdili. Snažan i dugotrajan uticaj orijentalne materijalne i duhovne kulture i široka upotreba turcizama u svim oblastima života imaju svoga neposrednog odraza i u leksičkom sloju sevdalinke. Naime, turcizmi su markantna odlika tog sloja i oni sevdalinki daju jedan poseban ambijentalni pečat, čineći je neponovljivom jezičkom tvorevinom. Međutim, ujednačavanje na leksičko-semantičkom planu u sevdalinki se ne uočava samo na nivou turcizama. Ovdje se radi o neutralizaciji, odnosno stvaranju jednog šireg prepoznatljivog leksičkog kolorita ove lirske pjesme, koji predstavlja neku vrstu njenog jezičkog manira i uzusa. A on se ogleda na tri najuočljivija nivoa: 1. na nivou turcizama, 2. na nivou ostalih arhaizama i 3. na frazeološkom nivou (o čemu ćemo govoriti drugom prilikom).

JEZIČKA IZVORNOST I NARODNA PJEŠMA

(na primjeru ikavsko-ijekavske evolucije
"Hasanaginice")

4.1. Jezik naše narodne epike i lirike do danas nije bio predmet studioznih istraživanja, premda je u dosadašnjim, tek fragmentarnim, tretiranjima ove teme naznačena nesumnjiva potreba za ozbiljnijim njenim izučavanjem.¹ On predstavlja kulturnoistorijsku dragocjenost u smislu svih relevantnih i baznih evolutivnih umjetničkih transformacija koje su naša usmena riječ i, napose, Vukovo "južno narječe", doživljavali baš u ovom vidu ljudskog stvaralaštva. Fenomen dinarskog narodnog materijalnoduhovnoga kulturnog areala prije svega se ispoljio u izuzetno bogatoj narodnoj epici i lirici, sivaranoj, razvijanoj i prenošenoj u jezičkom ruhu novoštokavske fisionomije, u nauci određene kao novoštokavska folklorna koine.² Ta novoštokavska dijalekatska i šira jezička fisionomija u našoj kulturnoj istoriji odigrala je naročitu ulogu, baš kroz usmenu poeziju pokazujući svoje neiscrpne estetskoizražajne mogućnosti. Kroz tu poeziju progovorio je jedan dinarski duh, naš narodni čovjek-umjetnik i njegovo iskonsko viđenje svijeta i života. A nju je obavezno uobličavao jedan po svojoj sočnosti i zadivljujućoj svježini već nadaleko poznat jezički izraz, koji nas i dan-danas nanovo ponese svojom izvornošću i netaknutom ljepotom. Ta jezička izvornost, međutim, i u našim naučnim predstavama još uvijek postoji kao neka romantičarsko-egzotična jezička tvorevina koju

-
- 1) V. npr. Matija Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike* knj. 1, Zagreb, 1951, str. 401-417; Dušan Jović, *Neke metodološke pretpostavke izučavanja jezika narodne poezije*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Referati i saopštenja 4, sveska 1, str. 130-151.
 - 2) V. Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koine (Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika)* u knjizi "Standardni jezik", Zagreb, 1970, str. 85-119.

je umjetnik iz naroda vajao i čuvaо i koja je u pravom smislu riječi bila i ostajala spontan iskaz jedne kulture u njenim organskim, vijekovima pretakanim i taloženim vidovima. Istina je, pak, da jezičku izvornost naše narodne poezije tek treba izučavati. U njoj ima itekako mnogo elemenata koji kazuju o tome da njena jezička fundiranost nije naprosto samo "narodna" već da je ona jedna slojevita tvorevina kojoj obavezno valja pristupati naučno i pokušavati prodrijeti u suštinu njenih pojavnih oblika. Zapravo, u srž kontinuiteta jezičke fizionomije koja je u svojim osnovama imala čisto narodni izričaj, ali u čijem je umjetničkom oblikovanju uvijek učestvovala i pjesnička individua, koja se, istina, po svom poetskom senzibilitetu obavezno identificovala sa opštevažećim manirima narodnoga stvaralačkoga postupka.

4.2. Prvo pitanje što nam se ovdje nameće je pitanje odnosa između dijalektika, narodnoga govora, i narodne poezije, tačnije, pitanje učešća dijalekta i uopšte faktora teritorijalne (horizontalne) jezičke diferencijacije u stvaranju i usmenom prenošenju narodne pjesme. To pitanje do sada je malo istraženo, prije svega zbog toga što su se narodna epika i lirika uglavnom posmatrale u sklopu književnoistorijskih interesovanja. Istraživačka pozornost filologa, napose lingvista i, posebno, dijalektologa, uglavnom je zaobilazila ovu interesantnu oblast.³ Koliko god za to postoje i shvatljivi razlozi, oni nas ne mogu ni najmanje pokolebiti u ubjedjenju da će takva vrsta interesovanja istraživaču donijeti itekako mnogo novog, i to u onim sferama koje su ključne za bolje razumijevanje i još dublje poniranje u fenomen našega bogatog narodnoga poetskog blaga. Dijalekatska i uopšte jezička variranja u ovoj poeziji, koja u sebi uključuju vrlo široku teritorijalnu projekciju vlastite dinamike i razvoja, mogla bi nam se otkriti u svojim konkretnim evolutivnim vidovima tek onda kad bismo gradi narodne pjesme pristupali i kao jezičkoj tvorevini koja neponovljivo svjedoči ne samo o snazi naslijedene narodne misli već i o moći i stvaralačkom potencijalu "narodnog jezika" kao najizvornijeg iskaza narodnih stvaralačkih poriva i preokupacija. Tek u vidu opštih teza ukazujući na jezičku dinamičnost koja se u ovoj poeziji ispoljava, konstatujemo da se u njoj na svojstven način razotkrivaju umjetničke mogućnosti našeg šarolikoga dijalekatskoga pejsaža, zapravo, umjetnički dinamizam

3) Tek u najnovije vrijeme situacija se u tom smislu mijenja nabolje: v. referate u zborniku "Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Referati i saopštenja 4", sveska 1, str. 594.

njegove raznovrsnosti, naslojenosti, migracione iznijansiranosti. U usmenoj poeziji ne samo da se kreativno ispoljavao naš čovjek sa svojim mislima, viđenjima, predstava i osjećajima već se u njoj razotkriva i istraživaču nudi snaga narodnog iskaza. Ona svoje temelje ima u dijalektu, zapravo u dinamičnosti dijalekatskog pejsaža, kao jedne od bitnih strana ispoljavanja opšte fizionomije užih ili širih kulturnih areala. Dolazimo, tako, do jednog najopštijeg zaključka da se naša narodna epika i lirika stvarala, razvijala i prenosila u okolnostima jedne posebne dijalekatske dinamike, i to one koja se naslojava na folklornu dinamiku dinarskog areala.

Novoštokavska folkorna koine, naime, u istoriji naše kulture formirala se na bazi zatečene dijalekatske slike u kojoj se markantno izdvaja jedan širi dijalekatski tip,⁴ izuzetno dinamičan po svojoj unutarjezičkoj evolutivnosti, ali vrlo pokretljiv i u vanjskim jezičkim okolnostima svog razvoja, u procesu migracija, koje su ga, u vremenu od nekoliko vijekova (od XV do XIX stoljeća) kontinuirano prenosile na šire istočnije i sjevernije, kao i zapadnije terene dijalekatskog mozaika srpskohrvatskog jezika. I baš takav dijalekatski tip poslužio je kao najširi jezički oslonac za našu usmenu poeziju, a to uslovjava da je karakter njegovog dinamizma morao ostavljati posljedice i u samom dinamizmu razvoja te poezije, shvaćenom ne samo u jezičkom smislu već i puno šire.

4.3. Druga jedna okolnost, međutim, i sama utiče na to da se jezička fizionomija narodne pjesme javi kao izuzetno dinamična stvaralačka kategorija. Ona je, svakako, u tijesnoj vezi sa faktorom jezičke raznovrsnosti kao refleksom teritorijalne (dijalekatske) razudenosti koja se utemeljuje u jezički izraz ove usmene tvorevine. Za narodnu pjesmu, se, naime, školski kaže da se ona prenosi "s koljena na koljeno", što govori o jenom nesumnjivom vremenskom kontinuitetu. Nas ovdje, međutim, zanima njeno prenošenje "od usta do usta", odnosno prenošenje "iz sela u selo", "iz varoši u varoš", prenošenje iz jednoga kraja u drugi, s jednog terena na drugi i sl. To je, u stvari, prostiranje i ekspanzija pjesme po užim i širim dijalekatskim zonama i kulturnim arealima. Na ovaj faktor teritorijalnog dinamizma nadodaje se okolnost prirode posla na bilježenju, sakupljanju i objavljivanju narodnih pjesama (ovdje, uglavnom, mislimo na naše starije zbirke i

4) Ovdje ne upotrebljavamo precizniju osnovnu dijalektološku nomenklaturu na relaciji govor-narječje već se opredjeljujemo za neutralnije, opisne formulacije.

sakupljače) u kojem, gotovo po pravilu, učestvuje veći broj ljudi sa konkretnim svojim poslovima i kompetencijama. Na konačnu jezičku formu pjesme ne utiče samo njen pjevač odnosno kazivač, koji je i sam itekako sklon tome da je jezički dorađuje i mijenja, prema različitim prilikama svoga pjevanja ili kazivanja.⁵ Nadalje, njegova dijalekatska pripadnost, nivo pismenosti i sl. značajno utiču na frekvenciju "lokalizama", tačnije dijalektizama, u narodnoj pjesmi, pri čemu se njegov narodni (usmeni) pjesnički manir i sam razvija, usavršava pa i jezički transformiše i varira. Sljedeću kariku u lancu posla na objelodanjivanju usmene poezije predstavlja zapisivač, od kojeg mnogo zavisi kako će, i kakva će, pjesma krenuti na svoju prvu (za)pisanu misiju. Pri tome odlučnu ulogu igra "uh" zapisivača, njegova sposobnost da čuje onako kako je pjevano ili kazivano, da to prenese na papir, sa puno vjerodostojnosti i sa puno vlastitog umjetničkog ukusa, mjere i snalažljivosti. Afiniteti, stepen obrazovanja, pa čak i sama dijalekatska pripadnost, utiče na to kako će zapisivač pjesmu čuti i kako će je u svom, donekle, takoder stvaralačkom postupku, **zapisati**. Iz istorije prikupljanja naše usmene poezije poznati su primjeri da zapisivač i sakupljač ne biva jedno te isto lice. Sakupljač je onaj koji je bliže fazi posla što se smatra završnom, mada on i sam nerijetko može biti u ulozi zapisivača. Počesto su, pak, sakupljač i redaktor jedno isto lice, ono koje pjesmu konačno ubličava. Redaktorski posao svakako je od presudne važnosti za fizonomiju pjesme, jer se on javlja kao završna karika u lancu nastojanja da pjesma dobije svoj konačni pisani oblik, u kojem će se štampati. Vidimo, prema tome (računajući tu i na nerijetke pojave **prepisivanja**, ne samo **zapisivanja** pjesama) da nastanak narodne pjesme nipošto ne predstavlja jednostavan i jednoobrazan kazivačko-zapisivački čin već da on znači čitav jedan put od riječi i stiha pjevača ili kazivača, svakako najpresudnijeg izvora, do redaktora, koji je o značaju za ishod posla odmah iza kazivača. Sve ove okolnosti na poseban način utiču na ispoljavanje jezičkog dinamizma pjesme, na variranja u njoj. Tu dolazi do različitih jezičkih intervencija, dorada i ujednačavanja prema nekom, ovoga puta, pisanim standarnojezičkom uzoru. A to, opet, za istraživača predstavlja relevantne pravce kojima se pjesma kreće sve do svoga konačnog štampanja, pravce kojima se valja dublje pozabaviti i ući u zakonitosti njihovog djelovanja na jezička ubličavanja. Ovi spoljni faktori nastanka

5) V. o tome Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, str. 413-417.

konačne verzije pjesme sklapaju se sa poznatim jezičkim dinamizmom ovog vida narodnog stvaralaštva u jedan splet prilika i odnosa kroz koji narodna pjesma krči svoj dugi put. Od svojih nastanaka, širenja, davanja i primanja, preko faze bilježenja, pa sve do konačne njene obrade i pripreme za štampu.

I tako, kad danas čitamo naše već poodavno prikupljene narodne pjesme, pred sobom imamo stvaralačke forme koje nam nerijetko svojim jezičkim variranjima nameću pitanja njihovoga dijalekatskoga porijekla, starosti i sl. Uz to, međutim, valja napomenuti da se različite verzije iste pjesme među sobom mogu i znatnije razlikovati, zbog različitih okolnosti njihovoga prikupljanja i bilježenja. A da, kad se pjesma objavi, ni samim tim činom to ne predstavlja njenu konačnu formu. Jer, ona u narodu i dalje živi svoj "usmeni život", a iz zbirke se, preuređena, vraća u svoju usmenu pjevačku maticu. I tako traje neprestani proces njenoga kruženja i mijenjanja. A jezičko njen kruženje i mijenjanje, dakako, mora da predstavlja jedan od najvažnijih predmeta interesovanja i proučavanja.

4.4. U jeziku naše narodne poezije, osobito u epici, uočljiva je pojava svojevrsnog variranja u dijalekatskim odlikama. Ta pojava, zapravo, do danas naučno na pravi način nije niti definisana, a kamoli istražena. Ona se zasada određuje kao pojava "miješanja dijalekata u srpskohrvatskoj narodnoj poeziji",⁶ a osnovne zakonitosti tog miješanja naznačene su u jednom radu poznatog njemačkog slaviste i indoeuropeiste Augusta Leskina posvećenom baš ovom problemu.⁷ Prema Leskinovom tumačenju, miješanje dijalekata se u narodnoj poeziji odvija na tri načina: 1. prelazom pjesme iz matičnog dijelakta A u dijalekat B i promjenom organskog idioma A u idiom B; 2. nastajanjem pjesama u prelaznim dijalekatskim zonama, koje i same odlikuje mješavina dijalekatskih sistema; 3. pjevači mjesnoga govora poznaju ili primaju pjesme što pokazuju variranje jezičkih osobina koje može biti i rezultat "umjetnoga", pjesničkog jezika, pri čemu upotrebljavaju i formu svog mjesnoga govora. Ove Leskinove teze mogu nam poslužiti tek kao dobro polazište i najopštija teorijska platforma za izučavanje takvih jezičkih procesa. Naročito s obzirom na, za nas

6) Murko, *Isto*, str. 412.

7) August Leskien, *Über Dialektmischung in der serbischen Volkspoesie*, Lajpcig, 1910, str. 129-160.

važno, pitanje učešća dijalekta u umjetničkoj transformaciji naše narodne poezije, rascvata njegovih stvaralačkih potencijala, koji su nam, za sada, poznati samo u najosnovnijim crtama.

U ovom smislu u našoj narodnoj epici i lirici uočava se jedna markantna pojava. To je slučaj miješanja ikavizama i ijekavizama u istoj pjesmi, koji na upečatljiv način govori o procesu o kojem je pisao Leskin. I sam Leskin, naime, kao potvrde za svoje teze o zakonitostima miješanja dijalekata u našoj usmenoј poeziji uzima pojavu ikavsko-ijekavskih refleksa u narodnim epskim pjesmama, prateći to na koji način se ti dvojni refleksi miješaju u jednoj pjesmi. Osnovni Leskinovi zaključci svode se na to da u tome miješanju nema pravila već da je ono stihijno,⁸ što samo donekle možemo prihvati, jer nam se čini da bi ta variranja valjalo kudikamo detaljnije istražiti. Osim toga, detaljnije istraživati ne samo eventualne zakonitosti toga kombinovanja (kojega, po nama, do izvjesne mjere ipak mora biti) nego proučavati i "zakonitosti same stihijnosti" u takvome miješanju refleksa.

4.5. Postavlja se pitanje otkuda baš takvo često miješanje u našim narodnim pjesmama, odnosno, kakav je uopšte udio jednih i drugih refleksa. Odnosno, daju li se uočavati jasnije tendencije ekspanzivnosti jednog u odnosu na drugi refleks, ili se ta "borba" odigrava na ravnoj nozi. Uočljivo je, naime, da je ijekavski refleks u epici frekventniji i da je on, u stvari, jezički amblem tradicije koja se najčešće određuje kao epika "crnogorsko-hercegovačkog tipa",⁹ a da su ikavske pjesme malobrojne, što u lirici, pak, i nije slučaj. Za nas je, međutim, važno pitanje kako se u jednoj istoj pjesmi odvija "borba" između ijekavizama i ikavizama, odnosno koji je refleks prvobitan, a koji priman u jeziku pjevača ili kazivača, u zabilješkama zapisivača i prepisivača, ili u intervencijama redaktora. To je pitanje koje zahtijeva dublje istraživanje, ali se neki od tih istraživačkih aspekata i ovom prilikom mogu naznačiti. Uvažavajući neospornu vrijednost i (relativnu) primjenjivost Leskinove teorije, za nas se ovdje kao bitni javljaju sljedeći aspekti ove pojave: 1. Gdje i kako, u smislu dijalekatske lokalizacije, nastaje narodna pjesma, kakav jezički put ona prevljuje idući od pjevača, koji i sam može biti "katkad ijekavac", a "katkad

8) V. i Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, str. 413.

9) Đenana Buturović, *Studija o Hermanovoј zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Sarajevo, 1976, str. 157.

ikavac",¹⁰ preko zapisivača, sakupljača, pa i prepisivača, do redaktora; 2. kako se, u kojim uslovima dijalekatskih širenja, odvijao proces "ijekavizacije ikavskih pjesama", ili, možda, "ikavizacije ijkavskih" i koliko koja od karika našeg lanca, idući od pjevača do redaktora, u tom imaju vlastitog udjela; 3. šta je za istraživača jezika ove poezije važnije i "kompetentnije": same redaktorske i druge intervencije ili izvorno zabilježeni tekstovi nastali u najneposrednjem kontaktu između pjevača i zapisivača; 4. ukoliko, ipak, ima neke zakonitosti u pojedinim slučajevima ijekavsko-ikavskog miješanja, u čemu se ona ogleda, da li baš samo u zahtjevima deseteračkog stiha; 5. na koji način se kroz narodnu poeziju reflektuje odnos između starinačkih i doseljeničkih govora i kako se ijekavsko-ikavska mješavina u tom smislu ponaša; 6. šta, u stvari, znači odrednica "ikavska pjesma sa ijkavskim primjesama", ili "ijkavskva pjesma s ikavskim primjesama", da li je ona dovoljno naučno fundirana i objašnjena;¹¹ 7. da li se pjesma na svom dugom putu od svoje usmene predaje do zapisivanja mogla i u nekoliko navrata mijenjati, svaki put ponovo se vraćajući na svoje zavičajno jezičko polazište, ijekavsko ili ikavsko, i na takvom putu ostavljati tragove miješanja; 8. da li je u tim pjesmama obavezan odnos prevlasti jednog refleksa nad drugim, ako jeste, zbog čega je to tako; 9. da li se u našoj narodnoj poeziji srednjedinarskog areala formirao i jedan prelazni ijekavsko-ikavski pjevački manir, koji se mogao ispoljavati i onda kad za to nije bilo nikakvih dijalekatskih razloga, npr da na ijekavskom terenu nastane ijekavsko-ikavska pjesma, ili na ikavskom ikavsko-ijekavsku; 10. kolikog uticaja su imale pjesmarice, kao prvotna, ovoga puta pisana jezička norma; 11. kako se putem narodne pjesme odvija proces prelaska leksemских ikavizama sa zapadnijih, jezički arhaičnijih zona u južnije i jugoistočnije, jezički progresivnije zone, ili leksemских ijkavizama sa jugoistoka ka sjeveru i sjeverozapadu; 12. da li akcenat utiče na kombinovanje među ovim refleksima; 13. da li zahtjev deseteračkog stiha utiče samo na uspostavljanje (i)jkavskih zamjena, ili se ovim zamjenama uspostavlja i skraćivanje pomoću ikavskih refleksa; 14. da li prihvati redaktorska ujednačavanja u ovim

10) O tome v. Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, str. 413.

11) Takva formulacija, naime, često se javlja kad se govori o miješanju ijekavskog i ikavskog refleksa u "Hasanaginici"; v. radove u zborniku "Hasanaginica" 1774-1974, priredio Alija Isaković, Sarajevo, 1975, str. 713.

refleksima, ili uzimati one prvotno zapisane verzije koje svjedoče o miješanju refleksa, itd.

4.6. Pitanje nastanka i trajanja u narodu naše čuvene balade "Hasanaginice" do danas je u nekim pojedinostima ostalo sporno,¹² pri čemu se u njoj javlja i problem zamjene jata.¹³ Naime, u toj jezičkoj pojedinosti "Hasanaginica" također pokazuje visok stepen variranja, a njenih nekoliko najpoznatijih varijanata govori o tome da se tu radi o jednoj svojevrsnoj kazivačko-zapisivačko-redaktorskoj ikavsko-ijekavskoj evoluciji, koja do danas nije posve razjašnjena.¹⁴ Većina istraživača, naime, smatra da je ova balada nastala na čisto ikavskom terenu, u zapadnoj štokavskoj fizionomiji,¹⁵ mada se u preciziranju lokalizacije među sobom uvijek i ne slažu.¹⁶ U nauci, međutim, ima i drugačijih mišljenja, kakvo je pr. tumačenje Radosava Medenice, da je Fortis "Hasanaginicu" u stvari zabilježio izvorno, onako kako ju je čuo (ukoliko ju je on lično mogao zabilježiti, ako se, ipak, ne radi o prepisu, što je najvjerovaljnije),¹⁷ sa mješavinom ijekavizama i ikavizama.¹⁸ Smatramo da bi u svim ovim tumačenjima valjalo nanovo preispitati filološku argumentaciju problema, a napose izvršiti detaljniju analizu odnosa među refleksima jata u najpoznatijim verzijama "Hasanaginice".¹⁹ U vezi s ijekavizmima u "Hasanaginici" prije svega se govori o njihovom uspostavljanju po uzoru na dubrovački ijekavizam.²⁰

12) V. Isaković, *Hasanaginica*, kao i referate u zborniku "Naučni sastanak slavista".

13) V. posebno Asim Peco, *Neki problemi "Hasanaginice" sa posebnim osvrtom na njenu osnovnu varijantu*. Naučni sastanak slavista, str. 355-358; Pavle Ivić i Aleksandar Mladenović, *Filološke napomene o "Hasanaginici"*, Naučni sastanak slavista, str. 367-370; Mate Šimundić, *Jezik narodne balade "Asanaginice"*, Rad JAZU, knjiga 376, str. 114.

14) V. Peco, *Isto*; Ivić-Mladenović, *Isto*.

15) V. Šimundić, *Jezik narodne balade*, str. 113.

16) Šimundić, *Isto*.

17) Većina istraživača, naime, smatra da se radi o prepisu.

18) Radosav Medenica, *Matija Murko Isaković: 150 godina "Asanaginice" u literaturi i usmenom predanju*, u zborniku *Hasanaginica*, str. 415.

19) O tim verzijama v. u zborniku *Hasanaginica*.

20) V. Peco, *Neki problemi "Hasanaginice"*, str. 357.

Mislimo da bi pri tome trebalo više povesti računa o faktu prodiranja jugoistočnijih, istočnohercegovačkih osobina na zapadnije areale. Takav proces mogao bi biti potpomognut i migracionim talasima koji u vremenu od nekoliko vijekova u kontinuitetu idu sa jugoistoka ka sjeveru i sjeverozapadu, pri čemu se nezadrživo širi Vukovo "južno narjeće".²¹

4.7. U vezi sa ovakvom dijalekatskom ekspanzijom, sa kojom ide i širenje odredene jezičke epsko-lirske forme, a u vezi sa evolucijom varijanata "Hasanaginice", valjalo bi, po našem sudu, detaljnije proučiti sljedeća pitanja: 1. ekspanziju ijekavske zamjene u jeziku samih pjevača ili kazivača sa zapadnjih terena; 2. kretanje izvorne ikavske pjesme sa zapada prema istoru i jugoistoku i, s tim u vezi, primanje ikavskih refleksa na ijekavskom terenu, kao i "borbu" između primarnih ikavizama i nakalemlijenih ijekavizama; 3. prodiranje ijekavskih pjesama ka zapadu i njihova djelimična, možda i potpuna, ikavizacija, što bi, također, mogao da bude realan proces, neka vrsta nesvesne reakcije na ijekavizaciju prvotnih ikavskih pjesama; 4. nastajanje i širenje pjesama na onim terenima koji su u dijalekatskom pogledu mogli biti prelazni, u ovom slučaju ikavsko-ijekavski; 5. uticaj formiranja jednoga pjevačkog manira koji je i sam mogao djelovati na to da se u pjesmu unese miješani refleks, bez obzira na prethodni put koji su te pjesme na pravcu zapad-jugoistok mogle preći.

Sva ova i slična pitanja trebalo bi jasnije razlučivati od one faze u životu pjesme kad ona po prvi put biva zabilježena i štampana, jer tada će biti u pitanju variranja koja ne moraju imati neposredniju vezu sa variranjima u jeziku pjesme na samom terenu, u usmenoj njenoj upotrebi i prenošenju. Pri ovome bi dobro bilo podrobnije istražiti sljedeća pitanja: 1. Šta se sve dogada sa pjesmom od vremena njenoga prvog zapisivanja, pa preko sakupljačkih poslova, do redaktorskih i objavljivačkih; 2. Šta se dogada s prepisima pjesama, koje to jezičke izmjene nastaju takvim načinom prenošenja; 3. datiranje prepisa veoma je bitan elemenat, kao i to koji od prepisa kojem prethodi i kako se sve to dogada u konkretnim prilikama prepisivačkog i sakupljačkoga posla; 4. kojim jezičkim maticama pripadaju redaktori i njegovi eventualni saradnici i kakvo je njihovo shvatanje o standardnojezičkim ujednačavanjima u odnosu na izvorno zabilježene varijante.

21) V. o tome u vezi sa "Hasanaginicom" Asim Peco, *Ikavsko-ijekavski govor i zapadne Hercegovine*, Sarajevo, 1986, str. 116.

4.8. Uporedjujući tekstove pet nama najpoznatijih varijanata "Hasanaginice",²² u vezi sa stanjem u zamjeni jata utvrdili smo sljedeće: jedino se Vukova druga redakcija "Hasanaginice" javlja bez miješanja refleksa, tj. u njoj je Vuk dosljedno ujednačio ijekavski refleksi.²³ Na drugome mjestu po frekvenciji jednovrsne zamjene, ovoga puta ikavske, javlja se *Splitski rukopis*, s tim što on nije od kraja dosljedno riješio tu jednoobraznost; u njemu, naime, od ukupno 40 riječi sa refleksom jata (kod Vuka ih je 39) samo je jedan slučaj upotrebe ijkavizma, ostali refleksi su ikavski.²⁴ Meštovićeva varijanta sadrži najmanji broj riječi sa jatom, ukupno 29, od čega ih je 24 sa ikavskom, a 5 sa ijkavskom zamjenom.²⁵ I, konačno, uočavamo da se Isakovićeva redakcija "Hasanaginice", kad se radi o refleksima jata, dosljedno drži Fortisa²⁶ (u Fortisa i Isakovića ih je po 38). Kod Fortisa, naime, od 38 riječi sa jatom 28 je ijkavskog refleksa, 8 ikavskog,²⁷ a kod Isakovića je ista situacija.²⁸ Kod Fortisa i Isakovića naročito pada u oči da se ikavizmi dosljedno javljaju u neposrednom govorenju same Hasanagine "ljubovce". To, ipak, upućuje na jednu moguću zakonitost u odnosu među refleksima, ne samo u pisanoj formi pjesme nego i u izvornim usmenim formama koje su kao takve mogle biti zabilježene. Moguće je da se u jeziku pjevača javi baš to; da se u dominirajućem ijkavskom okruženju upotrijebe i ikavske forme tamo gdje se dramatičnost i tragičnost radnje kreću ka vrhuncu, kako se to, zbilja, i javlja u Fortisovom tekstu i Isakovićevoj redakciji.

- 22) U literaturi se različite verzije među sobom nerijetko porede; v. zbornike Isaković, *Hasanaginica i Naučni sastanak slavista*. Mi smo analizirali refleksе jata u pet verzija "Hasanaginice", datih u Isakovićevom zborniku. To su Fortisova, *Splitski rukopis*, Vukova, Meštovićeva i Isakovićeva.
- 23) V. tekst u: Isaković, *Hasanaginica*, str. 310-313.
- 24) V. tekst u: Isaković, *Hasanaginica*, str. 325-327. Up. i Peco, *Neki problemi "Hasanaginice"*, str. 356. Šimundić, *Jezik narodne balade*, str. 114.
- 25) V. tekst u: Isaković, *Hasanaginica*, str. 346-348.
- 26) V. tekst u: Isaković, *Hasanaginica*, str. 427-429.
- 27) Iste podatke za ove refleksе daje i Asim Peco; v. Peco, *Neki problemi "Hasanaginice"*, str. 355-356.
- 28) V. tekst u: Isaković, *Hasanaginica*, str. 427-429. V. objašnjenje o prirodi ovih refleksa: Peco, *Neki problemi "Hasanaginice"*, str. 356.

Ostavljajući po strani moguće veze sa pjevačkom izvornošću, usmenim pjevanjem ili kazivanjem, i vraćanjem pjesme u pisanoj formi u ponovnu usmenu upotrebu, sada sa njenim (za)pisanim jezičkim uzorom, pomenimo i to da najnovija redakcija "Hasanaginice", ona Isakovićeva, pokazuje, u stvari, da ikavsko-ijekavska njena transformacija zaokružuje svoju putanju. Ona to čini idući od Fortisa, koji ima miješani refleks, preko Vuka i *Splitskog rukopisa*, koji su sa jednoobraznom zamjenom, sve do Isakovića. Ovaj posljednji vraća se izvornom Fortisovom bilježenju, istina ne u svim detaljima. Najdosljednije vraćanje Fortisu je baš u rasporedu ijekavizama i ikavizama.

4.9. U vezi sa jezičkom izvornošću naše narodne pjesme i dinamizmom njenoga kretanja kroz različite prostore, od usmenog življenja do pisanih verzija, i od njih opet nazad, a u vezi sa različitim varijantama "Hasanaginice", zaključili bismo sljedeće: pitanje jezičke izvornosti, posebno, dijalekatskog miješanja u našoj narodnoj poeziji, mnogo je složenije i nedokučivije nego što bi nam se to moglo činiti na osnovu Leskinove teorije o toj pojavi. U pitanju je, zapravo, čitava jedna, u detaljima teško dokučiva putanja kojom ide narodna pjesma. Od svojih zavičajnih pjevačkih izvorišta, preko prostora na koje se usmenim putem brzo širi, do njenog zapisivanja, redigovanja i štampanja. Da bi se, potom, u takvoj zapisanoj formi vraćala na teren; ne samo na onaj na kojem je nastala ili zapisana već i znatno dalje, do onih terena do kojih usmenim svojim širenjem nije uspjela doprijeti. A u njenom nastajanju, na toj putanji, svoje stvaračke napore ulazu kako sami pjevači tako i zapisivači i redaktori. Reklo bi se čak da se tu počesto radi o nekoj vrsti dvostrukog života koji naša narodna pjesma vodi. Jedan je onaj njen ikonski, usmeni, po prirodi svojoj najdynamičniji, najpromjenljiviji. To je onaj njen život koji je moguće zabilježiti i zaustaviti samo u trenu. Drugi život je onaj pisani, u kojem se može govoriti o umjetničkim i jezičkim doradama različitih varijanata pjesme zabilježene u trenu. U njenom kretanju koje ne prestaje, između usmenog i pisanih, između ispunjavanog i zabilježenog.

TURCIZMI U NARODNOJ EPICI I LIRICI

(na marginama Škaljićevog Rječnika)

5.1. Riječi orijentalnoga porijekla u srpskohrvatskom jeziku, koje najčešće nazivamo turcizmima, čine u njemu najmarkantniji sloj među riječima neslovenskoga porijekla. Takvo njihovo svojstvo na svojevrstan način odražava dugotrajnu simbiozmu između slovenske i orijentalne materijalne i duhovne kulture. Rječnik *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku* Abdulaha Škaljića (Sarajevo 1973, str. 662), mada u leksikografskom smislu ima i ozbiljnijih nedostataka, za istraživanje slovensko-orijentalne jezičke interferencije predstavlja najpouzdaniji izvor.

Iz Škaljićevog Rječnika prozlazi da se najveći broj turcizama u srpskohrvatskom jeziku (ne računajući one razvrstane po morfološkom kriterijumu, npr. na "imenice", "glagole", "pridjeve" i sl.) odnosi na vjerski život i vjerske običaje Muslimana. Na drugome mjestu nalaze se riječi koje se odnose na pravne pojmove, administraciju, državno uređenje i sl, zatim riječi vezane za vojsku, za oružje i vojnu opremu, konje i konjsku opremu, potom riječi u vezi sa zanatima, zanatljijama, zanatskim alatom i spravama, a onda se redaju riječi iz vrlo različitih oblasti narodne materijalne i duhovne kulture. Orijentalni leksički sloj u srpskohrvatskom jeziku pokriva vrlo široke i brojne semantičke krugove. Posebno je, međutim, pitanje funkcionalne polivalentnosti turcizama i njenog odnosa prema tematskim oblastima koje ovaj neslovenski leksički sloj u našem jeziku pokriva. Prvo je pitanje koji je tematski krug unutar riječi orijentalnog porijekla najfrekventniji u svakodnevnoj upotrebi, u živoj riječi. Pri ovom, naravno, zanemarujemo primjere tematske vrlo raznovrsnih riječi koje su se, kako i sam Škaljić kaže, "potpuno odomaćile u srpskohrvatskom jeziku" i koje ili "nemaju uopšte zamjene u našem jeziku", ili "za koje se može naći zamjena ali se ne traži, ili ima zamjene ali nije općenito usvojena" (takve su npr. riječi *bakar*, *boja*, *čarape*, *čekić*, *džep*, *don*, ili *kašika*, *kajmak*, *sandale*, *sanduk* i sl.). Iz Škaljićeve građe proizlazi da je onaj tematski krug koji je na samom vrhu po broju leksema u istovrijeme i sa najvišim stepenom frekvencije na opšteupotrebnom, razgovornom nivou. To je leksika vezana za religiozni život pripadnika islama. Ali već drugi

tematski blok (drugi po broju turcizama inače), ona koji se odnosi na pravne, administrativne i slične pojmove, nema funkcionalne karakteristike onoga prvog. On se ne javlja u svakodnevnoj upotrebi sa epitetom pune funkcionalnosti, odnosno nezamjenjivosti, kakav je slučaj sa riječima iz religioznog života. Treći tematski blok (vojska, oružje, vojna i konjska oprema) predstavlja, sa aspekta razgovorne, žive riječi, arhaični leksički fond, čije svojstvo arhaičnosti biva uslovljeno drugačijim ambijentom i načinom življenja, uveliko udaljenim od tradicionalnih vidova ispoljavanja narodne kulture. To uglavnom vrijedi i za ostale tematske blokove koje formiraju turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Nestajanjem tradicionalnih oblika življenja, iščezavanjem raznovrsnih vidova bazne narodne kulture do izvjesne mjere ipak znači da zajedno s tom pojmom nestaju i riječi koje prate njen materijalni i duhovni aspekt. Turcizmi su, naime, još uvek u širokoj upotrebi i u svakodnevnoj komunikaciji, mada se mora priznati da na tom funkcionalnom jezičkom nivou ipak postepeno iščezavaju, vrlo sporo, ali ipak doživljavaju stagnaciju.

5.2. U književnojezičkoj upotrebi, pak, oni zauzimaju posebno mjesto, relativizirajući svoju uveliko arhaičnu funkcionalnu kvalitetu. Ovom prilikom okrenućemo se funkcionisanju turcizama u tradicionalnoj stvaralačkoj sferi, u narodnoj epici i lirici. Polazimo, zapravo, od postavke da turcizmi u srpskohrvatskom jeziku čine dobrim dijelom njegov arhaični leksički fond samo u smislu svakodnevne jezičke upotrebe. I tu, međutim, postoji jedna krupna rezerva; egzaktnim istpitivanjem još ni u jednom vidu analize nije utvrđen stvarni arhaični karakter pojedinih tematskih grupa turcizama, tako da i konstatacije o njihovoj arhaičnosti bivaju lišene iole konkretnijih potvrda, dokaza, klasifikacija prema stepenu arhaičnosti i sl. Jedno je, pak, sigurno: umjetničko stvaralaštvo pokazuje nam da ovaj sloj leksičke funkcioniše kao njegova bitna odlika, da se ugraduje i u kolektivni i u individualni stvaralački izraz, i to na osebujan način, koji snaži i sam taj izraz u cjelini. Ovdje nas posebno zanima funkcionisanje tog leksičkog sloja u narodnom epskom i lirskom stvaralaštvu Muslimana, mada se turcizmi i u širim prostorima srpskohrvatske pa i južnoslovenske usmene tradicije javljaju kao autentičan iskaz protutnjalih vremena, ali i kao iskaz kulturnih i uopšte nacionalnih geneza odslikan kroz naše zajedničke umjetničke vizije.

5.3. Poznato je da je narodna epika i lirika kod Muslimana odigrala naročitu ulogu u očuvanju kontinuiteta stvaralaštva na maternjem jeziku. Ti vidovi kolektivnog umjetničkog izražavanja nose u sebi mnogo specifičnog u književnoistorijskom, ali i u jezičkom smislu, a naročitu boju daju im upravo riječi orijentalnog porijekla.

One su na samosvojan način, u simbiozi slovensko-orientalnog materijalnog i duhovnog ambijenta, uklopljene u motive i osjećanja čitavog jednog socijalnog i psihološkog miljea, čineći jedan od najkarakterističnijih iskaza njegovoga postojanja uopšte. Ovom prilikom nas intereseuje na koji način se Škaljićevi tematski krugovi, u formi potvrda za pojedine odrednice, ogledaju u narodnoj epici i lirici, u kakvim međuodnosima funkcionišu u ovim vidovima stvaralaštva. Daleko najveći broj primjera jezičke realizacije turcizama u rječniku dat je iz grade narodnih epskih i lirske pjesama, tako da se i na osnovu Škaljićevog djela nedvojbeno zaključuje da je ovaj leksički sloj svoju markantnu realizaciju našao u umjetnosti, prije svega u usmenom stvaralaštvu.

5.4. Prvo pitanje bilo bi kako se Škaljićevi tematski krugovi (na osnovu primjera u Rječniku) javljaju u narodnoj epskoj poeziji. Odrednice u Rječniku najvećim dijelom potvrđene su primjerima iz najpoznatijih zbirki muslimanskih epskih pjesama, Hermanove i Marjanovićeve, mada se daje i nemali broj primjera iz Vukove zbirke pa i nekih drugih, koje, uglavnom, sadrže pjesme hrišćanskog vjerskog kolorita. Ne računajući velik broj turcizama što idu u Škaljićevu grupu "apstraktne i druge razne imenice", "pridjevi", "glagoli" čije tematsko određenje je veoma razudeno, a kojih je u orientalnom leksičkom sloju i ovdje najveći broj (takav je slučaj i sa turcizmima uopšte), u narodnoj epici najveći broj turcizama odnosi se na vojsku i vojne izraze, oružje i ratnu opremu i konje i konjsku opremu. Taj leksički pokazatelj nalazi se u koheziji sa opštom karakteristikom ove poezije, najčešće označavane epitetom "junačka" ili "muška". On odražava tradiciju stalne ratne aktivnosti stanovništva islamske religije usmjerene na očuvanje granica, ali i na odbranu raznih oblika regionalne autonomije u okvirima bosanskog pašaluka. Mnogi od tih turcizama, sa aspekta žive riječi, danas pripadaju arhaičnom vokabularu. U narodnoj epici oni su, međutim, u funkciji snažnog umjetničkog ispoljavanja, iskazivanja najrazličitijih strana "junačkog života", kao spomena prošlih vremena, njihovih idea i nepisanih normi. Na drugome mjestu po frekvenciji u narodnoj epici javljaju se turcizmi koji označavaju odjevne predmete, obuću, nakit, šminku i sl. Ovaj tematski krug naslanja se na onaj prvi, vezan za oružje i ratovanje, jer sadrži i velik broj riječi koje se odnose na starinsku odjeću, obuću pa i ukrase koje su junaci nosili, a koje je pjesma prilježno opisivala. Jedan od karakterističnih postupaka u narodnoj epici je i detaljno slikanje spoljašnosti likova, te je zbog toga u ovoj vrsti stvaralaštva visok stepen frekvencije turcizama ovog tematskoga kruga. Mada se ove pjesme određuju kao "junačke" ili "muške", u njima je i dosta opisa ženske

ljepote. Tu se ta ljepota javlja i kao epski stvaralački ideal pa je frekvencija turcizama sa značenjem dijelova nakita, ukrasnih predmeta i sl. ovdje veoma visoka. Turcizmi vezani za vjerski život, koji su, inače, najbrojniji, u fondu turcizama uopšte, i u ovim pjesmama se često javljaju, aiza njih dolaze riječi koje označavaju građanske titule, staleže, zanimanja i riječi pravno-administrativnoga karaktera. Ovim bi bio zaključen fond turcizama koji u epskim pjesmama pripada **prvom kvantitativnom razredu**, koji je, dakle, sa najvišim stepenom frekvencije.

U drugom kvantitativnom razredu nalaze se turcizmi vrlo različitih tematskih grupa. Počev od pojmoveva vezanih za građevinarstvo, preko naziva za dijelove pokućstva, zatim onih iz oblasti trgovine, kućne radinosti, pa do naziva za razne prirodne pojave, cvijeće, voće, povrće i druge biljke, rodbinske odnose, vrste metala, jela i pića i sl. Ovaj razred formiraju turcizmi koji se u narednoj epici javljaju u jednom optimalnom omjeru, čineći ipak njen značajan leksički dio.

U treći kvantitativni razred idu turcizmi za koje možemo reći da su u epici rijetki i da ne čine njen značajniji leksički inventar. Odnose se na tematske grupe: zanati, zanatski alati i sl; cijelovi ljudskog i životinjskog organizma; transportna sredstva; mjerjenje vremena; životinje, poljoprivreda, šumarstvo, stočarstvo; muzika i igre; boje, a sa najmanjom frekvencijom su riječi iz tematskih grupa razni mirisi, vrste kože, lov, medicina i higijena.

5.5. Potvrde koje za pojedine odrednice Škaljić nalazi u narednoj lirici pokazuju, također, da je i ovdje turcizme moguće svrstati u tri razreda. Oni se među sobom razlikuju po brojnosti, odnosno po stepenu frekvencije. I u ovom vidu stvaralaštva najveći je broj "apstraktnih i drugih raznih imenica", a česti su i različiti glagoli i pridjevi orijentalnoga porijekla. Tematski, međutim, na samom vrhu prvog razreda nalaze se ovdje nazivi za odjevne predmete, obuću, nakit i sl. Lirske narodne kazivačke izuzetno interesuje estetska strana čovjekove spoljašnosti, posebno ženskog bića, a taj interes nalazi svoj najpuniji izraz u slikanju svega onog što odražava i ukrašava tu spoljašnost. Za tradicionalnu liriku očito je poimanje ideala ljepote koja svoju realnu potporu ima u njenoj materijalizaciji, vještačkom naglašavanju, postizanju putem najrazličitijih ukrasnih predmeta, odjeće, obuće i sl. A upravo taj tematski blok i inače je u našoj narodnoj materijalnoj kulturi izrazito orijentalno obojen, o čemu govori i velik broj te vrste turcizama u narodnoj lirici. Na drugome mjestu po broju turcizama javlju se nazivi za cvijeće, voće, povrće i sl., što je tijesno vezano za izrazito prisustvo orijentalne kulture i u toj oblasti kao i za dominirajući osjećaj sevdaha u ovoj vrsti narodne poezije. Ljubavni

osjećaji u iskazu narodnoga pjesnika svoje utočište najčešće nalaze u mirisnim baštama tajnih stregnji i čekanja, tamo gdje, poput ruža, skriveno tihuju osjećanja tradicionalne žene. Stoga se u ovoj poeziji javlja velik broj turcizama vezanih baš za takav ambijent, u čijoj tišini cvijeća, zelenila, vode i sunca ljubav nalazi svoj mir, svoje odahnuće. Na trećem mjestu nalaze se turcizmi vezani za vjerski život; a zatim idu oni sa značenjem raznih vrsta platna i veza, potom sa značenjem vrsta jela i pića, pa onda nazivi vezani za gradevinarstvo, potom za gradanske titule, staleže, zanimanja. Ovaj tematski blok čini prvi kvantitativni razred turcizama u narodnoj lirici, onih koji se u toj poeziji najčešće javljaju.

U drugom kvantitativnom razredu nalaze se turcizmi optimalnog stepena javljanja, koji pripadaju sljedećim tematskim grupama: geografski i topografski pojmovi, ulice i sl.; vojska i vojni izrazi, sude i pokućstvo; zanati i zanatski alat; boje; rodbinski nazivi; prirodne pojave; životinje.

Treći kvantitativni razred ovdje obrazuju turcizmi koji se u narodnoj lirici rijetko javljaju. Odnose se na pravno-administrativne pojmove; oružje i ratnu opremu; konje i konjsku opremu; muziku i gre; dijelove tijela; mirise; vrste metala; lov; mjerjenje vremena; poljoprivredu, šumarstvo, stočarstvo; medicinu i higijenu i transportna sredstva.

5.6. Uočavamo da se u narodnoj epici i lirici javlja leksika orientalnoga porijekla koja pokriva najrazličitije tematske oblasti. Zapažamo, međutim, da se ova dva vida narodnog stvaralaštva u rasporedu kvantitativnih razreda među sobom i znatno razlikuju. Dolazimo tako do zaključka da se u tim kvantitativnim međuodnosima formiraju, opet, tri **medurazreda**. **Prvi kvantitativni medurazred** čine turcizmi koji se po mjestu unutar svojih matičnih (epskih ili lirske) kvantitativnih razreda među sobom mnogo ne razlikuju. To su oni koji se odnose na odjevne predmete, obuću, nakit i sl., zatim na vjerski život; gradevinarstvo; gradanske titule, staleže, zanimanja (svi oni su i u jednoj i u drugoj poeziji uglavnom u prvom kvantitativnom razredu). Potom, nazivi za sude i pokućstvo i rodbinski nazivi (u epici i u lirici u drugom kvantitativnom razredu), kao i nazivi za dijelove tijela; muziku i igre; mirise; lov; medicinu i higijenu (iz trećih kvantitativnih matičnih razreda). U **drugome medurazredu** su turcizmi među kojima postoji samo djelimično slaganje u pripadnosti matičnim razredima. To su nazivi za platno i vez (u lirici prvi razred, u epici drugi), prirodu i prirodne pojave, zanate i zanatski alat (u lirici drugi razred, u epici treći), transportna sredstva, mjerjenje vremena, nazivi za životinje, zatim za poljoprivredu, šumarstvo, stočarstvo.

Treći kvantitativni međurazred formiraju turcizmi koji pokazuju izrazito neslaganje po stepenu zastupljenosti u epici, s jedne strane, i lirici, s druge strane. To su različiti vojni izrazi, nazivi za oružje i ratnu opremu, konje i konjsku opremu, koji su u epici na samome vrhu prvog razreda, a u lirici uglavnom u njenom trećem razredu. Zatim pravno-administrativni pojmovi, koji su u epici u prvom razredu, a u lirici u trećem. Potom nazivi za cvijeće, voće, povrće, koji su u lirici u samom vhu prvog razreda, a u epici u dnu drugog razreda. Dalje, geografski i topografski pojmovi, ulice i sl., koji su u lirici na vrhu drugog razreda, u epici u dnu trećeg razreda. Konačno, i nazivi za boje; u lirici u drugom kvantitativnom razredu, u epici u dnu trećeg razreda.

Suštinske razlike u pristupu životnim pojavama i u njihovom odbiru uslovljavaju, dakle, formiranje trećega kvantitativnog medurazreda u orijentalno leksičkim odnosima između narodne epike i lirike. Mada postojanje prvog pa donekle i drugog medurazreda upućuju na mnoge od zajedničkih crta materijalne i duhovne sfere čovjekova života, koji je svoj umjetnički iskaz našao u ovoj oblasti narodnog stvaralaštva. A sve to na jedan osoben način kroz orijentalni leksički sloj.

O JEZIČKOM PROUČAVANJU AL-HAMIJADO-LITERATURE

6.1. Proučavanje vlastite kulturne baštine u okviru bilo koje od humanističkih naučnih disciplina jedan je od najsloženijih činova u naučnom traganju. Savremena znanost krupnim i brzim koracima gazi u nova teorijska /sa/znanja, nudi sve brojnije teorijsko-metodološke uzorce i sve se to događa na širokim prostorima međunarodnih i svjetskih protoka naučnog djelovanja. Ta ogromna mašinerija čovjekovih traganja za istinama o sebi učvršćuje u nama nadu, ali u isto vrijeme gotovo nas i onespokojuje, unosi u nas osjećanje nemoći da se ta glomazna svjetska produkcija istraživačke misli makar i minimalno može pratiti i slijediti. Teorijska bogaćenja u kontekstu svjetske naučne dinamike svaku užu /"nacionalnu", "prostornu" i sl./ nauku postavlja pred nove zadatke, zadužujući je složenijim zahtjevima; teorijske univerzalije sve agilnije se šire, množe, sve naučnije iznalaze svoje moduse. Teorija i praksa u savremenoj nauci među sobom traže nova rješenja, a teorijska osmišljenost svega konkretnog u "haosu zbivanja" najfundamentalniji je aksiom modernog istraživačkoga postupka.

6.2. U tom kontekstu, tradicionalni metodi proučavanja vlastitoga kulturnog nasljeda u stalnom su mimohodu, neprekidno pritisnuti prirodnom i neminovnom potrebom za prilagodavanjem, transformisanjem, teorijskim obogaćivanjem, dakle, i zahtjevom svoga vlastitog prevazilaženja. Teorijska dostignuća u svjetskim razmjerama posebno obavezuju i ovaj vid istraživanja na stalna "konsultovanja" sa njima. Ipak, ova dostignuća u svjetskoj riznici čovjekove znatitelje nose sa sobom i velike dileme, koje same po sebi i nisu nove. Zapravo, u najširim razmjerama ostaje i dalje staro pitanje /koje se sad, porastom opšteg nivoa teorijske misli, i aktuelizira/ koliko teorija ide ispred konkretizacije, a koliko sam život u svojim pojedinačnim realizacijama za njom kaska, posustaje. Savremenu nauku i naglašenje muče pitanja dokle se stvarno teorijske postavke mogu razvijati i ne idu li one same, prirodom svoje "teoretičnosti", u neminovnost samociljnosti, otuđenosti, papirnatosti, neprimjenjivosti. Koliko je stvarno njihov razvoj sam posebi sklon da se "otuduje" od životne stvarnosti iz koje one proizilaze,

gubeći stvarne, primjenjive spone sa svakodnevnim životom čovjeka na ovoj planeti. Na takvu dilemu nadovezuje se i jedno još konkretnije pitanje: da li teorijska misao uopšte može biti prihvatljiva i onda ako se ona kao sistem uopštavanja ne može u cjelini primijeniti na neke od konkretnih prilika i uzroka proučavanja, ili je takva samo onda kad se njome može proučiti i objasniti koncretan uzorak kao cjelina, kakva se uistinu i javlja u stvarnosti? Takva krupna pitanja savremene misli postavljaju se i u svakoj od matičnih nauka, pa tako i u lingvistici.

6.3 Savremena lingvistička teorijska misao doživljava snažan razmah, mada je lingvistika nauka koja u ovom smislu ima vrlo jaku tradiciju i čitav jedan razvojni put kroz vjekove sve do našeg vremena. U svijetu je danas poznato već negdje blizu 3000 jezika, otkrivaju se novi, "plemenski" jezici, utvrđuje im se pismo, ozvaničavaju se kao službeni idiomi i sl. Ovako velik fond poznatih jezika u svijetu svojim konkretnim i gotovo nezamislivo brojnim materijalom omogućuje napredak i usavršavanje teorijskih modela u lingvistici. U takvoj opštoj svjetskoj klimi teorijske ekspanzije, istraživač kulturnih nasljeđa u lingvistici na materijalu vlastitog jezika nalazi se sve češće pred pitanjima i dilemama strategijske naravi. Naime, svakom lingvističkom istraživaču jasno je da je opštelingvistička pripremljenost za posao na konkretnom jezičkom materijalu neophodna i da od stepena njene postignutosti i usavršenosti uveliko zavisi učinak u bilo kojoj vrsti konkretnog istraživačkog poduhvata. Isto taj istraživač, pak, svjestan je i toga kako je tempo razvoja opštelingvističke produkcije takav da se on iz niza razloga ni ubližu ne može pratiti, a kamoli da se mogu usvajati konkretni modeli i ulaziti u njihova unutarsistematska rješenja. U takvoj objektivnoj klimi praktične bespomoćnosti istraživača kao individue u našim konkretnim uslovima /misli se na istraživače u serbokroatistici/ već godinama smo svjedoci /kako je to, uostalom, i u drugim naukama i njihovim disciplinama kod nas/ parcelisanja, fragmentarnosti, nerijetko i slučajnosti u izboru nekog od opštelingvističkih modela, pripadanju nekoj od "svjetskih škola" itd. Stara priča i stara istina o našoj sredini /u jugoslovenskim razmjerama/, koja teško uspijeva održati korak sa svjetskom produkcijom u oblasti znanja, ponavlja se uporno, čak i više aktuelizira. Ta priča nam djeluje kao neka stara ali vječna poema na koje smo navikli, koju smo prihvatali, "spoznajom" da smo bez stvarnih moći da je prevazidemo. I tako, sve se to dogada u jednom za nas, za naše "knjiške glave" prirodnom toku nemoći i strujanja; uvijek smo u nekom univerzalnom odnosu prema evropskoj i svjetskoj lingvistici, prema evropskim i "svjetskim" jezicima, i uvijek nastojimo biti što bliže svemu tome, što više u žiži, što uključeniji, a

time i "moderniji". I tu su upravo stalni naši konflikti, stalna naša nesnalaženja.

6.4. Konkretnе društveno-istorijske prilike u kojima smo se razvijali, izuzetno bagata slojevitost u ukrštanju različitih evropskih i neevropskih kultura na našem tlu formirali su i novi tip jednog specifičnog razvoja, iz čije osnovne odlike slojevitosti izrasta i novi kvalitet, i te kako samosvojan, i te kako sadržajan. Biti teorijski pripremljen za istraživanje vlastitog uzorka u našem konkretnom slučaju ne znači, dakle, samo to: biti u svjetskim zbivanjima jezičke misli. Naše okolnosti nalažu i jednu dodatnu, vrlo značajnu komponentu: **prilagođavanje teorijskih modela svojim prilikama i predmetu istraživanja**, njihovo provjeravanje na vlastitome materijalu.

Ali, takva potreba upravo i dovodi do krupnog paradoksa: teorijska misao u svjetskim zbivanjima dolazi do nas po pravilu iz velikih naučnih centara Evrope i Sjeverne Amerike i mi smo već odavno naviknuti, u nekakvoj gospodarećoj klimi naučne sredine koja **prima, a ne daje**, da ono što je vani stvoreno uzimamo kao samo po sebi "naučnije". Naravno, o značaju uklapanja u svjetske naučne i misaone tokove suvišno je govoriti. Ipak, ovdje se obavezno postavlja pitanje adekvatnosti teorijskih postavki nastalih u drugim sredinama, drugaćijim društvima, naučnim, napose jezičkim i kakvim sve ne uslovima, kad se radi o njihovoj primjenjivosti na konkretne prilike svoje sredine i sam predmet proučavanja.

Dolazimo tu i do sasvim konkretnog pitanja: postoje li uopšte takvi teorijski modeli nastali na strani koje mi bez njihove prethodne provjere i modifikacije možemo primijeniti u našoj lingvistici? Mada moramo biti svjesni svojih sadašnjih mogućnosti, ne možemo se otrgnuti činjenici da su nerijetki slučajevi kad takve modele čak moramo i odbaciti uz priznavanje da su neprimjenjivi, ali kad u isto vrijeme /za neke od specifičnih predmeta istraživanja/ naprosto **moramo** posegnuti za vlastitim teorijskim traganjima jer nam teorijske okvire za njih niko drugi ne može na adekvatan način utvrditi.

6.5. U kontekstu ovakvih, po našem mišljenju vrlo krupnih, pitanja pozabavićemo se i jednim konkretnim primjerom. Nedavno je na tribini Sarajevskog lingvističkog kružoka vođena diskusija o potrebama i mogućnostima jezičkih proučavanja alhamijado-literature nastale na našem tlu. Dr Srdan Janković je u uvodnom izlaganju o ovoj problematici iskazao svoje uvjerenje u to da se u skorije vrijeme na poslovima izučavanja jezika ove literature već trebaju očekivati konkretni poduhvati i početna ostvarenja. Pri tome je bio predložen i jedan pokušaj konkretizacije modela za istraživanje ovoga korpusa,

koji je dr Janković napravio po ugledu na transkripcijske modele što ih je, vezano za ovu problematiku, dao njemački orijentalista Verner Lefeld.¹

Poznato je, pak, da je najveći broj tekstova alhamijado-literature, od svih južnoevropskih zemalja koje u svojim nasljeđima imaju ovakvu književnost, nastao i sačuvan upravo na našem tlu. Ova vrsta literature predstavlja krupnu zanimljivost i specifičnost u istoriji naše pisane riječi. Unatoč tome i danas smo u situaciji da moguće modele za njeno izučavanje nalazimo na strani, da ne posjedujemo, na žalost, svoje pokušaje i razrade. Još uvijek su sasvim rijetki makar i ogledni pokušaji /kakav je onaj dra Srdana Jankovića/ da se između rješenja koja bi za sada, bar u teorijsko-metodološkom pogledu ukazala na put kojim u ovim istraživanjima već jednom treba krenuti, a koja bi za sada, bar u svojim osnovnim zahtjevima, odgovarala specifičnostima naše alhamijado-literature. Serbokroatisti i orijentalisti iz naše sredine do sada nisu uspjeli izanaći zajedničke oblike rada u ovoj oblasti, a samim tim nemamo ni konkretnije i sistematskije pokušaje stvaranja odgovarajućeg modela za ovakav složen posao.

6.6. Da mi danas za ovu oblast "nemamo svoje Lefelde" i da ih u kratkom roku ne možemo dobiti jasno nam je, ali samo uz neophodno objašnjavanje u kojem smislu se tako objektivan nedostatak shvata. U diskusiji na SALK-u iskazana je, naime, sumnja u to da mi možemo imati "svoje Lefelde", ali je ona iznesena u nedovoljno jasnoj formulaciji i neobrazloženom stavu. I upravo u ovakvim aršinima priznavanja "vlastite objektivne inferiornosti" mi sami sebe postavljamo u one naše stare, poznate ovisnosti od onoga što se stvara van naše sredine. Nerijetko se u našim lingvističkim krugovima barata nekakvim "realnim aršinima". To je neka vrsta našeg manirskog polazišta da smo u svjetskim razmjerama "nerazvijena naučna sredina". Ta "procjena", pak, ne shvata se kao proizvod istorijskog slijeda niti kao jasna dijagnoza kojoj je potrebna primjerena terapija već se uzima kao neminovnost kojoj ne treba obrazloženje i kojoj se zalud opirati. U takvoj atmosferi "realnog rasudivanja" /na žalost, nama još uvijek svojstvenoj/ ostajemo na nivou predubrđenja o sebi samima, koje je rezultat nanosa prošlosti, posljedica naše južnoslovenske geneze; stalnog ukrštanja i prisustva vanbalkanskih kultura na ovom tlu. Os-

1) Werner Lehfeldt, *Das serbokroatische aljamido-schriftum der Bosnisch-Herzegovinischen Muslime transkriptionsprobleme*, München 1969, str. 193.

tajemo time u stvari na nivou "nedovoljne obaviještenosti" o samima sebi i svojim vlastitim **realnim** mogućnostima. Jer **realne** mogućnosti čovjeka ili sredine nikad se nisu procjenjivale na nivou predubjedenja već uvek samo konkretnim aktivnostima u sferi stvaralaštva koje tek u svojim rezultatima svode račune i dovode do **realne** procjene o svojim snagama.

Proučavanje tekstova jedne literature nastale u specifičnim okolnostima našeg razvoja, u kombinaciji između arapskog /pisma/ i srpskohrvatskog jezika, u južnoslovenskim uslovima kontakata između ova dva jezika nužno zahtijeva i razradena teorijsko-metodološka stanovišta koja umnogome naprsto moraju biti uslovljena karakterom same problematike, samosvojnošću nastanka i formiranja jedne ovakve literature.²

6.7. U sastavu ovih razmišljanja okrenimo se nakratko i najkonkretnijem pitanju u vezi sa jezičkim proučavanjem alhamijado-tekstova: jesmo li mi u Bosni i Hercegovini, sa sadašnjim stanjem u razvoju lingvistike i naučnoga kadra u njoj, u stanju preduzeti organizovane oblike istraživanja ovoga korpusa? Na ovo pitanje, naravno, ni pojedinac niti bilo koja institucija ne mogu dati sasvim sigurne i obavezujuće odgovore. Realne mogućnosti u cjelini nisu takve da bi nam same po sebi davale pravo na samouvjerenost i olaki /verbali/ optimizam. Ali, isto tako, te mogućnosti nisu ni takve da bismo sebi mogli dozvoliti njihovo potcjenjivanje, u nekakvoj klimi "realističkog", "nenainvnog" prizemljjenja. Uz obaveznu pretpostavku da se i dalje nećemo braniti već uveliko otrcanim izgovorima da "mi ne možemo imati svoje Lefelde" i sl, realne naše mogućnosti bi nam u ovom trenutku mogle ponuditi i neka sasvim ostvarljiva rješenja, ali uz podrazumijevanje sagledavanja ključnih problema koji se pri tome javljaju.

Zapravo, osnovni problem, po našem mišljenju, bio bi u tome što mi ni do danas u našoj lingvistici nismo uspjeli iškolovati nove "profile" stručnjaka i naučnika koji bi sa podjednakom sigurnošću mogli

2) Mada se ovakva literatura javlja i u drugim južnoevropskim zemljama do kojih je dopirala osmanlijska ekspanzija, ona na našem tlu ima i najizraženije posebnosti. One se prije svega ogledaju u velikoj raznovrsnosti autora i tema, relativno dugom periodu njenoga postojanja, a naročito u njenoj vezanosti za genezu bosanskohercegovačkih Muslimana, specifičnosti njihovog formiranja i samosvojnosti u kontekstu naših višenacionalnih nasljeđa.

da se bave i problematikom orijentalnih jezika i problemima vlastitog, maternjeg jezika. Uske specijalizacije u tom smislu, za ovakve vrste poslova, danas se pokazuju i te kako kratkoročnim i javljaju se ozbiljnim i ključnim uzrokom naše stvarne nepripremljenosti za konkretan posao u sferi kontaktne lingvistike /sa međusobnim prožimanjem elemenata dvaju jezika iz različitih jezičkih skupina/. Postavlja se po tom i pitanje možemo li mi stvarno takve kadrove, izmjenama u režimima redovnih i postdiplomskih studija, u dogledno vrijeme i dobiti. I dr Srdan Janković u svojoj diskusiji na SALK-u odlučno se zalaže za iznalaženje rješenja putem redovnog i postdiplomskog studija koji bi naporedo obuhvatili serbokroatistiku i orijentalistiku, proizvodeći stručnjake-specijaliste za istraživanje problematike vlastitog jezika formirane u kontaktu sa orijentalnim jezičkim elementom. Ni nama se, uistinu, ne čini da bismo na neki drugi, brži ili jeftiniji, a i sigurniji način, mogli dobiti takve svoje kadrove.³ Stoga smo i sami mišljenja da bi nastava i studij serbokroatistike i orijentalistike na Filozofskom fakultetu u Sarajevu u ovom smislu konačno trebalo usaglasiti i što prije iznači rješenja od zajedničkog interesa za čitavu našu naučnu i kulturnu sredinu. Na žalost, o takvoj potrebi se kod nas još uvijek samo govori, a ništa konkretno se još ne poduzima. Očito je stoga da nam nedostaje sinhronizovana akcija koja bi se prije svega /uostalom i jedino/ rukovodila stvarnim potrebama istraživanja kulturnog nasljeda ovog našeg podneblja. Parcelisanja institucionalizirajućeg tipa, uska gledanja i odbrane nekakvih "svojih interesa", ometaju nam napredak i sputavaju nas. Zbog svega toga mi i do danas / unatoč огромном napretku nauke uopšte, lingvistike također, i u svjetskim i u našim razmjerama/ još uvijek imamo samo klasične tipove stručnih i naučnih radnika, upućene u problematiku samo jednog jezika /maternjeg ili nekog stranog/. Nemamo, dakle, one koji bi se dobro snazili i u jednoj i u drugoj problematici, sem časnih

3) Posebno je pitanje, vrlo praktične naravi, na koji način bi se taj novi kadar okupljaо, u okviru koje institucije /ili više njih/ bi radilo i sl. Za sada se sa velikom vjerovatnošću može reći da bi Orijentalni institut u Sarajevu i Institut za jezik i književnost u Sarajevu, zajedno sa Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Filozofskim fakultetom u Sarajevu, tu svakako našli svoj novi stručni i naučni kadar, uz čije izrastanje bi se sasvim realno i sa punom društvenom opravdanošću mogli i započinjati i širiti naučni projekti međuinsticujskog karaktera. Takav novi kadar bi u stvari jedini i mogao, pod okriljem pomenutih institucija, odgovoriti potrebama osvjetljavanja ovakve i slične problematike, sve u svrhu saznavanja istina o krupnim detaljima u mozaiku naše kulturne prošlosti i njene autent čnosti.

izuzetaka. Kad se radi, pak, o kontrastivnim istraživanjima na materijalu svog jezika i onog sa kojim je maternji jezik bio u kontinuiranijem međusobnom dodiru, dolazimo uvijek do samo jednog, gotovo poražavajućeg saznanja: u serbokroatistici nemamo angažovane /na rješavanju nekih njenih krupnih problema/ orijentaliste, germaniste, romaniste i dr. malo su upućeni /izuzimajući, opet, časne izuzetke/ u probleme maternjeg jezika, naravno one naučne. Pored takve činjenice стоји još jedna: među serbokroatistima nemamo veće poznavaoce problematike drugih jezika, čime se, vidimo, krug zatvara. Naše "ekipe" serbokroatista i orijentalista i dalje rade kao dvije zasebne organizacione cjeline, baveći se svojim različitim predmetima posmatranja. Mada one djeluju u istoj sredini i, prije svega, za potrebe te sredine, među ovim dvjema lingvističkim organizacionim jedinicama ostaje i dalje taj stari jaz, gluvača ili, u najboljem slučaju, nagluvost, u odnosima jednih prema drugima. A sve to u kontekstu zajedničkih problema kulturne sredine, koji se na pravi način mogu rasvjetljavati i rješavati **jedino** saradnjom jednih i drugih /takav jaz, uostalom, i u odnosu je između serbokroatista i germanista, romanista i sl./.

6.8. Zbog svega ovoga za sada nam preostaju jedino konkretni oblici saradnje između ovih klasičnih tipova lingvističkog kadra, na materijalu alhamijado-literature između serbokroatista i orijentalista, sa zajedničkim sluhom za istu problematiku. Organizacioni problemi pri ovakvim oblicima saradnje javljaju se i to nam je svima jasno. Pored tih problema objektivne naravi postoje i oni subjektivni, koji su u samim ljudima. Oni se prije svega javljaju u našim predstavama o primarnosti i sekundarnosti u naučnim interesovanjima u onim odnosima /teorijsko: primijenjeno/ o kojima smo ranije govorili. Čvrsto su ukorijenjeni u našim lebdenjima i lutanjima između širokih prostora teorijske lingvistike, s jedne strane, i stvarnih potreba društva i zajednice kad se radi o istraživanjima i najsloženijih vidova naših kulturnih vrijednota s druge strane. Apetiti su nam često razapeti između primamljivih teorijskih širina u svjetskim zbivanjima i svoga konkrenog materijala, pa završavaju u nesnalazeњima na kursu svojih matičnih istraživačkih voda. Ostajemo tako okrenuti nekim obećanim nimfama teorijskih razuđenosti bez dovoljno snage ili čak i volje da ih na najbolji način iskoristimo da bismo što uspješnije objasnili neke elemente vlastite geneze.

6.9. Da bismo ilustrovali takve naše razapetosti i naše jalove nerealnosti, parafraziraćemo misao jednog našeg orijentaliste /inače univerzitetskog profesora/, koji u neobaveznom razgovoru, kad se poteglo pitanje učešća orijentalista u razrješavanju nekih pojava u našem jeziku što prije svega /prema dosadašnjim tumačenjima u

serbokroatistički koja preovladavaju/ proističu iz kontakata sa orijentalnim jezicima, smatra da se naši orijentalisti ne mogu i "nemaju vremena" baviti "takvim sitnicama" i da su oni usmjereni "znatno šire". Dakle, takvim razapetostima i takvim "polupanim lončićima" robuju nam autoritativnije naučne glave. Ovdje, dakako, prepoznajemo nespremnost da se izvagaju stvari i osjete autentičnedruštvene i naučne potrebe sredine. Takva rasudivanja teže dostignućima koja moraju biti odvojena od "prozaičnosti" svojih domaćih problema i tokova. Ni naš intelektualni naučni "krem", na žalost, ne ispljuje nam se prečesto iz ovakve svoje inferiore ljske.

U ime stvarnih, autentičnih interesa naših društvenih nauka i naše društvene misli uopšte, morali bismo i znatno češće otvorenim dijalogom razgovarati o ovakvim i sličnim problemima. Njihovim realnim sagledavanjem u takvim dijalozima mogli bismo se na mnogo adekvatniji način, cjelishodniji i za našu i za svjetsku nauku, uklapati u tokove razvoja društvene misli, bez ikakvog zakidanja niti teorijskim niti na praktičnim istraživačkim potrebama. Sve to u težnji da odgovorimo zahtjevima ove sredine, da iznademo prava rješenja u skladu sa njenim stvarnim mjestom i specifičnošću u evropskom i vanevropskom kontekstu fenomena kulturnih geneza.

NEKE SPECIFIČNE POJAVE U GOVORIMA MUSLIMANA

Arealna projekcija u odnosu na srpskočrvački i
širi slovenski rečen

7.1 Predmet ovoga rada je proučenje jedne slovenske konsonantske magije, čiji arealnički i teritorijalni karakter podučaje na to da se u istraživanim pojedinim osnovama dočini ustanar učinkog od dijalekata veće okruženje značajnog uplaćivanja faktora prostorne difuzacije. Pokušavajući učestati na učinku promicanja strukture teritorijalnog jezikovog differenciranja i kad se radi o jednoj izgost, deaktiv, u preostalim strukturama magije. U tom smislu, naš posmatranje je u skladu sa teorijom arealne diverzitete arči pojava arealne jenzike koji je u skladu sa arealnim i arealno-sistematskim arčima; 2. tumačimo je u skladu sa teorijom arealne diverzitete arča pojava arealnih razdobljenih, razlikujućih, ali u skladu sa mogućnostima drugog faktora motuđenosti kontakta; 3. učesniči su mogućnostima drugog faktora motuđenosti kontakta; 4. učesniči su mogućnostima drugog faktora motuđenosti kontakta; 5. učesniči su mogućnostima drugog faktora motuđenosti kontakta.

DIJALEKATSKA BAZA

Predmet našeg analiza je, takođe, nešto specifično, odnosno izvedeno sa teritorijalnom razdobljenjem i strukturalnim raspoređivanjem dijalekatske magije novih drugih, bezobzirno centralnim i južnokaravanskim govorima kojima se takođe doveđe u vezu sa faktorom motuđenosti kontakta. Predmet našeg analiza je, takođe, nešto specifično, odnosno izvedeno sa teritorijalnom razdobljenjem i strukturalnim raspoređivanjem dijalekatske magije novih drugih, bezobzirno centralnim i južnokaravanskim govorima kojima se takođe doveđe u vezu sa faktorom motuđenosti kontakta. Predmet našeg analiza je, takođe, nešto specifično, odnosno izvedeno sa teritorijalnom razdobljenjem i strukturalnim raspoređivanjem dijalekatske magije novih drugih, bezobzirno centralnim i južnokaravanskim govorima kojima se takođe doveđe u vezu sa faktorom motuđenosti kontakta.

7.2. Glavna kombinacija svih primljenih centralnih + sonanta, n., s' i ū u slovenstvu jedinstva i dijeljenosti je žesta. Prema tvrdog pojedinca, potvrđuju se optičke u približenju glasova /t/ i /s/, /s'/ i /s'', /d/ i /t/, ali i u veću razstavljanju: sonanta, graničenje, dijeljenje, /d/ i /s/, /d/ i /s''. Ova draga neprava određenost uvećana je ka iimplikacijama glosa u sajtu sa sljubom odličnom vremenskom serijom ponajvećeg dobiti otvorenog nazivnog glasa* (27, 16), u vrbak, ulicnjere na kraju reda. O zakonozajedinstvo između u grupama kontaktnih + sonanta kojima vede u slovenstvu jedinstva i dijeljenosti svrši je pitanje (16, 17), a naiđe uvećana grada te dijalekata slovenstvu jedinstva i dijeljenosti na širi slovenski karakter sonantne grupiranizacije (koje u telitu obuhvata 80%). Iz dosadašnjih preučavanja, prema našem dostupnoj literaturi, vidljivo je

DIALEKTYKA RAZY

NEKE SPECIFIČNE POJAVE U GOV- ORIMA MUSLIMANA

Arealna projekcija u odnosu na srpskohrvatski i širi slovenski teren

7.1 Predmet ovoga rada je praćenje jedne slovenske konsonantske izoglose, čiji unutarlingvistički i teritorijalni karakter upućuje na to da se u istraživanjima pojedinih od problema uočenih unutar nekog od dijalekata valja okrenuti cjelovitijem sagledavanju faktora prostorne diferencijacije. Pokušaćemo ukazati na važnost proučavanja strukture teritorijalnog jezičkog diferenciranja i kad se radi o jednoj izoglosi, dakle, o proučavanju strukture izoglose. U vezi s tim, nas posebno zanimaju tri momenta: 1. karakteristike areala pojave unutar jezika koji je poznaju, odnosi među areama i svojstva slovenskog areala; 2. tumačenje porijekla pojave sagledane u njenom teritorijalnom raslojavanju, vezano za mogućnost uticaja faktora međujezičkih kontakata; 3. odnos izoglose prema strukturi teritorijalne diferencijacije nekih drugih izoglosa u centralnim štokavskim govorima koje se također dovode u vezu sa faktorom međujezičkih kontakata. Predmet naše analize je, dakle, najšire uzeto, odnos između strukture teritorijalne jezičke diferencijacije i prirodne pojave u dijalektu; koliko konkretna teritorijalna struktura upućuje na unutarlingvistički karakter izoglose, a koliko se ona može dovoditi u vezu sa mogućnošću vanlingvističke uslovljenonosti, u našem slučaju, faktorom međujezičkog kontakta.

7.2. Glasovna kombinacija zvučni praskavi dental **d+sonanti n, n' i l** u slovenskim jezicima i dijalektima je česta. Proces njenog mijenjanja nerijetko se ogleda u gubljenju ploziva /dn>n, dn'>n', dl>l/, ali i u vidu uspostavljanja sonantne geminizacije; **dn>nn, dn'>nn', dl> ll**. Ova druga pojавa određuje se kao "jaka implozija glasa n sa jačim nazalnim odlivom vazdušne struje poslije čega dolazi običan izgovor nazalnog glasa" /37, 160, v. spisak literature na kraju rada/. O zakonomernosti izmjena u grupama konsonant+sonant koje se vrše u slovenskim jezicima i dijalektima već je pisano /16;19/, a nas ovdje ne zanima građa iz dijalekata slovenskih jezika kao potvrda za širi slovenski karakter sonantne geminizacije /dalje u tekstu skraćeno SG/. Iz dosadašnje proučenosti, prema nama dostupnoj literaturi, vidljivo je

da se SG javlja u dijalektima sve tri grupe slovenskih jezika. Zadržaćemo se na potvrdama iz srpskohrvatskih i bugarskih govora /južnoslovenska grupa/, ruskih, bjeloruskih i ukrajinskih /istočnoslovenska/ i slovačkih /zapadnoslovenska grupa/.

7.3. U srpskohrvatskim govorima SG se javlja i u korijenu riječi i na granici korijena i sufiksa, nevezano za broj slogova /ne pojavljuje se jedino u jednosložnim riječima kad su one nosioci akcenta/. Vrsta i pozicija akcenta ne utiču na ovu izmjenu, a tako je i sa pozicijom u odnosu na vokale koji prethode ili slijede. Jedino ograničenje koje se da uočiti je u položaju kad se ispred grupe **dn**, **dn'**, **dl** nalazi vokalno **r**; tada ni u govorima koji znaju za SG ne dolazi do izmjene /mrdne, vrdne; sprdn'a; svrdlo i sl./. SG se javlja samo u štokavskim govorima, a najkarakterističnija je za ijekavskoštakavskе istočnobosanske govore Muslimana. Daćemo odgovarajuće primjere iz istočnobosanskih govorova /bez posebne lokalizacije, koja se inače precizira u okviru obrade ovih govorova za doktorsku disertaciju /14, 323-328/:

Dn>nn u dvosložnim riječima: **pónnē**, **rúnník**, **ðnnos**; **glánnna**, **jánnna**, **hlánna**, **žénnna**; **pánném**, **znánném**, **ðánném**, **bínně**, **hlánně**, **jénnna**, **jénni**; **zgònno**, **gánnno**.

Dn>nn u trosložnim riječima: **nárenník**, **prèdranník**, **rásanník**, **pónnica**, **sjénnica**; **slòbonna**, **náronná**, **vrijénnna**; **ùpanně**, **nánnio**, **ponnèse**; **ðnnekud**, **nèzgono**.

Dn>nn u četverosložnim riječima: **priјès'enník**, **jennòcjevka**, **izvinnica**; **nějennáka**, **neùrenna**, **čunnovátni**; **ðnnijela**, **nannèsem**; **jěnnostavno**.

SG imamo i u jednosložnim riječima kad se one akcenatski naslanjaju na prijedlog, kad se akcenat prenosi na proklitiku:

sà nna /=sa dna/, **dò nna**, **nà nnu**, **pri nnu**, **ù nnu**.

Ona se javlja i u slučaju kad se d sa kraja prijedloga veže sa sonantom **n** na početku riječi, koja ide u sastav prijedloške sintagme:

prè nnas /=pred nas/, **prè nnama**, **pò nnoktom**.

Takva izmjena ide i u pozicijama gdje imamo ostatke starog prenošenja na proklitiku:

pò nnogu, **pò nnebom**, **pò nnóž**.

SG imamo i u slučajevima kad se akcenat ne prenosi na prijedlog:

ko nnéně /=kod nene/, **o nnáně** /=od nane/.

Ista izmjena vrši se i u vezi prilog+glagol u kojoj su obje riječi akcentovane:

níka nnijèsam /=nikad nijesam/, **níka nnisu**, dòsa nnjje /=dosad nije/, kà nnalèti /=kad naleti/.

Izmjenu dn/**nn** imamo i u slučaju kad se vokal i redukuje između **d i n**:

gònné /=gódine/; túnná /=tudina/, vónná /=vodina/.

Izmjena dn>**n'n'**:

lán'n'ík /=za pčeles/, **zán'n'zák** /=na splavu, koji upravlja zadnjim dijelom splava/, **Bán'n'í dán**, **rán'n'a**, **klán'n'a** /=za pšenicu, pri žetvi/, ù **Klan'n'u** /=od Kladanj, ù **Sren'n'ém** /=od Srednje/, **prén'n'í**, **zán'n'í**; **oglán'n'ela**, **ožén'n'ela**; **ðsren'n'e**.

Do ove izmjene dolazi, kao i kod dn>**nn**, kad se akcenat prenosi na proklitiku:

ò n'n'ega, ò n'n'ihke, kò n'n'e, prè n'n'eg.

Izmjena je vezana i za poziciju staroga prenošenja:

kò n'n'ega', pò n'n'ega.

Izmjena dl>**ll**:

séollo /=sedlo/, **u sèlla**, **SÉllar** /=prezime/, **séllaník** /=konj koji se sedla, služi za jahanje/, ölluca, pölloga; **ollètio**, ölleće; **ollikován'e**. Takvu izmjenu imamo i u sintagmi sa prilogom pod akcentom:

kä lli /=kad li/, tå lli /= tad li/.

Geminacija dl>**ll** javlja se i poslije redukcije vokala i između **d i l**: **villa**, **obnèvilla**.

U fonetskom sistemu govora Muslimana istočne i jugoistočne Bosne postoje udvojeni glasovi **nn**, **n'n'**, i **ll** kao posebne fonetske jedinice, ali se one javljaju i kao fonološke jedinice Fonološki kvalitet geminatnog izgovora javlja se npr. u ovim slučajevima:

ponnèsi /=podnesi/: **ponèsi** /=od ponjeti/, **nànnio** /=nadnio/: **nànnio** /=od nanjeti/, pò nnòž /=pod nož/: pò nož /=po jedan nož/, gònné /=od godina/: gòne /=od goniti/; **rán'n'a** /=radnja/: rán'a /=vrsta kruške ili šljive/, **klán'n'ě** /=od kladnja, za pšenicu/: **klán'e** /=od klati/, pò n'n'egä /=pod njega/: pò n'ega /=npr. doći po njega/: **séollo** /=sedlo/: **sèlla**, **ville** /=od vidjeti/: **vile** /=za kupljenje sijena/.

U bugarskim govorima, prema gradi bugarskog dijalektološkog atlasa, situacija je kao i u srpskohrvatskim dijalektima /ovdje ilustrovanim gradom iz ijkavskoštakavskih istočnobosanskih govora/; ni u njima se ne mogu uočiti posebni uslovi za vršenje SG. Do nje, naime, dolazi u različitim pozicijama. U materijalu bugarskog atlasa imamo primjere za izmjenu

дн > нн: бенна, гланину, женни, панни, сенни [4,69], *цанница, руннини* [4, 70], *попнинача* [4,70], *пиннашки* [4, 145], *пинноже* [4, 187], *планне* [4, 188], *планнйна*, *планнйна* [4, 188], *уланничку* [4, 59].

I prof. Stojkov u svojoj Dijalektologiji daje primjere za SG: *гланица, женна, сенна* [34, 79], *пана, анна, гланни, стрянната* [34, 137].

U ruskim dijalektima iz literature su nam izmjene *дп > пп и дп' > п'п'*:

ланна//ланно [17, 21], *ланно* [17, 21; 32, 264] *анно* [32, 264], *сунно* [32, 264], *беныу* [17, 21], *анна* [6, 348], *онно* [32, 350], *анная* [6, 348], *анную* [6, 358], *анному* [6, 369], *анных* [6, 358], *винно* [32, 264], *скланной* [6, 347], *мениныу* [31, 94], *труинное* [6, 347], *холонна* [6, 369], *досинно* [32, 350], *обинно* [32, 350], *аннако* [32, 264]; *три-нни* [32, 264], *за-нно* [32, 264], *на нно* [6, 424], *н'-ем = дн-ем* [30, 91], *пон'н'а* [30, 91], *пон'н'ал* [6, 379].

I za ruske govore konstatuje se fonološka vrijednost SG. Tako u Ruskoj dijalektologiji pod redakcijom Avanesova i Orlove stoji da "удвоенный согласный н может служить для различения значений по сравнению с неудвоенной фонемой н, ср. /н/а и /н/а/ род. п. ед. ч. от. *дно/*, *мё(н)а* и *мё/н/а* прилагательное ж.р. *мёдна* со стяженным окончанием, распространенное в тех же говорах/ и др. под. Таким образом, значение двойного н в системах консонантизма соответствующих говоров является достаточно ощутительным" [30, 91].

Za bjeloruske dijalekte uzimamo ove primjere SG, sa izmjenom *дп > пп и дп' > п'п'*, kao i ruskim govorima:

мённы [7 II, 478], *ланны* [7 II, 478], *роинны* [7 II, 478], *ланна* [7 II, 478], *онно* [7 II, 478], *у анну'* [7 II, 479], *оннеу* [7 II, 479], *онна* [7 II, 479], *нүнно* [16, 78], *труинно* [7 II, 479], *халбинна* [7 II, 478], *халонны* [7 II, 478], *досинна* [7 II 479], *наубинна* [7 II, 478], *уалбинны* [7 II, 478], *марунна* [7 II, 478], *аб'инна* [7 II, 478], *слобинно* [16, 78], *роинная* [7 II, 478], *халбиннау* [7 II, 478]; *ц'ан'ёрашн'еуа н'н'а* [7 II, 479], *ван'н'и* [7 II, 478], *гон'н'и* [16, 78], *с'ан'н'и* [7 II, 478], *тын'н'и* [16, 78], *спон'н'и* [7 II, 479]; *сайбн'н'а* [7 II, 478], *с'авбн'н'и* [7, II, 478], *исподн'н'и* [7 II, 478]; *рон'н'ен'кауа* [7 II, 478]

Iz ukrajinskih govora imamo primjere za geminaciju *дн>пп, дн'>п'п', дл>лл: ннис* [16, 78], *зянниу* [6, 78], *не гонна* [16, 78], *в'ид онного* [16, 78], *б'инного* [16, 78], *перённий* [16, 78], *плённе* [16, 78], *спинниц'a* [16, 78], *у великоиному* [16, 78]; *в'и н неуи* [16, 78], *до попун'н'е* [16, 78], *в'ин'н'ого* [16, 78], *ппан'н'гу* = *пъмь днеп* [16, 78], *риллыу* [16, 79], *быллуна* [16, 79], *справелливим* [16, 79].

Slovački govor, prema literaturi i slovačkom dijalektološkom atlasu, znaju za sva tri vida SG:

Dn>nn: chlanno (18, 93; 104), *hlanni* (3, 132), *lanni notki* (18, 93), *jennako* (8, 103), *otpolenna* (18, 98), *pon nosom* (29, 77-78).

Dn>n'n': oňnik (3, 132; 29, 77-78), *stuňha* (3, 132; 18, 104; 29, 77-78), *paňne* (18, 104), *saňti si* (3, 132), *uraňhik* (18, 78), *poráňne* (18, 103), *dva ţňi* (18, 103), *roň ťebom* (29, 77-78).

Dl>ll: sallo (3, 131; 29, 77-78; 18, 105), *šillo* (18, 93; 29, 77-78; 3, 131), *sellák* (3, 131; 18, 98 i 103), *sellár* (18, 104), *villi* (3, 131; 29, 77-78; 18, 98), *palla* (3, 131; 29, 77-78) *polla* (3, 131), *zrlla* (18, 104), *bollo* (3, 131), *vella* (3, 131), *salla si* (3, 131), *zuballo* (29, 77-78; 3, 131), *strašillo* (18, 104; 3, 131), *žhallo* (3, 131), *divalio* (18, 104), *naprálli* (3, 131), *mollit' sa* (3, 131), *zasalla si* (18, 104), *ukralla* (3, 131), *spravellivi* (3, 131), *pollipú* (29, 77-78), *pollavicú* (29, 77-78), *hrľo* (3, 291), /primjer *hrľo* kazuje da se ovdje, za razliku od stanja srpskohrvatskom, *dl* mijenja i iza *rU*.

Primjeri iz govora istočnoslovenskih i zapadnoslovenskih jezika pokazuju da se SG ostvaruje pod unutarsistemskim uslovima kakvi su u gradi utvrđeni i za južnoslovensku grupu. SG je, dakle, šira slovenska inovacija i u unutarlingvističkim okolnostima njenoga nastanka nema bitnih razlika među dijalektima sve tri slovenske grupe.

7.4 Nas posebno interesuje lingvogeografska strana ove slovenske inovacije, prvo, unutar dijalekata zasebnih slovenskih jezika, drugo, za slovenski areal u cijelini. U srpskohrvatskim govorima SG nije raširena pojava. Javlja se na jednom manjem dijelu centralnog štokavskog terena, i to u ijekavskoštakavskim i ijekavskošćakavskim istočnobosanskim i srednjebosanskim govorima Muslimana /v. Kartu 1/.

Za pojavu SG, naime znaju, idući od zapada prema istoku, govor starih zeničkih Muslimana /1, 35/, govor visočkih Muslimana /8, 42/, kao i nešto šire srednjebosanske ijekavskošćakavске zone kreševsko-lepeničkog kraja /20, 374; 36, 306-307/, ijekavskošćakavski govor južno od Krivaje /5, 140/, pa i stari sarajevski govor /15, 82 i 88/. Ijekavskoštakavski istočnobosanski govor Muslimana, istočno od Sarajeva do Drine pa i nešto dublje na njenoj desnoj obali, u donjim tokovima Rzava, Lima i Čehotine, SG imaju kao sistemsku osobinu /14, 323-335/. Ovi govorovi su u srpskohrvatskom dijalektском kompleksu centar SG; kako se udaljavamo od istočnobosanskog ijekavskoštakavskog terena ova osobina u govorima Muslimana slabí, a potom iščezava /21, 190-191; 22, 250/. Ako bacimo pogled na areu SG u srpskohrvatskim govorima /v. Kartu 1/, uočićemo njene sljedeće osob-

ine: 1. area nije velika; zauzima mali prostor u centralnom štokavskom dijelu, 2. njen oblik upućuje na svojstvo kompaktnosti; idući od Drine prema zapadu, javlja se u prostoru do doline Bosne i nešto dublje ka jugozapadu, kao obilježje strukture, čini se, jedino na terenu istočno od Sarajeva. Njenu kompaktnost moguće je ograničiti, dakle, na prostor između gornjih tokova Drine i Bosne. Na drugim stranama štokavskog narječja SG nije zabilježena; nemamo njeno rasipanje po oazama /v. Kartu 1/.

Karta 1: Izoglosa SG u govorima srpskohrvatskog jezika

U bugarskim govorima SG je raširenija nego u srpsko-hrvatskim dijalektima. Prema materijalu bugarskog atlasa, ona je najraširenija u istočnim govorima, osobito u sjeveroistočnim /4, 109; 4, 213; 4, 311; 4, 215/. Na zapadu nije nepoznata, ali je rijeda nego na istoku /4, 311; 4, 215/. Mada jedino za izoglosu SG u govorima srpskohrvatskog jezika imamo preciznija određenja, a za terene drugih slovenskih jezika ona su relativna /zbog ograničenja dostupnosti literature npr./, ipak možemo ukazati i na osnovna svojstva area SG u bugarskom i drugim slovenskim jezicima. Area SG u bugarskim govorima pokazuje

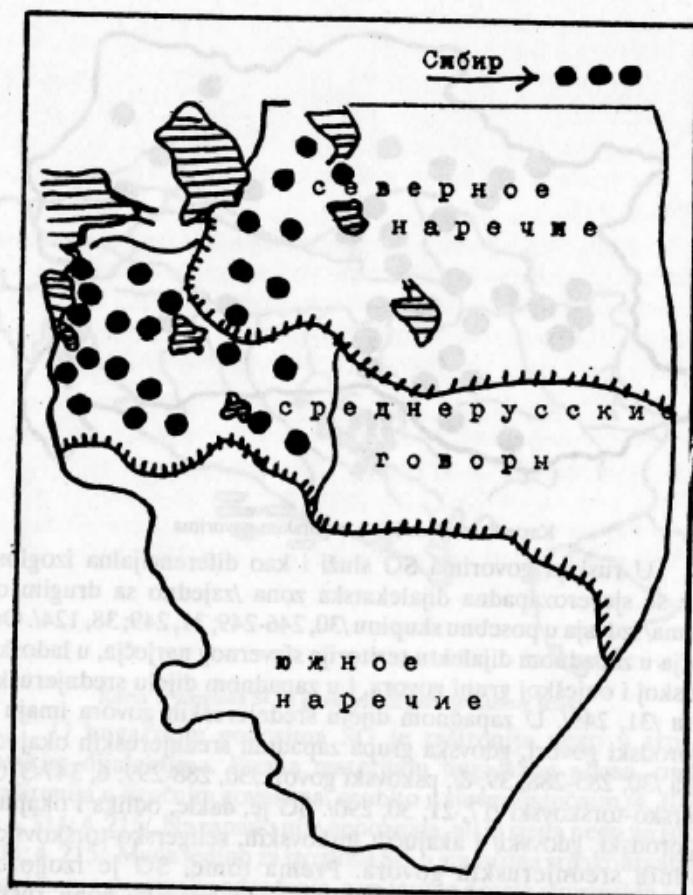
drugačija svojstva od aree u srpskohrvatskim govorima: 1. zauzima veliki dio bugarskog dijalekatskoga kompleksa /u srpskohrvatskom jeziku zauzima mali dio/; 2. oblik aree ukazuje na njenu difuznost - rasturenja je nejednakom gustinom po bugarskom dijalekatskom prostoru /u srpskohrvatskom ona je kompaktna/. Dodajmo to da se SG javlja i u Besarabiji, bugarskim iseljeničkim govorima u SSSR /2, 38; v. Kartu 2./

Karta 2: Izoglosa SG u bugarskim govorima

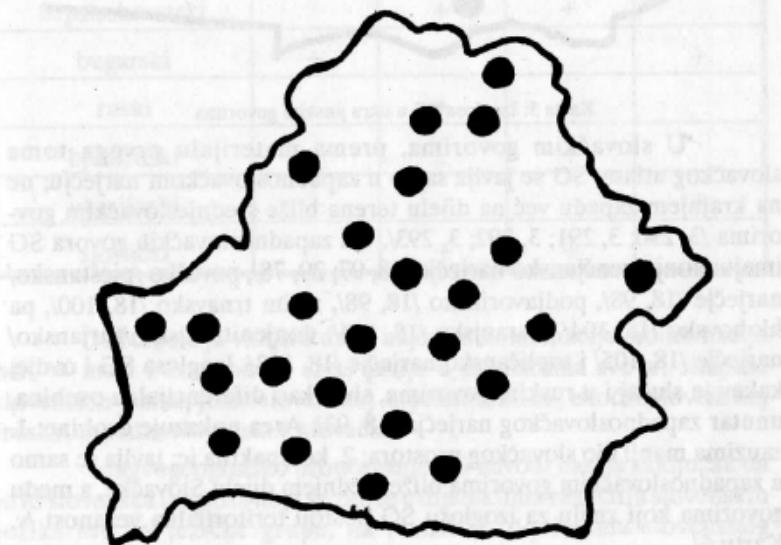
U ruskim govorima SG služi i kao diferencijalna izoglosa; njome se sjeverozapadna dijalekatska zona / zajedno sa drugim osobinama/ izdvaja u posebnu skupinu /30, 246-249; 31, 249; 38, 124/. Ona se javlja u zapadnom dijalektu teritorije sjevernog narječja, u ladoško-tihvinskoj i onješkoj grupi govora, i u zapadnom dijelu srednjjeruskih govora /31, 249/. U zapadnom dijelu srednjjeruskih govora imaju je novgorodski govor, gdovska grupa zapadnih srednjjeruskih okajućih govora /30, 285-288; 39, 8/, pskovski govor /30, 288-299; 6, 347-370/ i seligersko-torškovski /17, 21; 30, 290/. SG je, dakle, odlika i okajućih /novgorodski, gdovski/ i akajućih /pskovskih, seligersko-torškovskih/ zapadnih srednjjeruskih govora. Prema tome, SG je izogolosa karakteristična za čitavu sjeverozapadnu dijalekatsku zonu ruskog jezika. Sem toga, istraživači je nalaze i u različitim istočnijim i zapadnijim sibirskim govorima /32, 264 i 350/, mada se njeno prisustvo

u njima tumači uticajem geminatnog izbora u sjevernim ruskim govorima evropskog dijela /32, 350/. Area SG u ruskim govorima pokazuje svojstva: 1. nije velika u odnosu na prostiranje ruskih govorova; 2. kompaktna je, ne računajući prisustvo SG u sibirskim govorima. Ta kompaktnost, naime, uslovjava da se i po osobini SG sjeverozapadna dijalekatska zona izdvaja u posebnu skupinu; za izoglosu SG ne znaju ostalih sedam dijalekatskih zona ruskog jezika /v. Kartu 3/

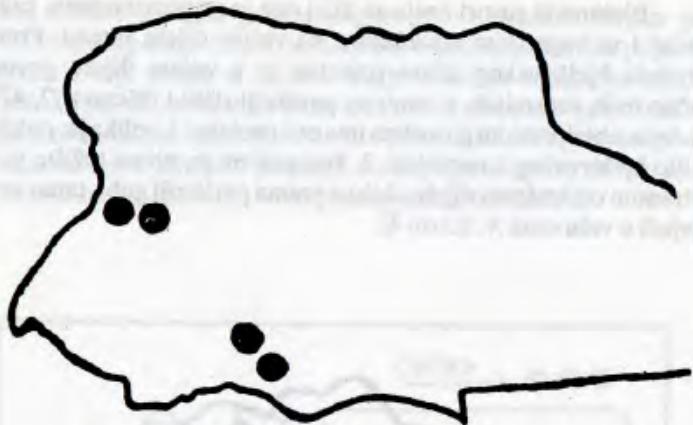
Karta 3: Izoglosa SG u ruskim govorima

Bjeloruski govori znaju za SG i ona je rasprostranjena, kakav je slučaj i sa bugarskim dijalektima, na većem dijelu terena. Prema materijalu bjeloruskog atlasa prisutna je u većem dijelu govorâ, naročito onih centralnih, a samo na periferiji slabî i iščezava /7, 478 i 479/. Area u bjeloruskim govorima ima ove osobine: 1. velika je; pokriva veći dio bjeloruskog kompleksa; 2. kompaktna je; njeno težište je na prostranom centralnom dijelu, dok se prema periferiji gubi, tamo se ne javljači u vidu oaza /v. Kartu 4/.

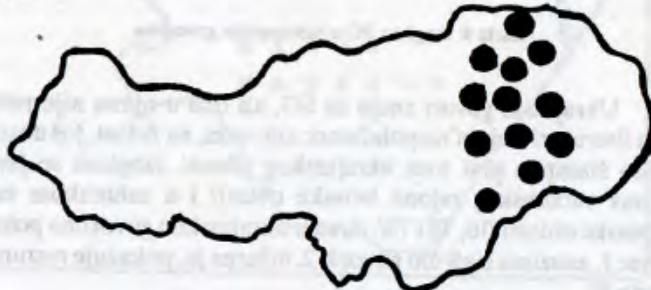
Karta 4: Izoglosa SG u bjeloruskim govorima

Ukrajinski govori znaju za SG, ali ona u njima nije raširena /prema literaturi kojom raspolažemo; nije nam, na žalost, još dostupan nedavno štampan prvi tom ukrajinskog atlasa/. Izoglosa se javlja u govorima turkovskog rajona Ivovske oblasti i u zahorskem rajonu zakarpatske oblasti /16, 78 i 79/. Area u ukrajinskim govorima pokazuje svojstva: 1. zauzima mali dio govorâ; 2. difuzna je, pokazuje rasturenost /v. Kartu 5/.

Karta 5: Izoglosa SG u ukra jinskim govorima

U slovačkim govorima, prema materijalu prvoga toma slovačkog atlasa, SG se javlja samo u zapadnoslovačkom narječju; ne na krajnjem zapadu već na dijelu terena bliže srednjeslovačkim govorima /3, 290; 3, 291; 3, 292; 3, 293/. Od zapadnoslovačkih govorova SG imaju: donjotrenčansko narječe /18, 97; 29, 78/, povaško /pještansko/ narječe /18, 98/, podjavorinsko /18, 98/, zatim trnavsko /18, 100/, pa hlohovsko /18, 104/, nitranjsko /18, 104/, donjenitranjsko /šurjansko/ narječe /18, 105/ i topličansko narječe /18, 103/. Izoglosa SG i ovdje, kakav je slučaj i u ruskim govorima, služi kao diferencijalna osobina, unutar zapadnoslovačkog narječja /18, 93/. Area pokazuje osobine: 1. zauzima manji dio slovačkog prostora; 2. kompaktna je; javlja se samo u zapadnoslovačkim govorima bliže srednjem dijelu Slovačke, a među govorima koji znaju za izoglosu SG postoji teritorijalna vezanost /v. Kartu 6/.

Karta 6: Izoglosa SG u slovačkim govorima

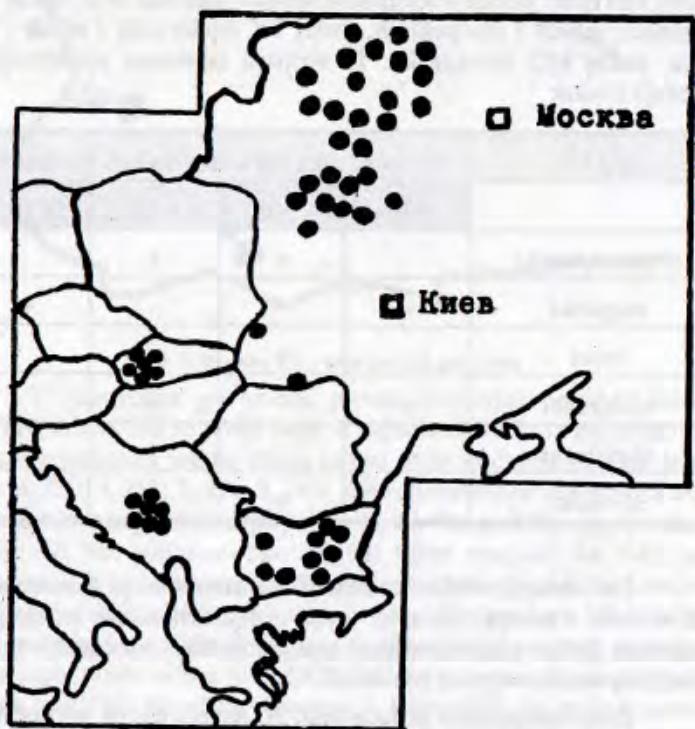
Kad se uporede svojstva area SG u dijalektima različitih slovenskih jezika, dolazi se do zaključka da je najčešći slučaj malih i kompaktnih area, slučaj MK /srpskohrvatski, ruski, slovački/ a da tek potom, kao rijede, dolaze kombinacije velikih i difuznih area, slučaj VD /bugarski/, velikih i kompaktnih, slučaj VK /bjeloruski/ i malih i difuznih, slučaj MD /ukrajinski/. Ta svojstva tabelarno predstavljena izgledaju ovako:

JEZICI	Osobine area SG u slovenskim govorima			
	velika	mala	kompakt.	difuzna
Srpskohrvatski		+	+	
bugarski	+			+
ruski		+	+	
bjeloruski	+		+	
ukrajinski	+			+
slovački		+	+	

Iz tabele je vidljivo da se najčešća kombinacija /kombinacija MK = male i kompaktne aree/ javlja u dijalektima sve tri skupine slovenskih jezika; južnoslovenskoj /srpskohrvatski/, istočnoslovenskoj /ruski/, zapadnoslovenskoj /slovački/.

Lingvogeografsko proučavanje SG navodi nas na zaključak da je to slovenska izoglosa koja se zatiče u dijalektima različitih slovenskih jezika sve tri jezičke grupe, na različitim dijelovima slovenskog kompleksa. Aree SG u ovim dijalektima imaju različita svojstva i to je, s obzirom na osnovne zakonitosti teritorijalnog diferenciranja, normalna pojava organski uslovljena. Area SG na slovenskom terenu kao cjelina ima, pak, sljedeće odlike: 1. ne zahvata velik dio slovenskog terena, mada se njena rasprostranjenost ne može zanemariti; 2. area pokazuje difuznost; pojava se razvila na različitim dijelovima terena među kojima nema vidnjeg teritorijalnog dodira. Takav kontinuitet postoji samo na sjeveroistočnom dijelu, gdje se izoglosa u bjeloruskim govorima produžava na sjeverozapadnu zonu ruskih govora /v. Kartu 7/. Oblik aree, dakle, mogao bi da služi dokazom da se ne radi o originalnoj dijalekatskoj crti, ovičenoj samo na jedno područje, nastalo u posebnim unutarlingvističkim ili vanlingvističkim prilikama, već da je u pitanju ostvarenje jezičke izmjene sa visokim stepenom

vjerovatnoće /12, 96/. Ona se u dijalekatskim sistemima javlja kao rezultat unutarlingvističkog rješenja, realizujući se u lingvogeografskoj formi manjih ili većih oaza organskog porijekla /v. Kartu 7/.

Karta 7. Izoglosa SG u dijalektima slovenskih jezika

Nikakve migracione ili neke druge vanlingvističke prilike, po našem mišljenju, nisu ostavile ovaku rasturenost SG u slovenskim dijalektima već se to moglo dogoditi jedino ostvarenjem vjerovatnoće da će do glasovne izmjene u dijalektima doći. U strukturno i prostorno veoma udaljenim govorima grupe **dn**, **dn'**, **dl** javljaju se pod istim uslovima u sistemu i jednako se u njima mijenjaju. Teritorijalni raspored organskog dijalekatskog rješenja je, kao uvijek prisutna vjerovatnoća, slučajan i baš karakter takve slučajnosti upućuje na unutarlingvističku uslovljenošć pojave. Gdje će se, uostalom i kada, jedna jezička vjerovatnoća ostvariti ovisi od unutrašnjih rješenja, a samo tempo i domet njenog širenja van žarišta zavisi od vanlingvističkih faktora; karaktera grupe, prostora komunikacije unutar nje i sl.

7.5. Jedna posebna okolnost uticala je na to da se SG u bosanskim govorima u srpskohrvatskoj dijalektologiji dovede u vezu sa faktorom međujezičkih kontakata. Naime, izoglosa je u govorima srpskohrvatskog jezika konfesionalno ograničena; za nju znaju bosanski govorci Muslimana, a samo rijetko je od njih primaju bosanski govorci Srba i Hrvata. Jedino je u govorima Muslimana ona sistemska osobina. Prof. Vuković je u svome tumačenju u prvi plan stavio faktor međujezičkih kontakata i njegov fenomen povezao upravo sa ovom pojmom. Pojačanje nazalizacije poslijе gubljenja dentala on smatra promjenom nastalom u muslimanskim govorima "pod uticajem opšte pojave geminatnih sonantnih glasovnih oblika u religioznim izrazima i religioznim obredima uopšte" /35, 53/. U svom radu o međujezičkim kontaktima /37/ prof. Vuković kaže: "Slušajući iz Kurana, još od ranog djetinjstva, sonantne geminacije /i bez razumijevanja značenja reči, osim u najobičnijim rečima kao à'ah, l'ladž i sl./, muslimani su uprošćavanje svojih kombinacija dn, dn, sveli na izgovorni oblik blizak njihovu uhu "n, "ñ /37, 161/, zaključujući da se u tome "očituje jedan sasvim poseban refleks međujezičkih dodira - putem religiozno obrednih manifestacija - fonetska pojava retka da se na ovaj način fiksira kao posledica uticaja jednog jezika na drugi bez uslova bilingvizma i bez običnog uticaja pisane i gorovne reči stranog jezika na narodni izgovor u drugom jeziku" /37, 162/. Osnovni elementi argumentacije prof. Vukovića bili bi sljedeći: prvo, pojava se javlja samo u muslimanskim govorima /37, 161/. Drugo, izgovor imena **Muhàmméd** (svetac) i **Muhàmed/muslimansko ime/**; prvi se oblik javlja geminacijom, drugi bez nje, što svjedoči o činjenici emocionalnog vezivanja za značenje primanih riječi, koje je, dakle, moglo postojati i pri uspostavljanju SG /37, 161/. I sam prof. Vuković, međutim, postavlja neka pitanja, koja u sebi nose elemente protuargumentacije njegovome mišljenju: 1. da li je ova pojava mogla biti karakteristična "za područja sa izrazitijom verskom obukom /gušća mreža mekteba i sl./" /37, 162/; 2. zašto je ona poznata muslimanskim bosanskim, a nepoznata muslimanskim hercegovačkim govorima /37, 152/; 3. zbog čega je izrazitija u kompaktnijim seoskim zonama nego u varoškim sredinama /37, 162/. Naime, vrlo je teško povjerovati u to da je, recimo, teren istočne i jugoistočne Bosne imao najgušću mrežu muslimanskih vjerskih škola, u odnosu na druga područja naseljena muslimanskim stanovništvom. Dalje, nju ne poznaju hercegovački muslimanski govorci, valja reći; ni zapadnobosanski ikavskoščavski govorci Muslimana nemaju SG /22, 250/, kao ni govorci hercegovačkih Muslimana. Za nju znaju jedni, a ne znaju drugi govorci no i jedni i drugi /bosanski i hercegovački muslimanski/ mogli su primati približno isti uticaj ori-

jentalnog jezičkog elementa. SG, dakle, i na mikro-arealu nastaje ne kao rezultat vanjskih jezičkih uticaja već kao unutarsistemska mogućnost koja se na jednom terenu *ostvaruje*, a na drugom jednostavno - *ne ostvaruje*. Tako je, kako smo vidjeli, i na slovenskom arealu. Napokon, kada bi se ovdje sa većom vjerovatnoćom radilo o uticaju orijentalnog tipa geminacije, onda bismo očekivali da SG bude izrazitija u govorima čaršija /gdje se orijentalna kultura morala znatno jače osjećati/, manje na terenu, a situacija je upravo obrnuta. U tom smislu npr. jedna Žepa /35/, kompaktna muslimanska zona, sa sačuvanim elementima izvorne narodne kulture, decenijama gotovo odsječena od rogatičke i višegradske čaršije, ima SG kao struktturnu osobinu /35, 52; 14, 323-328/.

Na pitanje otkuda taj fenomen da se samo u govorima srpskohrvatskog jezika SG javlja kao diferencijalna u konfesionalnom odnosu, odgovor i nije teško dati. Konfesionalno-nacionalna heterogenost srpskohrvatskog terena i inače je poznata specifičnost u slovenskom arealu. Jedna jezička promjena ostvaruje se prvo unutar uske govorne grupe, a onda se postepeno širi, različitim tempom i dometom. Kad inovacija iz govora jedne konfesije - nacije ne prodire u jezički sistem druge konfesije - nacije, mada se sa njom živi i skupa i u najneposrednjem susjedstvu, ne mora značiti da je inovacija nastala podsticanjem svana. SG se začela unutar jedne konfesije - nacije (Muslimani) i ostala je, kao sistemska odlika, unutar nje.

7.6. SG nije jedina osobina u govoru bosanskih Muslimana koja se u srpskohrvatskoj dijalektologiji dovodi u vezu sa uticajem sistema turskog ili arapskog jezika. Jednom markantnom fonetsko-fonološkom osobinom govori Muslimana Bosne, Hercegovine i Sandžaka čine posebnost. Radi se o očuvanju foneme **h** u sistemu, pojavi koja se, po svemu sudeći s pravom, dovodi u vezu sa uticajem foneme **h** u orijentalnim jezicima /37, 159 i 160; 9, 161; 11, 173; 10, 139; 13, 78; 22, 240; 21, 77 i 77-79; 23; 24; 25; 26, 9; 27, 328; 28, 137/, mada ima i drugačijih mišljenja /33/. Izoglosa izgovora **h** zahvata sve muslimanske govore, i ikavske i ijkavske, i šćakavske i štakavske, i arhaične i progresivne. Isti slučaj je i sa izgovorom foneme **f**, s razlikom što se tu ne radi o konzerviranju zatečenog stanja već o prisustvu glasa koji se posredstvom posudene leksike orijentalnoga porijekla ustaljuje u sistemu /37, 160/.

7.7. Pojava nerazlikovanja afrikatskih parova u govorima Muslimana (pored još nekoliko sitnijih osobina) također se dovodi u vezu sa uticajem orijentalnih jezika /37, 162-164; 9, 161; 10, 139; 11, 174-175; 13, 78-79/. Izoglosa nerazlikovanja afrikatskih parova u govorima Muslimana zahtijeva i sama preispitivanje ovakvog tumačenja.

Ako izglose izgovora **h** i **f** pokazuju punu obuhvatnost i kompaktnost kod Muslimana, takva situacija nije sa izgovorom **č** i **dž**, kako, uostalom nije ni sa SG, mada je area SG znatno manja od aree izgovora jednog para umjesto dva. Samo dio muslimanskih govora ima izjednačavanje u korist jednoga para (**čček, dámija**), dok drugi dio ne zna za tu izoglosu. U svojoj monografiji o zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima prof. Peco, na osncvu literature i svojih istraživanja, precizira ove dvije izglose u govorima Muslimana /22, 167-177/. Razmatranje prof. Pece o izglosama izgovora afrikata /u kojem i sam autor ne prihvata izvjesnost vanlingvističkog uticaja u ovoj osobini, 22, 185-186/ omogućava nam da na karti uočimo svojstva dviju izoglosa kao i odnose među tim svojstvima /v. Kartu 8/. Tako stavljamo u odnos svojstva aree prema prirodi i porijeklu pojave, kako smo to učinili i sa SG. /v. Kartu 8/.

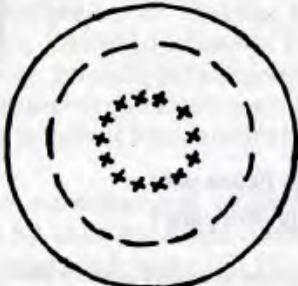
- = **čček, dámija (jedan par)**
- = **čček, dámija (dva para)**

Karta 8. Izglose izgovora afrikatskih parova u govorima Muslimana

Izoglosa jednog afrikatskog para (*ček, dámija*) najgušće je smještena, kako konstatiše i prof. Peco /22, 17/, u srednjem dijelu Bosne, na liniji Zenica-Travnik-Gornji Vakuf-Sarajevo, a idući prema istoku i zapadu, odnosno jugoistoku i sjeverozapadu, ona se prorjeđuje. Zapravo, na krajnjem zapadu i krajnjem istoku odnosno jugoistoku, dokle dopiru govori Muslimana, ta osobina ne nalazi duboko. Istočna Hercegovina i zapadna Bosna su dva šira i kompaktnija područja na kojima je najgušćom mrežom raspoređena izoglosa dvaju afrikatskih parova /ček, dámija/, dok se na ostalim zonama izoglose kombinuju; nisu rijetke ni oaze jedne u širem okružju druge i obratno. Za izoglosu jednoga para karakteristično je da je ona rasturenja po različitim dijelovima terena, više na zapadu nego na istoku, a njena difuznost jedino u centralnoj Bosni donekle biva poremećena. Izoglosa dvaju parova takođe je rasturenja po različitim dijelovima, ali je, suprotno od prve, gušća na istoku nego na zapadu. Izoglosa jednog afrikatskog para, dakle, zauzima samo dio terena muslimanskih govora, njena difuznost upućivala bi nas na karakter pojave kakav na slovenskom terenu utvrđujemo za SG.

Izoglose SG i nerazlikovanja afrikatskih parova u govorima Muslimana pokazuju nejednaka svojstva. Kompaktnost aree SG suprotstavljena je difuznosti aree nerazlikovanja afrikatskih parova. Kompaktnost, pak, izoglose izgovora **h** i **f** drugaćija je od kompaktnosti u arei SG; veličina aree je takva da zahvata sve govore Muslimana. Dakle, puna obuhvatnost/maksimalna moguća veličina/ i kompaktnost obilježja su samo izoglose izgovora **h** i **f**, dok druge dvije izoglose nemaju takva svojstva, mada se i njih dvije među sobom razlikuju.

7.8. Ako zademo u strukturu teritorijalne diferencijacije među trima razmotrenim izglosama, čije se porijeklo dovodi u vezu sa faktorom međujezičkih kontakata, ona će nam se predstaviti u obliku krugova nejednake veličine:

Najveći krug /_____ / pokazuje puno širenje osobine uslovljene impulsom iz drugog jezika, koja se u jeziku-primaocu rasprostrila do samih dijalekatskih granica unutar konfesije-nacije. Posredstvom velikog broja turcizama govori Muslimana uopštavaju, za razliku od dijalekatske tendencije njihovoga gubljenja, izgovor fonema **h** i **f**, što se moglo ostvariti uz čvrstu leksičku potporu koja je dolazila od jezika-davaoca. Ta potpora se odvijala intenzivnim primanjem riječi orijentalnog porijekla koje imaju foneme **h** i **f**, svojom visokom frekvencijom podržavajući i čuvanje /fonema **h**/ i ustaljivanje /fonema **f**/ u vlastitom jezičkom sistemu, van primljene leksike. Zašto izoglosa izgovora ovih glasova u govorima Muslimana ima svoj puni domaćaj, a zašto toga nema kod nerazlikovanja afrikatskih parova, a još manje kod SG? Eventualno pomišljanje na to da se izoglose SG i nerazlikovanja afrikatskih parova nisu znatnije širile zbog slabije leksičke potpore iz jezika-davaoca nego u slučaju **h** i **f** ne bi bilo lako obrazložiti. Arapski jezik je prepun geminata /Kur'an/, a jedan afrikatski par je sistemska osobina turskog jezika. Sve tri osobine, dakle, u sistemu su jezika-davaoca, a samo jedna od njih utiče na sistem jezika-primaoca, na način koji zahvata govore čitave jezičke grupe sa kojim se bilo u intenzivnjem kontaktu. Posebno je pitanje, međutim, kako se u lingvogeografskom smislu ponaša inovacija, a kako arhaizam, i kakve posljedice u teritorijalnom diferenciranju ostavljaju međujezički kontakti na inovacije, a kakve na arhaizme. Nama se iz predočenih area nameće odgovor da u slučaju pune teritorijalne obuhvatnosti, kakva je kod **h** i **f**, imamo odslik uticaja svana, iz drugog jezika kao kulturnoistorijske kategorije, i to uticaja na zatećenu pojavu, na njeno čuvanje, suprotno unutarlingvističkoj tendenciji njenoga gubljenja. Nastale u sistemu govorâ Muslimana, druge dvije pojave ne prelaze znatnije svoju konfesionu-nacionalnu maticu, ali je svu ni u blizini ne zahvataju, zbog inače ograničenih domaćaja organski nastalih jezičkih izmjena u dijalektu. Pojava izazvana podsticajem izvana, iz sistema drugog, nesrodnog jezika, u rezultatu dugotrajnog kontakta, ne širi se po zakonitostima organskih tendencija, sa ograničenim domaćajima. Kao ostvarenje vanlingvističke naravi, uz čvrstu leksičku potporu, ona zahvata čitav prostor /p/ostajući i sistemska osobina, tvoreći areu punog domaćaja i kompaktnosti, kakav je slučaj sa izoglosom izgovora **h** i **f**, u govorima Muslimana.

Srednji krug / - - - - - / predstavlja izglosu nerazlikovanja afrikatskih parova, čija je rasprostranjenost šira od aree SG, ali znatno uža od aree izgovora **h** i **f**. Smanjenje broja afrikatskih parova, uslovljeno unutarsistemskim rješenjima u centralnim štokavskim govorima /22, 177-186/, ostvarilo se u jednom dijelu govorâ Muslimana,

govorā među kojima ne postoji vidnija teritorijalna povezanost. Dobar dio govorā Muslimana, međutim, ostao je nezahvaćen tom osobinom; u sistemu ima oba afrikatska para. Prema takvom rasporedu izglosa, najprije bi se radilo u unutardijalekatskim rješenjima u diferenciranju unutar jedne konfesione-nacionalne grupe dijalekatski u stvari heterogene, u čijim govorima jedna osobina ima samo ograničen domaćaj.

Najuži krug /+ + + + +/ predstavlja areu SG, koju smo u ovom radu pratili na slovenskom prostoru, zatičući je i na centralnom dijelu štokavskog narječja. Na jednom dijelu srpskohrvatskog terena ostvarila se jezička mogućnost izmjene $dn>nn$, $dn>n'n'$, $dl>ll$, neovisno od istog ostvarenja u različitim dijalektima slovenskog areala. Pošto se ta vjerovatnoča realizovala u govorima Muslimana, ona kao inovacija znatnija nije prešla okvire matične konfesije-nacije, ali nije zahvatila čak ni njen veći dio. Pojava je morala nastati u jednom prostornom žarištu, a onda se iz njega širiti, sa /vanlingvističkom/ neizvjesnošću do kojih granica će širenje ići. Ovakva SG ne ide skupa sa jednom drugom vrstom sonantne geminacije, onom tipa, **Allāh**, **Muhāmmēd**, **Dēnnet** i sl. Geminacija tipa **Allāh** uspostavlja se obaveznim posredstvom lekseme koja se prima iz jezika-davaoca i skupa s tom leksemom ulazi u izgovorni inventar. U govorima Muslimana, tamo gdje nema SG, javlja se geminatni izgovor tipa **Allāh**. Takva geminacija nije sistemska jer se artikuliše samo u riječima orientalnog porijekla; ona nije prodrla u strukturu jezika-primaoca. Da nije leksičkog posrednika, potreba za ovakvim izgovorom ne bi postojala, jer je on unutarsistemsko rješenje drugog jezika. SG je, pak, sistemsко rješenje unutar štokavskih govora. Da se začela u govorima druge konfesije- -nacije, inovacija bi se zadržala uglavnom u granicama njenih govornika, kako se i dogodilo u govorima Muslimana, a njeno teritorijalno dosezanje zavisilo bi od vanlingvističkih faktora mogućnosti komunikacije unutar govorne grupe.

LITERATURA*

1. Arnaut, Muhamed: *Stari zenički govor*, magistarski rad u rukopisu, Filološki fakultet, Beograd 1980.
2. *Атлас болгарских говоров в СССР*. Вступительные статьи, комментарии к картам, Москва 1958, стр. 83.
3. Amlas slovenského jazyka I. Vokalizmus i konsonantizmus. Čast druhá. Úvod-Komentáre-Materiály, Bratislava 1968. str. 199.
4. *Български диалектен атлас I-IV*, София 1964-1981.
5. Brozović Dalibor: *O problemu ijekavskočakavskog (istočnobosanskog) dijalektia*, Hrvatski dijalektološki zbornik knjiga 2. JAZU, Zagreb 1966, str. 119-208.
6. Чернишев, В. И.: *Псковское наречие*, Избранные труды том 2, Москва 1970.
7. *Дыялекталгичны атлас беларускай мовы I-II*, Минск 1963.
8. Hebib-Valjevac, Naila: *Govor visočkih Muslimana*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo 1979.
9. Ivić, Pavle: *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung*. Erster Band: Allgemeines ind die štokavische Dialektgruppe, 's-Gravenhage 1958, str. 325.
10. Ivić, Pavle: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narjeće*, Novi Sad 1956, str. 215.
11. Ivić, Pavle: *Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga 11, Novi Sad 1957, str. 157-183.
12. Ivić, Pavle: *Osnovni aspekti strukture dijalektske diferencijacije* Makedonski jezik god XI-XII, knj. 1-2, Skopje 1960/61, str. 81-103.
13. Ivić, Pavle: *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd 1971, str. 327.

14. Jahić, Dževad A.: *Ijekavskoštakavski govor i istočne i jugoistočne Bosne*, doktorska disertacija u rukopisu, Filološki fakultet, Beograd 1981, str. 630.
15. Jahić, Dževad A., Tošović, Branko Đ.: *Redukcija i asimilaciona geminacija grupa dn u ijekavskoštakavskim govorima istočne Bosne i u pskovskim srednjoruskim govorima (kontrastivna analiza)*, Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti 13, Banja Luka 1980, str. 77-94.
16. Калининъ, Л. Э.: *Некоторые закономерности изменения в консонантных сочетаниях, содержащих сонорные в славянских диалектах*, Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1975, Москва 1977, стр. 75-104.
17. Мальцев, М. Д., Филин Ф.: *Лингвистический атлас района озера Селигер*, Москва - Ленинград 1949, стр. 30+45 карата.
18. Palkovič, Konštantin: *Slovenske nárečia. Priručka pre terenový výskum*, Bratislava 1981, str. 142.
19. Панов, М. В.: *Русская фонетика*, Москва 1967.
20. Pavešić, Slavko: *O narodnom govoru u Ljepenici u Bosni*, Letopis JAZU 64, Zagreb 1960, str. 362-392.
21. Peco, Asim: *Govor istočne Hercegovine*, Srpski dijalektološki zbornik XIV, separat I, Beograd 1964, str. 200.
22. Peco, Asim: *Ikavskoštakavski govor zapadne Bosne (I dio: Uvod i Fonetika)*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik knjiga II, Sarajevo 1975, str. 7-260.
23. Peco, Asim: *Ishitrenosti ili jezička fakta*, Odjek 4, Sarajevo 15-28. februar 1971, str. 4 i 5.
24. Peco, Asim: *Jedan aktuelan problem naše fonetike (izgovor i pisanje foneme h)*, Naš jezik, n.s., knjiga XVIII, sv. 4-5, Beograd 1971, str. 201-219.
25. Peco, Asim: *Još o problemima vezanim za fonemu h*, Odjek 12, Sarajevo 15-30. juna 1971, str. 10.
26. Peco, Asim: *Nijedan podatak nije osporen*, Odjek 11, Sarajevo 1-15. juna 1971, str. 7.

27. Peco, Asim: *Strani uticaji na fonetiku srpskohrvatskog jezika*, Analji Filološkog fakulteta knjiga VI, Beograd 1966, str. 321-330.
28. Peco, Asim: *Uticaj turskog jezika na fonetiku štokavskih govora*, Naš jezik, n.s., knjiga XVI, sv. 3, Beograd 1967, str. 127-145.
29. Ripka, Ivor: *Dolnotrečianske narečia*, Bratislava 1975, str. 276.
30. *Русская диалектология*, под редакцией Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой, Москва 1964, стр. 306
31. *Русская диалектология*, под редакцией П. С. Кузнецова, Москва 1973, стр. 279.
32. Селишев, А. М.: *Избранные труды*, Москва 1968.
33. Smailović, Ismet: *Triput mjeri, jedanput sijeci*, Odjek 9, Sarajevo 1-15. maja 1971, str. 10.
34. Стойков, Стойко: *Бъгарски народните говори*, София 1964.
35. Vuković, Jovan: *Govorne osobine Žepa*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija n.s. svetska XIX, Sarajevo 1964, str. 45-62.
36. Vuković, Jovan: *Kreševsko-lepenički govor*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja knjiga III, Sarajevo 1963, str. 287-311.
37. Vuković, Jovan: *Refleksi medujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosansko-hercegovačkih govora*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Radovi XX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka knjiga 7, Sarajevo 1963, str. 157-172.
38. Захарова, К. Ф., Орлова, В. Г.: *Диалектное членение русского языка*, Москва 1970, стр. 166.
39. Жуковская, З. В.: *О типе говоров к югу от Гдова, и книжи Псевдоговоры I.*, Труды первой псевдоговорской диалектологической конференции 1960 года, Псков 1962, стр. 5-21.

*Svaki rad označen je svojim brojem, koji se u tekstu daje između kose zagrade.
Drugi broj u zagradi, odvojen zarezom, označava stranu citiranoga rada.

ULOGA BOSANSKOG JEZIKA U PROCESIMA SRPSKOHRVATSKE STANDARDIZACIJE

8.1. U prošlosti standardnojezičkih procesa na bosanskohercegovačkom tlu važno pitanje bila je nominacija standardnog jezika. Ta nominacija imala je i svoje izrazite nacionalno kulturne motive, ali je, naročito u vremenu austrougarske vladavine, bila svedena i na usku političku dimenziju.

8.2. Upotreba naziva za standardni jezik u Bosni i Hercegovini, posebno naziva *bosanski jezik*, u literaturi je tretirana sa različitih aspekata. Sagledavana je u vezi sa istorijom školstva u Bosni i Hercegovini,¹ potom u sklopu austrougarske politike uopšte,² posebno Kalajevog režima,³ i postkalajevskog perioda.⁴ Razmatrana je i sa aspekta prirode termina kao jezičkog znaka i u vezi sa vanterminološkim uticajima kao jezičkim i terminološkim varijablama,⁵ kao i u okviru osvrta na ulogu "Gramatike bosanskog jezika" u kodifikaciji standardnog idioma.⁶ Ovaj problem usputno je tretiran u vezi sa

- 1) Mitar Papić, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1978, str. 184; *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1972, str. 185; *Iz prošlosti srpskohervatskog jezika i pravopisa u Bosni i Hercegovini*, Pregled 4, Sarajevo, 1973, str. 419-442.
- 2) Dragomir Vujičić, *Naziv jezika i upotreba pisama u Bosni i Hercegovini*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1980, str. 181-187.
- 3) Tomislav Kraljačić, *Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini*, Književni jezik 4, Sarajevo, 1982, str. 165-177.
- 4) Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973, str. 132.
- 5) Ljiljana Stančić, *Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Književni jezik 3, Sarajevo, 1983, str. 139-160.
- 6) Miloš Okuka, *O kodifikaciji "bosanskog jezika"*, Književni jezik 1, Sarajevo, 1986, str. 31-39.

nacionalnom genezom Muslimana,⁷ a i u sastavu književnoistorijskih studija posvećenih pojedinim listovima i časopisima.⁸ Svi ovi radovi, svaki na svoj način, doprinose sagledavanju glavnih pravaca zbivanja u vezi sa nazivom jezika na centralnom štokavskom terenu. Iz svih njih može se izvući jedan najopštiji zaključak: da se unutar konfliktnosti oko "formalne" jezičkonominičke odrednice uvijek krila dublja i suštinska kulturnoistorijska, ali i strogo politička pozadina događanja. U vezi s tim faktorom dosadašnja istraživanja, međutim, još uvijek ostaju na fragmentarnim zahvatima i samo su naznačila neka pitanja na koja odgovori još nisu dati.

8.3. Našu naročitu pažnju pobudio je rad istoričara Tomislava Kraljačića *Jezička politika u Bosni i Hercegovini*, (v. nap.3). Dosadašnje citiranje tog rada u lingvističkoj literaturi upućuje na prečutno i nekritičko prihvatanje nekih lingvističkih interpretacija u njemu datih,⁹ inače diskutabilnih pa i problematičnih. Pošto je u lingvističkoj literaturi Kraljačićev rad primljen bez ikakvih kritičkih primjedaba, zadržaćemo se detaljnije na nekim pojedinostima u njemu iznesenim, kako bismo obrazložili vlastito polazište i iznijeli teze što proističu iz našeg istraživanja do sada nepoznate grade u vezi sa ovim pitanjem. Kraljačićev rad inače predstavlja doprinos razriješavanju karaktera političkih manipulacija nazivom jezika u austrougarskom periodu. Dosljedno provedenim manjom istorijske nauke u njemu je interpretirana nova grada, koja na svoj način govori o Kalajevim političkim potezima u vezi sa jezikom, ali i o široj kulturnoj i međunarodnoj atmosferi koja je u to vrijeme vladala u Bosni i Hercegovini. Možemo se, također, u potpunosti složiti sa autorovim zaključkom da je "Kalajeva politika 'bosanskog jezika' ostala na površini političkih kretanja u zemlji i doživjela istorijski neuspjeh", a to u radu potvrđuje i do sada nepoznata istorijska grada.

-
- 7) Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo, 1974, str. 5-31.
- 8) Muhsin Rizvić, *Knjjiževno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I*, Sarajevo, 1973, str. 111-124.
- 9) V. npr. Herta Kuna, *Neki problemi jezičke standardizacije u Bosni i Hercegovini krajem XIX vijeka na materijalu jezika štampe*, Književni jezik 3, Sarajevo, 1983, str. 115-116; Ljiljana Stančić, rad u nap. 5, str. 140; Miloš Okuka, rad u nap. 6, str. 31.

8.4. Pa ipak čini se da u razmatranju ovoga problema kod Kraljačića postoje izvjesne jednostranosti.

Prvo. Šira kulturnoistorijska dimenzija upotrebe naziva *bosanski jezik* jednostrano se svodi na kontekst Kalajeve vladavine i njegovih političkih poteza, uz zanemarivanje svega onog što u vezi s nazivom nije moglo niti moralno imati takvu pozadinu.

Drugo. Nesagledavanje upotrebe ove odrednice u istorijskom kontinuitetu, zanemarivanje njene jake tradicije; iz ovog rada proizilazi da je naziv *bosanski jezik* maltene iskonstruisao sam Benjamin Kalaj.

Treće. Neuobičajenje stvarnih kulturnih i nacionalnih težnji u muslimanskoj sredini i njihovo kruto svodenje na politički kurs lista "Bošnjak". Uloga ovog lista u tom smislu vrlo je površno predstavljena. Na osnovu Kraljačićevih interpretacija dolazi do krive predodžbe o toj ulozi u tretiranju jezičke problematike. Zanemaruje se težnja, snažno ispoljena baš u "Bošnjaku", da se Muslimani približe maternjoj jezičkoj pripadnosti i jasnije definišu svoj stav prema orijentalnom jezičkom nasleđu.

Četvrto. Pokazuje se nedovoljno razumijevanje nekih osnovnih lingvističkih relacija kad se radi o jezičkim nasljeđima, o Vukovoj tradiciji, o onom što je "bosansko" i "hercegovačko" u odnosu na novoštokavsku folklornu koine i sl. U vezi s tim, ne uočava se suština problema, koji se u biti svodi na formalno pitanje naziva jezika, a ne na njegovu suštinsku dimenziju, na njegovu strukturu. Kraljačić ne uočava stvarne odnose između formalne i suštinske strane upotrebe ovog naziva.

Peto. Daje se neadekvatna i fragmentarno iskonstruisana interpretacija Jagićeve odbrane naziva *bosanski jezik*, iz koje proizlaze zaključci što ih ne možemo prihvati. Pogotovo kad se radi o stvarnom karakteru nekih baznih jezičkih odnosa na zapadnojužnoslovenskom tlu.

8.5. Naše opšte kritičke primjedbe potkrijepićemo konkretnim pojedinostima iz Kraljačićevog teksta. Razmotrićemo ih hronološki, kako su u radu iznesene, i tako našim tumačenjima dati odgovarajuću argumentaciju.

a) Navodeći, na početku rada, različite "zvanične nazive nastavnog jezika u školama" u vremenu neposredno poslije austrougarske okupacije, Kraljačić zaključuje da je takva raznovrsnost rezultat "složenih prilika u zemlji, postepenog napuštanja prohrvatskog kursa okupacione uprave i traženja rješenja koje bi najbolje služilo ostvarenju opštih ciljeva okupacije". Pri tome se zanemaruje, u literaturi već iznošena, činjenica da je raznovrsnost naziva za standardni

jezik neposredna posljedica naših nasljeda;¹⁰ ova pojava ne može se jednostrano dovoditi u vezu sa strogo političkim prilikama toga vremena. Ta raznovrsnost posljedica je istorijskih zbivanja u vezi sa predstandardnim idiomima i standardnim jezikom i njihovim odnosima prema nacionalnim genezama, koje su se kroz jezik reflektovale i na osobit način sklapale u nov standardnojezički kvalitet, drugdje neponovljiv. Iz Kraljačićevih formulacija, pak, to se ne može zaključiti.

b) U skladu sa takvim tumačenjem стоји даље у тексту да се "Kalajeva uprava од почетка одлучује за назив 'bosanski jezik' као најprikladniji. При томе је одлучујући motiv bio да будућа bosanska nacija dobije и одговарајући назив за jezik i time se i u tom pogledu omedi od Srba i Hrvata". Из овакве tvrdnje proizazi da je takav naziv iskonstruisana i apsurdna nominacijska sintagma, stvorena "metaforično", kao naporednica Kalajevoj ideji "tosanske nacije".

c) Navodi se, dalje, da general Jovan baron Apel, poglavar Zemaljske vlade, odbacujući naziv "srpski ili hrvatski" jezik, "predlaže uzdizanje hercegovačkog dijalekta na stepen posebnog jezika, koji bi se zvao 'bosanski jezik', tim prije što taj dijalekt predstavlja jezike koje је nauka označila kao srpski i hrvatski, па би се на тај начин овим називима dодao i treći 'kao ravnopravan'. Time bi, по njegovom mišljenju 'specifična bosanskohercegovačka samosvijest' dobila 'sankciju' u jeziku koji se upotrebljava u udžbenicima". Из оваквог tumačenja proističe da se administrativnim mjerama pokreće jedan proces koji je, u stvari, otpočeo znatno ranije, Vukovom reformom i ilirskim pokretom, proces prihvatanja "južnog narječja", kao temelja našeg zajedničkog jezika. Sto se, pak, tiče samog naziva *bosanski*, on nije predstavljao novu, dotad nepoznatu, nametnuto nominaciju. Značio je opredjeljivanje za nešto što je u izvjesnom smislu zatećeno i već postojalo kao naziv, makar nedovoljno jasan i u standardno-jezičkom smislu nedovoljno opravдан. Што се тиче "sankcije" за "specifičnu bosansku samosvijest", она nije могла бити, ни по Apelovome mišljenju, "u jeziku koji se upotrebljava u udžbenicima"; nije se radilo о новом idiomu, drugačijem od Vukove "južne ijekavštine", већ само о drugačijem nazivu за jezik nesumljive istočnohercegovačke dijalekatske osnove.

10) O tim raznovrsnim nazivima v. Stančić, *Jezička politika*, str. 150.

č) U vezi sa Apelovom tvrdnjom da se "velika većina ovdašnjih stanovnika odlučno gnuša svake pripadnosti jednom ili drugom narodnom plemenu" Kraljačić dodaje da će "zato i prihvatići bosansko ime". Na osnovu toga bismo mogli zaključiti da se takvo ime "prihvatalo" u nuždi, i to kao način odbrane od pritisaka sa srpske ili hrvatske strane, a da ono nije moglo imati svoju podlogu u opštepoznatom kontinuitetu bosanske državnosti.

č) Kad Kraljačić prepostavlja da su Apelove tvrdnje o odnosu "ovdašnjih stanovnika" prema Srbima i Hrvatima "više rezultat težnje da ubrzaju Kalajevu odluku da ozvaniči naziv 'bosanski jezik' i time sprječi ukorjenjivanje naziva za jezik 'srpski' pod uticajem naučnih shvatanja Vuka Karadžića, Šafarika i Miklošića", on time upada u kontradiktornost. Iz ovakve prepostavke proizlazi da je ozvaničenje naziva *bosanski* obavezno značilo sprečavanje ne samo širenja odrednice "srpski" već i sprečavanje širenja Vukovih, Šafarikovih i Miklošičevih shvatanja o jezičkom jedinstvu. A poznato je da taj *bosanski jezik* u suštini nije odstupao od Vukove koncepcije našeg standardnog jezika;¹¹ jedino odstupanje bilo je na nivou njegove - nominacije.

d) Što se tiče tradicije fonetskog pravopisa u Bosni i Hercegovini, ovdje se ona zanemaruje i jednostavno vezuje za poteze Vlade. Malo računa se vodi o "postojećoj pravopisnoj praksi" i o onoj naslijedenoj. Tako se npr. na jednome mjestu kaže kako je Vlada "računala da fonetskim pravopisom otvoriti put nemetljivom širenju latinice i potiskivanju cirilice kod pravoslavnih, što bi doprinijelo otupljivanju njihovog nacionalnog osjećaja". Nije nam jasno zbog čega bi fonetski princip pravopisa bio potpora širenju latinice i suzbijanju cirilice. Ovdje se, očito, radi o površnom tumačenju, koje se oglušava o snažnu tradiciju vukovskog fonetskog pravopisa u Bosni i Hercegovini.

dž) Uvedenjem fonetskog pravopisa 1883. godine režim, u stvari, nije učinio suštinski ništa novo u odnosu na Vukove težnje. U vezi s time, međutim, Kraljačić kaže da je "trebalo... dalje raditi na rješavanju pitanja vezanih za leksiku i gramatiku i izgradivati specifičan bosanskohercegovački jezički izraz, kojim bi se izdiferencirao literarni jezik u Bosni i Hercegovini od jezika u susjednim jugoslovenskim

11) Interesantno je da se doslovno istim citatom poslužio i Miloš Okuka, obrazlažući reakcije na pojavu "Gramatike bosanskog jezika": v. Okuka, *O kodifikaciji*, str. 33.

zemljama". Takva težnja, pak, koliko je stvarno postojala i mogla postojati, direktno je protivurječila potezu iz 1883. godine. Ovim potezom inače je nedvojbeno prihvaćena jedna od najvažnijih ideja Vukove reforme, a u vezi s kojom je u biti prihvaćena i cijelokupna vukovska koncepcija jezičkog zajedništva. Takvom težnjom i njenom eventualnom konkretizacijom austrougarska politika je i samoj sebi mogla protivurječiti.

d) Ako se vladina "komisija za jezik" izjašnjavala za "južni (hercegovački) dijalekt", što i sam autor priznaje, onda nije nimalo neobično to što se ona u isto vrijeme mogla zalagati za "ovdašnje jezičke nijanse i domaće jezičke forme"; time se mislilo jedino na jezik u čijim osnovama je Vukovo "južno narječe". Da Kraljačić dovoljno ne razaznaje bazne jezičke odnose na relaciji dijalekt-standard kad su u pitanju naše prilike, potvrđuje i sljedeći citat: "Na osnovu nekih vladinih izvještaja vidi se da je komisija strogo pazila na to da se ne odstupa od zvanično usvojenog dijalekta i od domaćeg jezičkog izraza. Tako se, npr. prilikom pregledanja rukopisa Treće i Četvrte čitanke držala "južnobosanskog i južnohercegovačkog načina govora", a u nejasnim slučajevima tražila je odgovore kod Daničića, Karadžića, Vrčevića i Ljubiše. Usljed toga jezik u rukopisima ima siguran, očevidan lokalni ton". To što se komisija držala "južnobosanskog i južnohercegovačkog načina govora" ne znači ništa drugo već da se išlo upravo Vukovim putem. Odmah nakon tih Kraljačićevih konstatacija, međutim, dolazi sljedeća, koja je kontradiktorna u odnosu na prethodnu; uz oslanjanja na Vukov koncept nije mogla proizići nikakva "lokalistička" orientacija.

e) Dalje se kaže da Vlada 1884. godine pokreće izradu gramatike *bosanskog jezika*, iz čega bi nam se moglo činiti da su ta nastojanja usmjerena na ozvaničavanje nekog posebnog, drugačijeg jezika, separatistički isforsiranog. Autor, međutim, odmah dodaje da je to bilo motivisano "time što postojeće gramatike koje su u upotrebi u gimnaziji i učiteljskoj školi nisu sastavljene na južnom dijalektu koji je u upotrebi u zemlji niti su pisane fonetskim pravopisom, koji je uveden kao obavezan u škole" i da je Vlada "smatrala da postoji 'nužda' za izradu jedne gramatike na južnom dijalektu i sa fonetskim pravopisom". I ovdje Kraljačić rasuđuje nekritički i bez zalaženja u suštinu problema upada u protivurječnost u koju je, inače, i sama Vlada upadala; od "južnog dijalekta" i "fonetskim pravopisom" nije se mogao stvoriti neki poseban *bosanski jezik* već se tom vukovskom jeziku samo mogao dati, i davao, poseban - naziv. Ako je, pak, Zemaljska vlada iz političkih pobuda pridavala veći značaj samom nazivu jezika u Bosni i Hercegovini nego njegovom stvarnom karakteru i pripadnosti, onda

smo mi danas, u naučnom pristupu tom pitanju, dužni na to ukazati. Separatističke težnje u vezi sa *bosanskim jezikom* Kraljačić stalno traži tamo gdje ih objektivno ne može naći, na suštinskom nivou. On pri tom ne uočava kako ih može tražiti i nalaziti jedino na planu **naziva jezika**, makar taj isti jezik u suštini bio "samo" - vukovski.

f) Autor, dalje, u vezi sa radom komisije za jezik udžbenika kaže: "Rad komisije za jezik udžbenika i osnovni principi na kojima je imala da se izgradi gramatika bosanskog jezika pokazuje da se režim nije samo zadovoljio uzdizanjem južnog dijalekta na stepen posebnog jezika, kome je dat naziv 'bosanski', nego je nastojao da tom jeziku da što više specifičnih obilježja putem njegovanja i konzerviranja domaćih jezičkih osobenosti". Iz ovakve formulacije proizlazi da je, malteni, austrougarski režim učinio veliki "grijeh" koji, opštepoznato je, ide u zasluge Vuku i ilircima; da je režim za osnov našega književnog jezika uzeo "južno narječe", a onda ga "krstio" "bosanskom" odrednicom. Stvari, naravno, stoe drugačije; Vukova koncepcija književnog jezika u Bosni i Hercegovini je još od ranije brzo prihvatana. A u austrougarskom periodu tom jeziku htio se dati poseban naziv, u neposrednoj vezi sa Kalajevom politikom bosanske nacije. Što se, pak, tiče nastojanja da se postojećem jeziku daju i neke od "domaćih jezičkih osobenosti", kod Kraljačića se takvo nastojanje predočava kao nekakav anahronizam; kao da su takve težnje apsolutno neprihvatljive i same po sebi iluzorne. Iz Kraljačićeve grade ne nazire se jedna druga strana zbivanja; vrlo snažni unitaristički pritisci na standardni jezik u Bosni i Hercegovini i reakcije na te pritiske u cilju odbrane vlastitih kulturnih nasljedja. Osim toga, u njegovoj gradi nigdje ne možemo naći potvrdu za to da se tu uistinu radilo o insistiranju na "što više specifičnih obilježja" u jeziku.

g) Pojava "Gramatike bosanskog jezika", kako kaže Kraljačić, "oštro je napadnuta u široj jugoslovenskoj javnosti", a "nije izostala ni negativna reakcija u Bosni i Hercegovini". On, međutim, kao potvrdu, navodi jednu odveć emocionalnu i pristrasnu nabijenu reakciju na stranicama "Bosanske vile", koja nema snagu naučne argumentacije. Tako npr. u citatu iz "Bosanske vile" stoji i ovo "Jamačno će naskoro izbiti okle i gramatika hercegovačkog jezika jer tako bi zahtijevala ravnopravnost. Inače Hercegovci su u pravu da protestiraju, zašto će oni učiti bosanski, a ne hercegovački". Ako se u takvom kontekstu, naime, i mogla pojaviti ideja o "gramatici hercegovačkog jezika", kako se to u "Vilinoj" reakciji konstruiše, onda to ne bi mogao biti nikakav drugačiji jezik od - "bosanskog". Na kraju citata se, pak, insinuiru situacija da će Hercegovci morati "učiti bosanski", a ne svoj "hercegovački, uz zanemarivanje opštepoznate činjenice da je u

jezičkom smislu "hercegovačko" i "bosansko" u Vukovoj reformi bilo, ustvari, jedno te isto.

h) U vezi sa reakcijama na pojavu "Gramatike" Kraljačić kaže i ovo: "Na sjednici austrijske delegacije 1893. poslenik dr. Herold izvrgava podsmijehu čitav posao bosanske uprave oko bosanskog jezika, postavivši pitanje 'zašto se kod mnoštva slovenskih jezika' u monarhiji stvara još jedan novi, 'bosanski jezik' kao da nisu bili dovoljni jezici koje već imamo". Poslanik dr. Herold možda i nije znao, ili nije htio znati, da se radi samo o posebnom nazivu za jezik, a ne i o nekom novom jeziku. Vrlo je interesantno, međutim, da ga Kraljačić citira baš u onoj pojedinosti u kojoj se otkriva Heroldova neupućenost ili tendencioznost, koju autor ne primjećuje.

i) Interpretacija Jagićeve argumentacije u odbrani *bosanskog jezika* data je pomoću istrgnutih citata među kojima autor ne uspijeva naći, ili neće da nađe, stvarnu vezu. Stoga nije ni čudo što on, bez pravih dokaza, zaključuje da je Jagić "nekritički prihvatio Kalajeve argumente i podlegao im" (str. 174), pa čak i Jagićevu odbranu naziva dovodi u vezu sa njegovom pozicijom "člana gornjeg doma austrijskog parlamenta", kao i dobijanjem počasne diplome doktora filozofije univerziteta u Budimpešti!?

j) Ulogu lista "Bošnjak" Kraljačić obrazlaže sasvim fragmentarno, bez ublaženja u stvarne težnje koje su se u njemu, u vezi s jezikom, ispoljavale. Tako npr. uzima se jedan citat iz "Bošnjaka" koji bi trebalo da posluži kao argumenat za postojanje krajnje separatističkih težnji ovog lista. Radi se, naime, o citatu kojim se ukazuje na neke razlike između govora Muslimana i Srba, a koje se svode na upotrebu konsonanta *h*. Mada se tu uopšte ne radi o proglašavanju stvarnoga postojanja "muhamedanskog narječja" niti "muhamedanskog jezika", Kraljačić tvrdi upravo to. A najinteresantnije je da autor "Bošnjakovo" ukazivanje na gorovne osobine koje predstavljaju kulturno nasljeđe jedne konfesije proglašava "naivnim" i "smiješnim", smatrajući da je ono "izraz određenih raspoloženja i dokaz do kakvih sve vulgarizacija može da dovede jedna politika ako ne polazi sa realnih osnova".

8.6. U vezi sa našim primjedbama na Kraljačićev rad, zaključili bismo sljedeće:

Prvo. Pošto se geneza naziva *bosanski jezik* ne posmatra uvijek sa dovoljno širine i uvažavanja poznatih činjenica o njegovoj tradiciji, u literaturi se u vezi s njim ponekad stiče jednostrana slika. On se, naime, isuviše generalizuje povezivanjem sa Kalajevim političkim potezima u Bosni, pri čemu se neobjektivno svodi na jednu njegovu političku epizodu, istina važnu za istoriju naše standardizacije, za neke

njene devijantne tokove. Pri tome se ne vodi dovoljno računa o stvarnoj **kultурној pozadini** zbivanja naspram **političke pozadine** u vezi s nazivom i ne dolazi se do dubljih saznanja o kompleksnosti težnji koje su se u vezi s takvom nominacijom javljale na ovom tlu. I to od vremena prije Vuka, pa sve do austrogarskog perioda, kad je naziv *bosanski jezik* praktično i završavao svoju istorijsku misiju. Nadalje, njegova upotreba neopravданo se svodi na težnje u muslimanskom kulturnom krugu, a obraća se malo pažnje na stvarne veze koje su se u njemu u istorijskom kontinuitetu ispoljavale među različitim konfesijama na centralnom štokavskom terenu. I kad je opravданo svodenje nekih tendencija na muslimanski kulturni krug, onda se ono vrši bez ulazeњa u realne težnje Muslimana za vlastitim standardnojezičkim definisanjem. Za njemaruju se nastojanja, posredno vezana za tu nominaciju, koja su imala opravdanost, s obzirom na poznate okolnosti muslimanskog nacionalnog budenja i potrebe za maternjom jezičkom identifikacijom u vezi s tim.

Drugo. Nauka bi trebalo da pokaže u kojim se to konkretnim jezičkim elementima u Kalajevu vrijeme javlja, kako neargumentovano veli i Herta Kuna, "insistiranje na posebnom tipu standardnog jezika"¹² To do sada nije učinjeno. Naime, ako se u literaturi, i to onoj lingvističkoj, javi tvrdnja o takvom "insistiranju", onda nas posebno zanima kakav je to tip standardnog jezika bio ili trebalo da bude, gdje je on i na koji način razrađen, gdje se i kako upotrebljavao i sl. Ne nalazeći odgovore na takva pitanja, moramo reći da se tu miješaju dvije stvari: stvarno insistiranje na **posebnom nazivu jezika** sa pretpostavkom i nedokazanim insistiranjem na **posebnom jeziku**. Jer "Gramatika bosanskog jezika" iz 1890. godine, što priznaju i oni koji pominju "insistiranje na posebnom tipu standardnog jezika", koja "očigledno preferira vukovsku normu.., a jedino što je u ovoj gramatici odista sporno je naziv jezika"¹³ Prema tome, Kalaj jeste insistirao na posebnom nazivu za jezik, ali on time **nije mogao** insistirati na drugaćijem tipu standardnog jezika jer, naprsto, takav idiom nije postojao, valjalo ga je - izmisliti.¹⁴ To bi značilo da se problematika

12) Kuna, *Neki problemi*, str. 116.

13) Kuna, *Isto*.

14) Ovo insistiranje "u stvari pokazuje raskorak te politike i činjeničnog jezičkog stanja" (Okuka, *O kodifikaciji*, str. 33).

bosanskog jezika u austrougarskom periodu više ticala formalne strane stvari, a ne suštinske, kako to ponegdje u literaturi može da se shvati. Ona nije mogla predstavljati insistiranje na nekom posebnom sistemu, drugačijem od jezika na srpskoj i hrvatskoj strani, već se ticala **posebnog naziva** za jedan te isti idiom, kojim se govorilo i pisalo i na istoku i na zapadu. Ova tendencija nije mogla biti suštinski jezičkoseparatistička. Ali bi to sigurno bila da je postojeća jezička situacija omogućavala uvođenje nekog posebnog tipa standardnog jezika.

Treće. Druga je stvar Kalajeva politika "bosanske nacije", u čiju je službu bio uključen i ovaj naziv. Ako se i moglo manipulisati posebnom nacijom, to se nije moglo činiti "njenum" jezikom već samo posebnim nazivom za postojeći idiom. Od te politike valjalo bi oštroumije i objektivnije razlikovati ono što se u vezi sa nazivom za jezik kao autonomna tendencija javljalo u muslimanskim krugovima. Trebalо bi daleko studiozniјe pratiti tokove jezičkih zbivanja u muslimanskoj kulturnoj matici kojima je Kalajeva politika bila zgodan povod iskorišten za isticanje svojih nacionalnih težnji. I to neovisno od toga što je režim tim težnjama, zbog klasnog raslojavanja i sukoba interesa u samoj muslimanskoj sredini, uspijevalo manipulisati. Smatramo da je identifikacija dijela muuslimanskog kulturnog kruga sa *bosanskim jezikom* predstavljala istorijske refleksе na vlastitu genezu, a i položaj unutar austrougarske pa i šire političke konstelacije na prelazu iz XIX u XX vijek. Ona je predstavljala i reakciju na stalne pritiske nacionalnih propagandi i svojatanja pojedinih unitaristički nastrojenih krugova, i sa srpske i sa hrvatske strane. Naime, isticanjem svog jezika kao *bosanskog* (a pokazaćemo kratko u ovom tekstu što se pod tim podrazumijevalo) odražavala se i stalna težnja za odvajanjem od orijentalne jezičke tradicije, koja je predstavljala objektivnu smetnju za vidnije uključivanje u domaći višenacionalni, ali jednojezički, kolorit.

Četvrto. Uloga lista "Bošnjak" u ovom smislu do danas nije na pravi način objašnjena. U literaturi se, pak,javljaju ovlaš data tumačenja o strogoj njegovoј političkoj usmjerenosti na Kalajevu strani i politiziranju naziva jezika. Političkih manipulacija u "Bošnjaku" u vezi sa jezikom svakako je bilo. Ali za strogu politiziranost jezičke problematike nema sigurnih argumenata, jer detaljnja istraživanja tih tendencija u "Bošnjaku" nisu vršena.

8.7. Na osnovu našeg uvida u tretiranje jezičke problematike iz prva dva godišta "Bošnjaka" dolazimo do najopštijeg zaključka da su jezičke tendencije ispoljene u ovom listu vrlo kompleksne i da u njih valja zaći istraživačkim postupkom koji će u kontinuitetu pratiti list od početka do kraja njegovog izlaženja. Biće neophodno što objektivnije

razobličiti sve ono što je na njegovim stranicama uslijedilo kao odraz političkih poteza režima, pa i odraz borbi i struja unutar muslimanskog političkog i kulturnog života, kao i ekstremne separatističke poglede na bosanskohercegovačku kulturnu i jezičku stvarnost. Od takvih pojava moraće se razlučivati sva ona nastojanja koja u istorijskom slijedu predstavljaju zakonit odslik težnji za jezičkom emancipacijom u uslovima naslijedene slovensko-orientalne simbioznoštvi.

8.8. U "Bošnjaku" su se, na osnovu naših istraživanja tekstova iz prva dva godišta, koji se na različite načine bave pitanjem *bosanskog jezika*, ispoljile i težnje da se u muslimanskoj sredini pokrenu i riješe neka pitanja vezana za vlastito kulturnoistorijsko i uopšte nacionalno određenje. To su sljedeće težnje:

Prvo. Odvajanje od orientalne jezičke tradicije i približavanje maternjoj jezičkoj i kulturnoj pripadnosti.¹⁵

Drugo. Definisanje slovenske jezičke pripadnosti putem naziva *bosanski jezik*. Ovom nominacijom, u stvari, označava se novoštokavština, centralni dijalektski idiom (južni ijekavski, istočno-hercegovački), koji se migracijama raširio daleko van Bosne i Hercegovine i tako postao pogodno interdijaleatsko sredstvo spajanja, a ne razdvajanja.¹⁶

15) Tako npr. Edhem Mulabdić reaguje na neadekvatnu upotrebu turcizama u dvjema narodnim pripovijetkama koje je zabilježio Ivan Zovko: "Dva reda niže veli pisac 'Jedni maslehetete' (govore) da je sunce" i t.d. Ni ona nije dobro napisana; jer bi pravo bilo **maslahate**, a i kad bi bila pravo napisana, nije joj dato pravo značenje, ili bolje trebalo je za ovaj smisao uzeti drugi izraz n. pr. jedni glagoljaju, buncaju, tešu, čavrlijaju i t.d., sve su to narodni izrazi za smisao 'govore'" (Edhem Mulabdić, *Izvrijanje narodnog govora*, "Bošnjak" 2/1892, br. 4, Sarajevo 28. januara, str. 1). Ovdje se, dakle, ne insistira na obaveznoj upotrebri turcizama već se u zamjenu nude riječi slovenskog porijekla. U "Bošnjakovoj" stalnoj rubrici "Naši dopisi" jedan učenik šerijske škole piše i ovo: "Da ne bi g. dopisnik što primjetio ovom odgovoru, što ga napisah **slatkim maternjim jezikom** (pov. Dž. A. J.) neka mi dopusti reći: da to učinih samo radi toga, **da me bolje razumije i on i sva ostala braća** (pov. Dž. A. J.) a ne može biti što ne znam turski" (Naši dopisi, "Bošnjak" 2/1892, br. 23, Sarajevo, 9. juna, str. 2).

16) Tako u "Bošnjaku" čitamo i ovo: "Mi se ponosimo time, da je upravo naš jezik, a iz naše otadžbine uzet za osnovu književnog jezika naših komšija Srba i Hrvata... Mi sigurno imamo prava dići se, što se našim jezikom služe danas u književnosti naši prijatelji Jovo i Ivo, a to će nam bar svak priznati" /Anonim, *Svačije poštuјemo, a svojim se dičimo*, "Bošnjak" 1/1891, br. 4, Sarajevo, 23. jula, str. 1./ Na drugome mjestu, opet, kaže se i ovo: "Napokon i Vuk i Šafarik mlajgi i Jagić znadu za bosanski jezik, te ga preporučuju kao književni jezik, da se uvede u književnost što bolje i što

Treće. Dosljedno zaščitanje za fonetski princip pravopisa, za njegovu vukovsku tradiciju.¹⁷

Četvrti. Odlučno suprotstavljanje "kvarenju jezika"; uticaju jezika administracije, govora stranaca, pri čemu je naročito uočljiv purizam u odnosu na germanizme.¹⁸

Peto. Insistiranje na priznavanju vlastitih nasljeđa u jeziku, bez nametanja odlika koje tom nasljeđu nisu svojstvene.¹⁹

više, kao najbolji od svih ostalih govora i izgovora kod našeg ukupnog južnog naroda" /*Odgovor na "Bačvaninovu" poslanicu, "Bošnjak"*, 2/1892, br. 15, Sarajevo, 14. aprila, str. 2/. Na pitanje "Kako govore naši narodi van Bosne?" u "Bošnjaku" se daje sljedeći odgovor; "Govore različitim dijalektima, i žalibice nemaju jedan skupan naziv, ali barem u literaturi osjem dva milijuna tвrdoglavih praktikularističkih ekavaca..., ostali su svi primili u literaturi *bosanski jezik* ili tek jekavštinu, to jes: onaj jezik koji je sredina među ikavštinom i ekavštinom i koji je postao upravo u opsegu države bosanske, te se razlio manje ili više neprestanim prelivanjem kroz pet vjećova po svim susjednim pokrajinama, što ste imenovali, tako da u istoj Srbiji inade jekavaca blizu pol milijuna, te im nije bilo oviše mučno ga primiti iz Vuka, a ostaviti tvrdu i zastarjelu ekavštinu kao što i ikavci za ljubav sloge ostavise puno sladu i književno bogatiju ikavštinu" /*Odgovor na "Bačvaninovu" poslanicu, "Bošnjak"* 2/1892, br. 16, Sarajevo, 21. aprila, str. 1/. Prvo što se uočava iz ovog citata to je da se pod *bosanskim jezikom* u lingvističkom smislu podrazumijeva Vukovo "južno narjeće". Na stranu to što "Bošnjak" ovdje pokazuje tendenciozan i neprihvativ stav u odnosu na ekavsku tradiciju, mada je u tom smislu bila nedorečena i sama Vukova konceptacija jezičkog zajedništva.

- 17) Premda se u ideji fonetskog pravopisa u "Bošnjaku" ispoljava nedovoljno tolerancije prema pisanim tradicijama koje znatno odstupaju od fonetskog principa, tu se ipak uočava težnja da se kroz taj princip ostvari jezičko zajedništvo, mada je ta težnja uveliko i idealistička. Za fonetski pravopis se čvrsto vjeruje "da je to pravopis budućnosti pozvan da ujedini književnost našu" /*Forenički pravopis u novim školskim knjigama u Hrvatskoj*, "Bošnjak" 2/1892, br. 22, Sarajevo, 2. juna, str. 3/.
- 18) Tako u prvom godištu "Bošnjaka" nalazimo i ovakve reakcije na "kvarenje jezika": "Medu omladinom je nastalo veliko natjecanje u tome, ko će više da prisvoji tudi običaja, koli će više da nauči izvraćenih i nakaženih rečenica i tudi riječi, koje čuje od stranaca razne narodnosti, naročito od onih, koji istom po nešto govore naški, ali uvijek iskvareno i nakazno" /Salihaga, Čuvajmo materinski jezik, "Bošnjak" 1/1891, br. 5, Sarajevo 30. jula, str. 1/. A stalna orientacija "Bošnjaka" je da se tome suprotstavlja, pri čemu se ispoljava odveć strog purizam u odnosu na germanizme: "Ne može se upravo vjerovati, kolika se je množina njemačkih riječi ukorijenilo u naš jezik za ovo kratko vrijeme, te se upotrebljava, kao da su naše domaće" /Salihaga, Isti/. Dakle, uticaj "iskvarenog jezika" dovodi se u direktnu vezu sa austrougarskom okupacijom.
- 19) Up. npr. Mulabdićev reagovanje na izostavljanje konsonanta h na onim mjestima gdje on obavezno treba da stoji, opet u vezi sa Zovkinim bilježenjem narodnih

8.9. Pošto je Jagićeva odbrana nazivana *bosanski jezik* u cjelini "u vijernom prijevodu" objavljena u "Bošnjaku"²⁰, zadržaćemo se i na osnovnim elementima njegove argumentacije, koja, smatramo, u literaturi nije dovoljno objektivno prezentirana.

Prvo. Problem naziva za jezik u Bosni i Hercegovini Jagić prije svega želi da depolitizira, da ga liši tog obaveznoga konteksta političkih manipulisanja u vezi s njim.²¹

Drugo. On u vezi s dilemama "srpski ili hrvatski" ili "bosanski" nastoji pomoći u razrješavanju jednog formalnog spora.²² Taj spor, na žalost, u našim prilikama biva obavezno i u vezi sa nacionalnim aspektom.²³

pripovijedaka /Edhem Mulabdić, *Izvrtanje narodnoga govora*, "Bošnjak" 2/1892, br. 4, Sarajevo 28. januara, str. 1-2/. A Mulabdićev stav prema iurcizmima je, inače, dosta realan: "Mogao bih sam sebi primjetiti; 'čemu baš tolika buka u obranu samih turskih riječi?' Ali me goni neprestance - kako rekoh - to zlostajanje, pa makar one i tude bile. Da su se te i još mnoge turske riječi zavukle ovamo, tome niti sam krv ja, niti pisac", misli na I. Zovku, primj. Dž. A. J. /Mulabdić, *Isto*, str. 2/. Ili: "Sad smo malo progledali očima, sad znamo malo cijeniti svoj zlatni jezik; sad ga imamo prilike bolje i proučavati, pa čemu onda tude riječi: Ako su pak te riječi dobile 'pravo gradanstva', kao što su mnoge druge n. pr. kašika, sat, amanet, barjak, sijaset itd. onda ih treba njegovati kao svoje" /Mulabdić, *Isto*. Ovakve realne težnje, međutim, valje u "Bošnjaku" razlikovati od onih ekstremnih separatističkih i krajnjih nerealnih, kakvih je neosporno bilo. Up. npr. jedno reagovanje "Bošnjaka" koje odlikuje baš takva težnja i krajnje nenaučno rezonovanje; "Nu, ako je tako, kao što mi razumijemo, onda znamo, da će ovaj činovnik imati pune ruke posla, sa prevodima sa hrvatskog ili srpskog jezika na bosanski" /"Bošnjak" 1/1891, br. 23, Sarajevo 3. decembra, str. 3/.

- 20) Vatroslav Jagić, *Naziv "bosanski"*, "Bošnjak" 6/1896, br. 29, Sarajevo 16. jula, str. 1.
- 21) "Slučajno se eto desi, da govoril filolog o stvari, koj ima da je filološka. Dozvolite, da se poslužim prilikom pa da o njoj sasvim kratko kažem svoje mnijenie. Ne varam li se, ovo nije prvi put, da se ovdje pretresa pitanje o nazivu jezika riječju 'bosanski'. Ova se jestvar svaki put spominjala i nekim prikorm, kao da bosanska vlada u svojim službenim spisima naziva taj jezik bosanskim sa naopakom nakanom" /Jagić, *Naziv "bosanski"*, str. 1/.
- 22) U vezi sa nazivom *bosanski* Jagić, dalje, kaže: "Nu, gospodo moja, da pitamo one, koji su nezadovoljni s ovim nazivom: što žele, da se mjesto njega prihvati, čuli bismo nazore, koji se silno jedan drugome protive. Kažu li Hrvati, da je taj jezik hrvatski, nastaje strašna graja među Srbima, da je srpski. I obratno" /Jagić, *Isto*/.
- 23) "U znanosti se kombinira, pa ja tako činim, te se veli: srpskohrvatski. Nu ni tim nije spor svršen. Kad sam ja tako na sveučilištu svoja predavanja oglasio, neko je izbrisao sa prvog mjeseta riječ 'srpski' i napisao 'hrvatski' a zatim 'srpski' /Jagić, *Isto*/.

Treće. Jagić insistira na tradiciji upotreba naziva *bosanski jezik*. Taj naziv se, po njegovom sudu, javlja podobnim u odnosu na već postojeću konfliktnost naziva "srpski ili hrvatski" ili "srpskohrvatski".²⁴

Četvrti. On kategorički odbacuje to da se nazivom *bosanski* upućuje na bilo kakvo "lokalno narječe" ili "posebnu ortografiju", pa zaključuje "da su u Bosni... sve publikacije jednako u školskoj literaturi kao u lijepon i znanstvenoj knjizi pisane uzornim jezikom i to onim, što ga Srbi zovu srpskim, a Hrvati hrvatskim".²⁵

Peto. Bez obzira na naučnu zasnovanost svojih argumenata, Jagić, međutim, odveć isključivo eliminiše političku pozadinu zbivanja oko jezika i njegovog naziva.²⁶

8.10. Kalajevi stvarni ciljevi, naravno, nisu bili da bosanskohercegovačku sredinu kao cjelinu "kulturno i materijalno podigne", kako to stoji u "Bošnjaku" (v. nap. 26), zbog nje same, već se tu prije svega radilo o političkim interesima. U tom kontekstu naziv *bosanski jezik* u Kalajevom periodu bio je izmanipulisan. Takva nominacija, međutim, u istoriji standardnog jezika u Bosni i Hercegovini ne može se sagledavati samo u sklopu Kalajevih politike. To pitanje je kompleksnije naravi, naročito sa aspekta glavnih tokova standardizacionih procesa u Bosni i Hercegovini i unutar srpskohrvatskog jezika kao cjeline. Mada je u biti formalne terminološke

24) "U takvim prilikama smatram za sasvim opravданo, što se mudra uprava zemlje služi izrazom, koji odgovara nazivu zemlje, pa ga nikako nije izmisnila. Nj. preuzvišenost, već se u 17. i 18. vijeku upotrebljavao" /Jagić, *Isto*/.

25) I dodaje, kao zaključak: "Meni je to ujedno najsjajniji dokaz, da tu nema zle nakane pa dokle smo u tom pogledu u neprilici - a to je u svezu sa našim kulturnim razvitkom, jer naši ljudi nemaju osobite državotvorne sposobnosti - i dokle se ne složimo, moram izjaviti, ne bojeći se nikakova prigovora i ne želeći ugadati Njeg. preuzvišenosti, koja zna, da ljubim samo istinu, da potpuno pravo radi, što da pripreječiti raspru, službeno svuda upotrebljuje na nužcu ovaj izraz. Ovo je moje mnenjenje" /Jagić, *Isto*/.

26) A ta politička pozadina vidljiva je u uvodnoj napomeni Redakcije, datoj prije Jagićevoga teksta, u kojoj, između ostalog, stoji i ovo: "A zašto zajednički finansijski ministar odabire baš naziv 'bosanski'. Da zaprijeći spor između jednih, koji su Hrvati, i drugih, koji su Srbi, spor, koji je započeo u Hrvatskoj i Srbiji, te se prenio i na tlo naše domovine. A nama u ovim prilikama ne bi ništa moglo toliko škoditi, koliko ovako beskoristan spor, od kojega bi samo neko treći izrao koristi. To je ministar htio pripreječiti, jer on nastoji svim silama, da nas kulturno i materijalno podigne, te da učvrsti u nas blagostanje" /Jagić, *Isto*/.

prirode, ono u našim prilikama odražava dublje i čvršće istorijske korjene jezičke evolucije vezane ne samo za kulturnu genezu Muslimana već i za standardnojezičke procese unutar srpskohrvatskog jezika. Jer pitanje *bosanskog jezika* odslikano kroz prizmu Kalajevoga perioda u Bosni i Hercegovini samo je istorijski fragment jedne kompleksnije kulturnoistorijske naslijedene pojave, koja je u jednom periodu austrougarske vladavine iskorištena u političke svrhe. Stoga nju valja studioznije, cjelovitije i objektivnije sagledati u istoriji standardnojezičkih procesa na prelazu iz XIX u XX vijek.

O AUTORU

Dževad A. Jahić rođen je 15.VIII 1948. u Mostaru. Osnovnu i srednju školu završio je u Rogatici, a studij srpskohrvatskog jezika i jugoslovenskih književnosti na višoj pedagoškoj školi u Sarajevu i Filološkom fakultetu u Beogradu. Postdiplomske studije iz lingvistike pohađao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i 1977. godine postao magistar lingvističkih nauka. Godine 1981. na Filološkom fakultetu u Beogradu odbranio doktorsku disertaciju na temu "Ijekavskoštakavski govor i istočne i jugoistočne Bosne", a 1983. obavio specijalizaciju iz teorije lingvističke geografije na Moskovskom državnom univerzitetu.

Dvije godine radio kao nastavnik maternjeg jezika u osnovnoj školi u Rogatici (1969-1971), a od 1973. do 1975. kao saradnik Instituta za jezik i književnost u Sarajevu. Od 1975. radi na Filozofском fakultetu u Sarajevu, najprije kao asistent, da bi 1982. bio izabran za docenta, 1989. za vanrednog profesora na Odsjeku za južnoslovenske jezike. Tri školske godine (1989-1992) lektor je srpskohrvatskog jezika na Filološkom fakultetu Moskovskog univerziteta.

Bavi se dijalektologijom, sociolingvistikom i književno-jezičkim nasljedjem. Do sada objavio oko 60 naučnih radova iz tih oblasti. Autor je dvije knjige iz lingvistike; *Jezik, racija, nacionalizam* (1990), *Ijekavskoštakavski govor i istočne Bosne* (u štampi).

U posljednje vrijeme bavi se i književnim radom. Objavio zbirku lirske proze *Trešnjev bunar* (1991).

početkom 19. vijeka i nastavljajući se do početka 20. vijeka. Ova je evolucija u književnosti korjuće je poslikuje u **UNOTJAJ** Očarav grane Muslimana već i za standardizaciju procese učestvovali su veliki jezikari. Na primjer domaćeg jezika osim u kroz prizmu Kajkavskog perioda u Bosni i Hercegovini samo je izvorni fragment jedne komplikacije koja je uključivala nešto podobno pojave, koja je u jednom periodu označavala vlasništvo literaturnih i stilističkih karaktera u historiji standardizacije jezika.

SADRŽAJ

Predgovor	5
I. RAZVOJ DIJALEKATA I KNJIŽEVNOG JEZIKA	
1. O narodnom i književnom jeziku bosanskih Muslimana (Kratak sintetski pregled)	9
2. Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanjem Muslimana (U povodu pojave knjiga o muslimanskoj genezi i identitetu)	30
II. KNJIŽEVNA I JEZIČKA TRADICIJA	
3. Jezički izvori sevdalinki	61
4. Jezička izvornost i narodna pjesma (Na primjeru ikavsko - ijkavsko evolucije "Hasanaginice")	75
5. Turcizmi u narodnoj epici i lirici (Na marginama Škaljićevog Rječnika)	86
6. O jezičkom proučavanju alhamijado - literature	92
III. DIJALEKATSKA BAZA	
7. Neke specifične pojave u govorima Muslimana (Arealna projekcija u odnosu na srpskohrvatski i širi slovenski teren)	103
8. Uloga <i>bosanskog jezika</i> u procesu srpskohrvatske standardizacije	124
O autoru	139

Dževad A. Jahić
JEZIK BOSANSKIH MUSLIMANA
1991.

Izdavač
Izdavačko-trgovinsko preduzeće
"Biblioteka Ključanin", Sarajevo

Suizdavač
P. P. HOD, Sarajevo

Za izdavača
Zilhad Ključanin

Recenzenti
Rifat Hasković
Zilhad Ključanin

Likovno grafička oprema
Dževad Hozo

Korektor
Slobodanka Ključanin

Priprema
NCD - Sarajevo

Štampa
"OKO" d.d. sa p.o. Sarajevo

Tiraž
5000

ISBN 86-7797-006-1

BIBLIOTEKA BB KLJUČANIN

LAS VEGAS-CLARK COUNTY LIBRARY DISTRICT

3 1133 04003 2262

izašlo :

Alija Izetbegović ISLAMSKA
DEKLARACIJA * Atif Purivatra

Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutčehajić
MUSLIMANI I BOŠNJAŠTVO * Hakija Avdić
POLOŽAJ MUSLIMANA U SANDŽAKU * Safet
Bandžović ISELJAVANJE MUSLIMANA IZ
SANDŽAKA * Muhamed Hadžijahić PORIJEKLO
BOSANSKIH MUSLIMANA * Safvet-beg Bašagić
KRATKA UPUTA U PROŠLOST BIH * Grupa autora
MLADI MUSLIMANI * Atif Purivatra, Muhamed
Hadžijahić ABC MUSLIMANA

u pripremi :

Nedžad Ibrimović DVA DANA U AL-AKARU
Muhamed Hadžijahić ISLAM U BIH I
JUGOSLAVIJI